Breda, Bredanaars en de Onze-Lieve-Vrouwekerk
Religie, devoties en manifestaties voor 1590

door

VALENTIJN PAQUAY

INLEIDING

In het jaar dat Breda zijn 750-jarig bestaan aangrijpt om op uiteenlopende manieren de aandacht op zich te vestigen, is het niet overbodig stil te staan bij het verleden dat meer tegen de aanvang van de stad aanleunt dan direct aansluit bij de huidige belevingswereld. De moderne mens blijkt inmiddels na achttiende-eeuwse Verlichting en na hedendaagse ontkerkelijking, secularisering en individualisering zijn eigen middeleeuwse voorgangers en hun mentaliteit amper meer te kunnen begrijpen. 'Middeleeuws' staat gelijk aan alles wat tegenwoordig als primitief, achterlijk, ouderwets, kortom negatief wordt gezien. Inmiddels zijn de Middeleeuwen verworden tot een periode waarop de moderne mens, niet gehinderd door echte kennis of respect voor de historische realiteit, zijn fantasie vrijelijk loslaat voor commercie en entertainment.

Over middeleeuws Breda is veel bronnenmateriaal definitief verloren gegaan. Op veel vragen zal daarom nooit meer een antwoord komen. Toch wil ik door een betrouwbare documentatie en door een voorzichtige reconstructie een beeld van de Bredase samenleving in de late Middeleeuwen oproepen. In het bijzonder interesseert mij hoe deze lokale gemeenschap zich manifesteerde. Hoe gaf zij uitdrukking aan haar bestaan, identiteit en saamhorigheid? Zelfs tot op het niveau van individuele initiatieven kunnen signalen in dit kader niet buiten beschouwing blijven.

De stad

In 1252 kreeg Breda van zijn heer stadsrechten, waarvoor ongetwijfeld een fiks kapitaal was neergeteld. Voortaan werden de Bredanaars als gesprekspartners erkend en verwierven een vorm van zelfbestuur tegenover de heer. De bevoorrechte status van het stadje Breda, gelegen in het dal van de Mark bij de Burcht, kwam tot uiting in de voorrechten die de inwoners (burgers of poorters) genoten en de aanwezigheid van een schepencollege voor het zelfbestuur. Zo kwam Breda los uit het omliggende platteland, waar het landrecht bleef gelden. Met een formeel besluit werd zij van dorp tot stad, wat losstaat van de sociaal-economische en bouwkundige ontwikkelingen ter plaatse. Pas na het midden van de veertiende eeuw kreeg het burchtstadje meer stedelijke allure. In de middeleeuwse lokale autonomie ligt de oorsprong van wat sinds de negentiende eeuw de 'gemeente Breda' heet.

Niet alleen betrekkelijk jong maar ook miniem van omvang was het afgebakend

territorium waarop de nieuw verworven voorrechten van toepassing waren. De grenslijnen van de 'stadsvrijheid' aan weerszijde van de rivier de Mark waren kunstmatig getrokken en duidelijk gemarkeerd. De kern zelf kreeg een herkenbare afbakening, eerst met aarden wallen, later met stenen stadsmuren inclusief poorten. Daarbinnen werden planmatig locaties aangelegd, zoals een rechthoekig marktplein. Aan de oostzijde daarvan verrees later een stadhuis, waar het stadsbestuur vergaderde en de burgers hun rechten toewees. Van de stadsbewoners maakte een selecte en vermogende groep van een paar familieclans de dienst uit en sloten alle andere inwoners van allerlei posities in het openbare leven uit. Een bestudering van deze categorie Bredanaars zet wel een kleine bovenlaag voor het voetlicht, maar brengt niet de volledige Bredase gemeenschap in beeld. Omstreeks 1525 telde de stad zeven tot achtduizend inwoners, wat voor die tijd behoorlijk veel was. De stad kende toen een bloeiperiode, die door de weldra uitbrekende Nederlandse Opstand verloren zou gaan.

De parochie

Beslist ouder, ruimer en meer heterogeen is middeleeuws Breda bekeken vanuit kerkelijke optiek: de parochie Breda, zowel opgevat als territorium en als de religieuze gemeenschap ter plaatse. Als parochie was Breda voor de verhoudingen in Noordelijk Brabant ook betrekkelijk klein en jong. Zij lag vanouds ingeklemd tussen de omvangrijke 'oerparochie' Gilze en haar latere afsplitsingen. De parochiekerk wordt in 1269 voor het eerst in een oorkonde vermeld, maar is zeker ouder. Deze oorkonde vermeldt namelijk een bouwcampagne van een stenen kerk *(steinen moinster)* uit vroegere tijden. Uit het geografisch patroon waarin de omliggende parochies zich formeerden, valt af te leiden dat de stichting van de Bredase parochiekerk teruggaat tot het begin van de twaalfde eeuw. De kerkpatroon Maria is met een dergelijke datering in overeenstemming. Recent bouwkundig onderzoek, gepaard gaande met archeologische waarnemingen, heeft aannemelijk gemaakt dat de voorganger van het huidige bouwwerk teruggaat tot op omstreeks 1200. De Bredase parochiekerk was strikt genomen toen nog een dorpskerk.

Ten nauwste samenhangend met de machtsontplooiing van de ten opzichte van het hertogdom Brabant autonome heer van Breda kan een eerste parochievorming worden aangenomen in de loop van de twaalfde eeuw. Het kerkelijk gebied onder de naam Breda omvatte behalve de ommuurde kern zelf, nog een paar dorpen langs de rivier de Mark ten noorden daarvan. De rivier vormde de grens met de parochie Hage, die als dochterkerk van de moederparochie Gilze op een hogere ouderdom kon bogen. De rest van het grensverloop met de parochies Ginneken en Oosterhout volgde een grilliger patroon. De stadsvrijheid besloeg een beperkt territorium waarvan de begrenzing afweek van die van de parochie. Het belangrijkste verschil was dat de Haagdijk als buitenwijk van de stad onder de parochie (Princen)Hage viel. De Bredase parochianen bestonden dan ook uit stedelingen en plattelanders.

Er vonden verschillende parochieafsplitsingen plaats. Met zekerheid splitste zich de noordelijke veenhoek Zonzeel in 1313 af; mogelijk was Oosterhout al omstreeks 1150 verzelfstandigd. In 1400 werd Terheijden een hulpparochie met beperkte be-

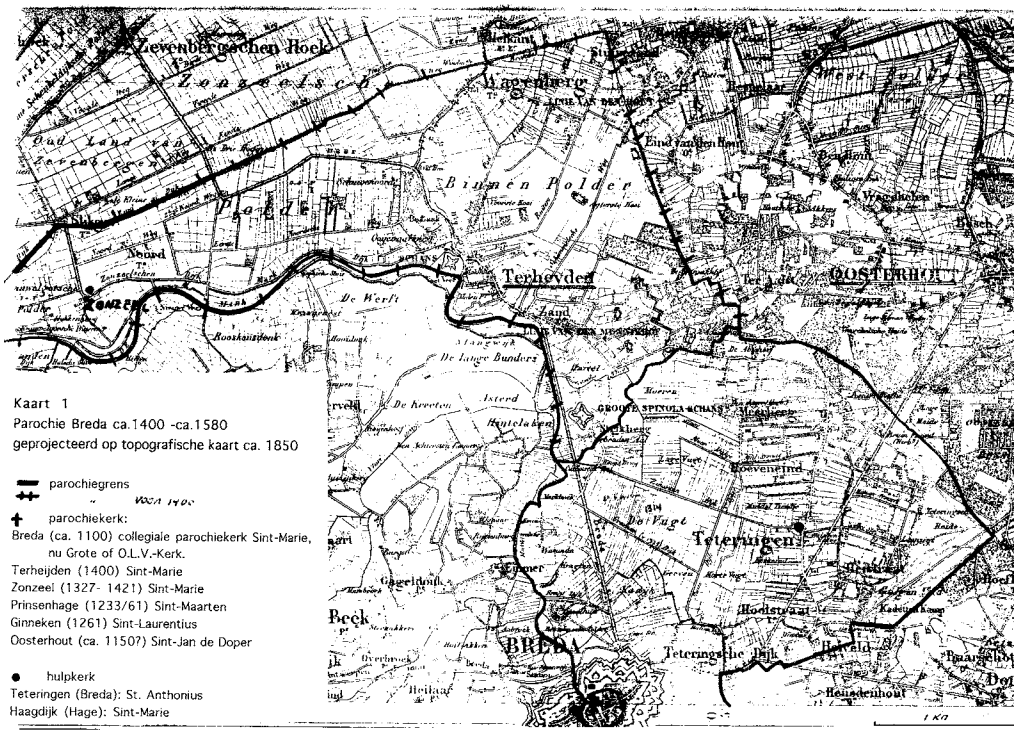

1. Parochie Breda in de late middeleeuwen
Projectie van middeleeuwse parochiegrenzen op militair-topografische kaart van 1850.

voegdheden. De band met de moederkerk bleef bestaan en kwam tot uitdrukking in jaarlijkse betalingen en andere afhankelijkheidsbetuigingen. Aldus halveerde de parochie Breda in oppervlakte, maar een snel groeiende stedelijke gemeenschap vormde voortaan de kern van de parochianen. Op het einde van de zestiende eeuw rekende de pastoor op zesduizend zielen.

De kerk

De middeleeuwse parochiekerk van Breda, de (Onze-)Lieve-Vrouwekerk geheten en gelegen onmiddellijk achter de nederzetting aan de rivier de Mark, vormde eeuwenlang het middelpunt voor de plaatselijke samenleving. Anders dan de stad, die haar klein aantal burgers privileges verschafte en talrijke inwoners negeerde, gaf de Kerk alle Bredanaars het gevoel tot een waar beleefde samenleving te behoren. In de kerk kwamen alle parochianen op zon- en feestdagen bijeen. Daar gaven zij de belangrijkste dagen in hun privé-leven vorm. In de kerk zochten zij elkaars aanwezigheid op, waarbij zich sociale patronen van de gemeenschap weerspiegelden. Het bedehuis was ouder en grootser dan het gebouw dat het stadsbestuur voor zichzelf had neergezet. Die religieuze gemeenschap zou de kerk uitbouwen tot een echte

stadskerk met een imposante kerktoren. Het kerkgebouw was multifunctioneel: bijeenkomstruimte voor de bevolking, distributieplaats voor de algemene armenbedeling, archiefruimte voor stedelijke administraties, zoals de stadsprivileges. Het stadsbestuur ging op het onderhoud van het gebouw toezien. De stad zou uit kerkelijke sfeer de armenzorg en het onderwijs overnemen. Zo tekent zich – ondanks confrontaties en conflicten – een symbiose van kerk en samenleving af. Ongeacht tal van reminiscenties zou een dergelijke symbiose ná 1590 nooit meer bestaan. De vanaf dan protestantse 'Grote Kerk' en de Bredanaars zouden voortaan eigen wegen gaan.

Vanaf 1410 werd het Bredase kerkgebouw op initiatief van de grondlegger van de dynastie Nassau-Breda, graaf Engelbrecht I (1404-1442), in gotische stijl ingrijpend verbouwd. Toen na het optrekken van een nieuwe koorpartij de bouw stagneerde, zocht zoon en opvolger, graaf Jan IV (1442-1475), kort na zijn aantreden met enige opmerkelijke initiatieven de bouw weer in een stroomversnelling te brengen. In 1495 kon de Luikse wijbisschop het drie traveeën tellende nieuwe kerkschip inwijden. Ondertussen werd sinds 1468 aan de bouw van de nieuwe toren gewerkt. De bekroning kwam er in 1509 op. Het westelijke uiteinde van het kerkschip tegen de toren werd in 1508 ingezegend. Nog rond 1530 verrees als laatste fase een kooromgang met koorkapellen.

Integraal onderdeel van de kerk vormde het kerkhof, dat geestelijk territorium was en immuniteit ten opzichte van het wereldlijk gezag genoot. Vóór 1828 vond de Bredanaar op de begraafplaats rondom de kerk midden in de stad zijn laatste rustplaats.

De nederzetting

Dit oudere kerkelijke verleden moet niet verward worden met de Bredase nederzettingsgeschiedenis, op welke problematiek vooral de archeologie licht werpt. Altijd hebben mensen gekozen voor een woon/werkplek die gezien de natuurlijke omstandigheden van de omgeving het best bij hen paste. De oudste kern van Breda, gelegen op een zandrug op de grens met het immense Hollandse veenlaagland, bood al vanaf de prehistorie een optimale vestigingsplaats. Prehistorische bewoningssporen zeggen evenwel niets over de ouderdom van het Breda zoals dat tot op de dag van vandaag bestaat, maar alles over continuïteit en nog vaker over onderbrekingen in de woonpatronen. De etymologie van de plaatsnaam Breda verwijst evenmin naar een hoge ouderdom. De typisch West-Europese dorpsstructuur, zoals die tot in de afgelopen eeuw nog bestond, gaat doorgaans hoogstens rechtstreeks terug tot op de eerste millenniumwisseling.

Vaak kende zo'n kleine agrarische gemeenschap van vóór die tijd geen duidelijk lokaal middelpunt, terwijl slechts aan de hand van schamele materiële resten hun gedachtegoed moet worden opgebouwd. Door de beperkte overlevering van schriftelijke informatie, mede veroorzaakt door slordig archiefbeheer door het nageslacht, is op dit lokale niveau de late middeleeuwen de vroegst grijpbare periode die enigermate kan worden ingekleurd aan de hand van authentieke documenten. Zo komt overigens de tijdgenoot zelf aan het woord.

2. Grote of Onze-Lieve-Vrouwekerk van Breda, ca. 1660.

De gemeenschap

Aan haar 'samenleven', met andere woorden aan haar identiteit en saamhorigheid, gaf de lokale Bredase bevolking uiting volgens een tijdsgebonden idioom, andersoortige mentaliteit en fundamenteel verschillende gedachtewereld. Die maatschappij bestond bij de gratie van ongelijkheid, kende een sterke notie voor rang en stand en was doordrenkt van christelijk denken en handelen. Stedelijke gemeenschappen zochten het in andere categorieën dan dorpsgemeenschappen. Tegelijkertijd moest dat gemeenschapsgevoel worden gecreëerd en telkens opnieuw aangepaste uitdrukkingsvormen worden meegegeven. Een middeleeuwse stad bestond nu eenmaal bij de gratie van een permanente instroom van nieuwkomers die moesten worden geïntegreerd. Naast periodes van hechte gemeenschapsgevoelens stonden tijden waarin maatschappelijke desintegratie toesloeg. Sociale spanningen, soms regelrechte interne conflicten, vormden de keerzijde van harmonieus sociaal leven. Het samengaan van bepaalde categorieën mensen werd door de gevestigde orde als samenzwe-

ring gezien en als zodanig bestreden. Sociale conflicten mondden meestal uit in toelating van een nieuwe laag van de bevolking naast de oude gevestigde orde.

Bij al deze processen zette zich de gemeenschap tegelijkertijd af tegen haar buren, want die hoorden er vanzelfsprekend niet bij en die werden opzettelijk buitengesloten. Markante punten in het landschap gaven de grenzen die het leven dicteerden. Kruisen markeerden de stadsvrijheid van Breda; een ommuring beschermde de bewoonde kern. Geboorterecht bleek bij identiteit wezenlijk. Wie in Breda was geboren, gold vanzelfsprekend als Bredanaar. Ieder ander was een vreemdeling die niet op voet van gelijkheid werd behandeld. Iemand, geboren uit Bredase burgers, werd automatisch zelf ook 'burger'. Iedereen die het burgerrecht had weten te verwerven, bleef zijn leven lang gelden als nieuwkomer, wat toch niet volledig dezelfde rechten gaf als een geboren burger. Zo kon doop in de parochiekerk als geboren burgerschap gelden. Nog op tal van andere vlakken koos men toen voor christelijke symboliek.

De clerus

Met een gesloten stelsel van parochies vanaf de twaalfde eeuw stond de Kerk aan de oorsprong van de middeleeuwse lokale gemeenschap. Parochiekerk en pastoor vormden de kristallisatiepunten voor de christelijke gemeenschap. Bij deze thematiek bestaat een spanningveld tussen twee wezenlijk verschillende werelden. Enerzijds drong de christelijke geestelijkheid met haar universele wereldbeeld/gedachtegoed haar ideeën op aan haar ondergeschikten. Anderzijds kregen de parochianen de nodige ruimte aan hun gevoelens uiting te geven. Een conflict tussen klerikale eliteculttuur (de Latijns beheersende minderheid) en autochtone volkscultuur (Nederlands sprekende meerderheid) te veronderstellen, zoals te vaak vanuit folkloristische hoek is gebeurd, blijkt te simpel en pertinent onjuist, zeker voor de late middeleeuwen. Zo heeft recent onderzoek voor Noord-Brabant duidelijk gemaakt dat de plaatselijke geestelijkheid eerder koos voor haar familiale/lokale achtergrond dan voor de universele Kerk, in de praktijk ervaren als te groots en te ver weg. Omgekeerd kan hetzelfde gezegd worden van de parochianen. Met allerlei kerkelijke voorschriften hadden parochianen direct te maken. Het is de vraag in hoeverre zij afgedwongen werden en welke ruimte de niet-geestelijken gelaten werd.

Het kapittel

Tijdens de Middeleeuwen nam Breda geen bijzondere plaats in binnen de kerkelijke hiërarchie, waardoor het beeld van de lokale verhoudingen niet wordt gedomineerd door externe factoren. Het middeleeuws katholicisme was vooral een regionale Kerk, die weliswaar de autoriteit van de paus erkende, maar vanuit de Romeinse curie niet centralistisch werd bestuurd. Tot 1559 was het omvangrijke bisdom Luik het bestuurlijk raamwerk waarbinnen de parochie Breda functioneerde. Breda viel onder het aartsdiaconaat Kempenland onder leiding van een benoemde aartsdiaken en vervolgens onder het landdekenaat Hilvarenbeek onder leiding van een gekozen landdeken. Er bestond dus een band van Breda met de Waalse bisschopsstad aan de Maas.

In 1303 werd de parochiekerk van Breda door toedoen van de heer verheven tot een kapittelkerk of collegiale kerk. Een kapittel was een collectief van wereldlijke (dat wil zeggen niet volgens een kloosterregel), in gemeenschap levende geestelijken die door een regelmaat van gezongen gebeden een permanente eredienst in stand hielden. Met dat doel kwamen deze kanunniken of koorheren op vaste tijdstippen van de dag bijeen in het kerkkoor, waar zij gehuld in koorkap in de koorbanken plaatsnamen om de getijden te zingen. Zij hielden ook vergaderingen om hun interne aangelegenheden te regelen, waarbij zij zich gebonden achtten aan statuten en gedragsregels. Kanunniken leefden van vaste uitkeringen uit een stichtingskapitaal, zogeheten prebenden. Het kapittel kreeg van de heer naast een startkapitaal ook alle tienden binnen het parochiegebied en zeggenschap over alle kerkelijke zaken. Daarmee werd het de belangrijkste kerkelijke instantie ter plaatse, waaraan ook de heer zelf beweerde zich te onderwerpen. In 1309 werden elf koorheren geïnstalleerd. De Bredase kanunniken hielden hun jaarvergaderingen daags na Sint Servaas (14 mei) ter herinnering aan hun oprichting. Zij stonden onder leiding van een deken. De pastoor was sedertdien aan hen ondergeschikt. De heer completeerde het kapittel in 1372 met een twaalfde prebende. Het aanzien van het Bredase kapittel was buiten de regio niet al te hoog.

De heer benoemde alle koorheren en schoof vaak protégés naar voren. Voor sommigen was het kanunnikaat ook niet meer dan een levenslange lucratieve inkomstenbron. Bij gebrek aan een echte kapittelimmuniteit woonden de kanunniken overal verspreid in de stad. Kanunniken vormden de plaatselijke intelligentsia. Velen van hen hadden een universitaire opleiding genoten. De heer schakelde kanunniken in bij het landsbestuur. Alle kanunniken genoten een geestelijke status, maar waren niet allemaal priesters. Als geestelijken stonden zij onder kerkelijke protectie en konden zij niet door het wereldlijk gezag ter verantwoording worden geroepen. Dat zij tal van nevenbanen en -inkomsten hadden, was niets bijzonders. Dat lag anders bij personen met een dubbelkanunnikaat, want zij moesten daadwerkelijk een vestigingsplaats kiezen. Bij een dergelijk jong en klein kapittel als dat van Breda, dat nooit een proost of 'zakelijk directeur' heeft gekend, ontwikkelde zich ternauwernood een functiedifferentiatie. Zo bestond er wel een schoolmeester *(scolasticus)*, een koster *(custos)* en een koordirecteur *(cantor)* maar dit waren roulerende, leidinggevende posten. Vanaf de vijftiende eeuw zou trouwens de deken, nogal eens een buitenstaander, vaker afwezig zijn. Een vicedeken verving hem dan. De veelvuldige absentie van de overige kanunniken werd deels ondervangen door de aanstelling van vicarissen *(vicarii)*, die eerst incidenteel ingehuurd werden, maar vanaf omstreeks 1465 een permanent instituut werden. In 1463 onderging het kapittel een ingrijpende reorganisatie die aansluiting gaf bij Luikse hervormingen rond die tijd. Het geheel afgesloten hoogkoor van de kerk was exclusief voor de koorheren gereserveerd.

De kerkmeesters

Met grote waarschijnlijkheid was sinds 1400 de materiële zorg voor het kerkgebouw *(kerkfabriek)* toevertrouwd aan de kerkmeesters die de parochiegemeenschap vertegenwoordigden. Voor zover gegevens over het kerkbestuur terugreiken, wer-

den zij jaarlijks door het nieuw aangetreden stadsbestuur aangesteld. Dezelfde personen bleven soms jaren achtereen aan. Voor het einde van de vijftiende eeuw vormden drie personen het kerkbestuur, dat in 1523 werd gereorganiseerd door toevoeging van een vierde persoon als stedelijke toezichthouder *(overman)*. Halverwege de zestiende eeuw moesten de exploitatie- en onderhoudskosten met een totaal budget van globaal 500 gulden worden bestreden.

Opzet en afbakening

Zoals hierboven geschetst is, kristalliseerde zich de toenmalige lokale samenleving rond de kerk en het leven dat zich daar – binnen en buiten – afspeelde; het geeft een kijk op de Bredanaars. Dat sociaal-christelijk verleden uit de late Middeleeuwen is over ruim tweehonderd jaren te volgen. Dat vond definitief een afsluiting in het jaar 1590, toen de calvinistische Noordelijke Nederlanden Breda in handen kregen en zodoende deze Brabantse stad in een compleet andere wereld terechtkwam.

Wel zullen we hierna allereerst het accent moeten leggen op de meer sturende kringen. Met de pastoor als cruciaal figuur worden algemene kaders voor de Bredase parochie geschetst. Daarna komt aan de orde de context waarmee de Bredase parochianen op de voorgrond treden. Hun dagelijkse en bijzondere uitingen in de loop van het kalenderjaar gunnen een blik op hun bestaan. Zonder de onverbrekelijke samenhang tussen beide contexten te willen verstoren, komt het onderwerp anders niet goed uit de verf.[1]

PASTOORS EN RITEN

De benoeming van de pastoor in Breda was als logisch uitvloeisel van de kerkstichting exclusief voorbehouden aan de heer, welk collatierecht tot 1795 bleef bestaan. De heer deed de voordracht aan de kerkelijke autoriteiten en benoemde na instemming zijn kandidaat. Omdat de Bredase parochiekerk de status van 'kwart kerk' *(ecclesia quarta)* had, voltrok de landdeken van Hilvarenbeek de installatieplechtigheid, waarbij de nieuw benoemde pastoor kelk en missaal kreeg aangereikt. De pastoor *(plebanus, curatus, investitus, parochiaen)* legde de eed af tegenover de deken van het kapittel, aan wie hij ondergeschikt was.[2]

De macht van de pastoor werd zelfs binnen zijn parochiegebied ingeperkt door het bestaan van instellingen die soms direct onderhorig aan Rome waren. Een dergelijke exemptie, gepaard aan de aanwezigheid van een eigen geestelijk leider, genoten het Begijnhof, de Sint-Janskapel en het klooster Sint-Catharinadal. Met name met de semi-religieuze vrouwen in het Begijnhof kwam het wel eens tot conflicten. Zo trof de pastoor in 1343 een regeling die tot het laatst toe werd gerespecteerd.[3] Zielzorg in de vorm van mislezen en preken mochten de begijnen dan zelf regelen. Zij kregen ook het recht hun doden op eigen terrein te begraven. Hierdoor verloor de pastoor inkomsten waarvoor hij financiële compensatie wenste. De Begijnen betaalden daarom jaarlijks een bedrag van negen groten.

Bovendien moest de pastoor sinds de veertiende eeuw concurrentie tolereren van de kant van de bedelorden van franciscanen, dominicanen, karmelieten en au-

gustijnen-heremieten. Geen van alle hadden zij een klooster binnen Breda. Wel kwamen er termijnhuizen van de augustijnen (Molenstraat) uit Dordrecht en de geschoeide karmelieten (Visserstraat) uit Mechelen. Franciscanen uit Dordrecht en dominicanen uit 's-Hertogenbosch vonden het niet de moeite waard hier een huis erop na te houden. Breda was voor deze bij het stadsvolk zo populaire bedelmonniken marginaal, voornamelijk omdat er weinig mensen woonden en nauwelijks een stedelijke klimaat heerste. Voor de vier terminerende orden lag het burchtstadje aan de grens van het territorium waarbinnen zij preken hielden en geld inzamelden. De eerste franciscanen kwamen van 's-Hertogenbosch; zij lieten vanaf 1308 Breda over aan hun confraters in Roermond, maar uiteindelijk kregen de broeders uit Dordrecht de overhand.[4] Tekenend mag het heten dat het tot echte aanvaringen met de Bredase pastoor nooit is gekomen. De heer zelf kwam hen weinig toeschietelijk tegemoet. Het stadsbestuur remde de vrijgevigheid vanuit de bevolking. Twee bedeltochten per jaar werden rond 1400 voldoende geacht.[5] Zo kwamen de karmelieten steeds in oktober.[6]

Pastoor en waarnemer

De middeleeuwse pastoors lieten de feitelijke zielzorg over aan een plaatsvervanger (*vice-curatus*). Deze ingehuurde priester las de missen op zondag en bediende de sacramenten. Bij aanwezigheid van de pastoor was deze zijn eerste assistent. De officiële pastoors bekostigden hun vervanger uit eigen middelen. Voor Breda zijn geen contracten overgeleverd. Ook de vicecureit moest jaarlijks een eed aan het kapittel afleggen.[7] De eerst bekende heet Johan *Servus*, of (de) knecht. Arnold van Waspik, bekend rond 1400, was dertig jaar eerder nog kapelaan in het Gasthuis geweest. Hij overleed als *vicarius perpetuus,* een soort kanunnik, te Raamsdonkveer.[8] Over het algemeen schijnen de waarnemers deze laag gewaardeerde post vrij kort waargenomen te hebben. Zelden stapten zij over naar het echte pastoraat, omdat de sociale kloof te groot was. Alleen vicecureit Van Son promoveerde tot pastoor te Giessen (1552-1567). Deze 'onderpastoors' waren meer onderworpen aan de kerkelijke rechtbank dan de Bredase pastoors zelf die een zekere vrijstelling schijnen te hebben genoten. De vicecureit kon op zijn beurt weer elders neventaken waarnemen en vervanging regelen.[9]

Tabel 1. *Overzicht van pastoors, onderpastoors en kosters (voor 1590)*[10]

Jaar	Pastoor *(plebanus)*	Plaats van herkomst	Onderpastoor *(vicecuratus)*	Koster *(custos)*
1308	Johan		Johan Servus	
1327-1329	Johan			
1343	Johan Witte			
1355-1381	Johan Sloetmaker*			
1381				Wouter van Ykel
1399-1400			Arnold van Waspik*	
1400			Dirk Alardsz	
1400-[†1421]	mr Martijn Floris uten Polre*	Dordrecht		

Jaar	Pastoor *(plebanus)*	Plaats van herkomst	Onderpastoor *(vicecuratus)*	Koster *(custos)*
1420			Johan van de Venne	
1421-†1435	Willem Hagen★ L	Hilvarenbeek		
1425			Eustachius Roever	
1427				Walter Bijl
1430-1440		Terheijden	Walter Vos	
1435				Wouter Beyen
1435-[†1456]	Johan Johansz Rusenaer★ L	Breda		
[1450?]			Johan Clement	
1456-1471	*mr Johan S. van Lekkerkerk*★	Dordrecht		
1463			Mathias van Melle	
1471-1472	mr Johan van Loon / Verwer			
[>1472]	mr Gerard Terlinck			
1473-1494	*mr Willem van Alphen*★ L	Leiden		
1487-1491				Hendrik van Eindhoven
1494-1503	Rudolf van Otterdijk★			
1501-†1523			Dirk Jansz #	
1503				Goris / Joris
1503?-†1505	*mr Johan J. van Nassau-Merwede*	Breda		
1505	Johan van Ost			
1509-1510			Peter van Gerwen	
1515				Lambrecht
1516				Michiel
1519-1523			Johan Buys	
1519-†1548	mr Peter J. van der Vorst	Loonbeek		
1528-1542			mr Hendrik Loyen★	
1530			Arnt P. Ysaacsz	Frans
1542-1546				Hendrik van Rijsbergen #
1543-1549			Jacob van Son	
1549				Hendrik Hendricksz
1546-1549				Adriaen Richartsz #
1549-1551			Arnold Voigts	
1550-1551	mr Arnold Meerbeek	Nijvel		
1551-1552			*Jacob van Son*	
1554-1558	mr Cornelis Hey	Geertruidenberg		
1558			Anton van Heusden	
1559		Mierlo	Mercelis Dekens	
1559-†1574	Anton De Hoon	(Utrechts)		
1562-†1570				Hendrik H. Zebrechts #
1563				Michiel Hendricksz
1573			Christiaan van Dammer	
1574-1578	*mr Dionis Lantmeter*	Zoutleeuw		
1575		Oud-Gastel	Cornelis Gobbinx	
1576-1577			Jan van Eyndt	
1577-†1578			Jan van Meerhout	
1579-1590				Steven H. Somermans
1582			Peter Verdonck	
1583-†1584			Cornelis Vos / Reinaers	
1582-1590	*Cornelis C. Gobbinx*	Oud-Gastel		
1584-1593			*Adriaen Hendriksz Plaet*	
1587				Claes Jansz
				Arnold Janssen★

★ memorie in necrologia; *kanunnik* te Breda; L = landdeken van Hilvarenbeek; # kapelaan in O.L.V.-kerk.

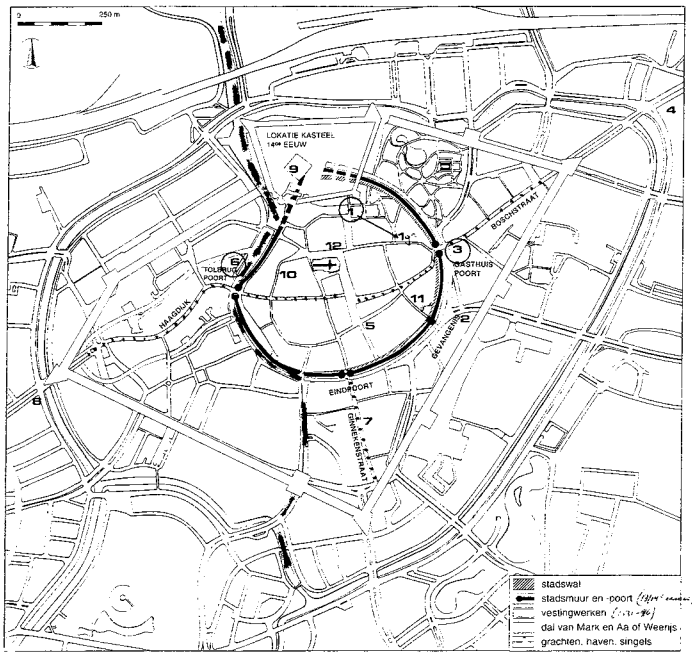

Kapellen onder Breda
1. Begijnhof Sint-Catharina (voor de Burcht / na 1535 Catharinastraat)
2. Norbertinessenklooster Catharinadal
3. Gasthuis Sint-Marie
4. Leprozenhuis Sint-Antonius
5. Johannieterhuis Sint-Jan-de-Doper (?)
5a. Zwarte Zusters

Kapellen onder Hage
6. Markendaalse / Kleine Kerk Sint-Marie

Devotiekapellen
7. Sint-Joost
8. Sint-Antonius
9. Allerheiligen op de Burcht
9a. Wenchelinus in Valkenberghe

Termijnhuizen
10. Carmelieten Mechelen
11. Augustijnenheremieten Dordrecht
12. Pastorie Breda (1478-1532)

- - - - - Parochiegrens (tot 1581)
O Statie (ca. 1420 - 1505)
. . . . . Kruisprocessie: straeten en einden

3. Kerkelijke situatie binnen de stad Breda, voor ca. 1580

De lijst van Bredase pastoors vertoont tot in de zestiende eeuw lacunes, al dient men rekening te houden met een onbezette post. Lange tijd werd de pastoor zelden met naam genoemd. Johan Slootmaker accepteerde in 1355 een oudere regeling met het Begijnhof en kwam tot een overeenkomst met zijn collega in Gastel.[11] Kenmerkend is de invloed van het benoemingsrecht door de heer van Breda. Verschillende connecties van de Polanens en de Nassaus werden aan een pastoorschap geholpen, maar dit bezorgde die pastoors toch niet direct een toegang tot het hof. Toppunt vormde de benoeming van iemand uit een eigen bastaardtak.[12] Het beleid kwam tegelijkertijd neer op een vervanging van overwegend Hollanders (Leiden, Dordrecht) door zuiderlingen (Brussel, Nijvel, Zoutleeuw). Het dominante patronaatsrecht, uitgeoefend door de heer, kon Bijsterveld al voor de vijftiende en zestiende eeuw aantonen. Ook tijdens de veertiende eeuw, toen Breda herhaaldelijk van dynastie wisselde, bestonden soortgelijke verhoudingen. We beschouwen Slootmaker als een beschermeling van de Polanens. Alleen de laatste pastoors waren exponenten van de Contrareformatie vanuit het bisdom Antwerpen. Hun benoeming dankten de Bredase zielzorgers meestal niet aan de Oranjes.[13]

Een ander aspect waarop Bijsterveld wijst, is de constatering dat menig Bredaas pastoor het bracht tot landdeken van Hilvarenbeek, dat wil zeggen voorzitter van het pastoorscollege in Noordelijk Brabant. Pastoor Hagen viel deze representatieve functie met enige prerogatieven als eerste te beurt. Voor de zestiende eeuw gaat deze

combinatie niet meer op, toen er wel een plaatselijke vertegenwoordiger in de stad zetelde.[14] Van minstens negen pastoors is bekend dat zij universitair geschoold waren en een *magister*-titel hadden. Verschillenden waren zonder meer personen van statuur. Ruisenaar, ooit begonnen als pastoor in Maren, bemachtigde in 1439 een kanunnikaat van Saint-Croix te Luik, waarvan hij zelfs deken werd. Internationale hoogte bereikte de van Loonbeek (bij Brussel) geboortige pastoor Van der Vorst, die in Rome aan de curie carrière maakte en daar overleed. Deze bisschop van Acqui (bij Genua (I), 1534) verbleef zelden in Breda, dat hij wel in gezelschap van een kardinaal bezocht (1537).[15] De meesten toch bleven dichter bij huis. Hagen begon als *coadiutor* te Klein-Zundert (1400), werd in Breda notaris (1406-1428) en was in 1419 kerkelijk rechter (*officialis foraneus*). Van Lekkerkerk was voor zijn benoeming pastoor van Heusden en rector van de universiteit van Keulen. Van Alphen combineerde zijn Bredaas pastoraat met de titel van proost van Sint-Pancras te Leiden (1491) als Utrechts Domkanunnik. Van Otterdijk kwam via Loon op Zand (1469-1479) en Helvoirt (1482-1487) in Breda terecht.

Ook een aantal waarnemers zien we promotie maken; bijvoorbeeld Vos die vanuit Steenbergen naar Breda overstapte, terwijl Arnold Voights eerder in Oisterwijk had gestaan. Geleidelijk moet de functie een opwaardering hebben ondergaan. Rond 1530 had de Bredase vicecureit niet alleen gestudeerd voor een magistertitel. Zo was Loyen ook kanunnik te Boxtel en liet zich soms vervangen door een andere priester.[16] Zijn opvolger Van Son werd hangende een proces wegens vermeende onorthodoxe inhoud van zijn preken gesuspendeerd. Na eerherstel ontving hij een kanunnikaat in Breda. In de wandeling heette de vicecureit vaak gewoon 'pastoor'.[17]

Geen van de pastoors combineerde het ambt met de functie van Bredaas kapitteldeken. Dit nam niet weg dat zij meerdere ambten konden bekleden, al krijgt men niet de indruk dat zij zich daaraan te buiten gingen. Ook in de Bredase necrologia nemen zij geen opvallende plaats in: verschillenden werden herdacht, maar nauwelijks onder verwijzing naar hun pastoraat. Hun voorkeur ging uit naar de belangrijkste instantie, het kapittel, waarvan menigeen sinds 1456 lid was geweest. Een kanunnikprebende schijnen de voorgangers van Johan van Lekkerkerk niet te hebben genoten. Een noviteit dankzij graaf Jan IV en zijn kerkpolitiek. Van alle graven van de Bredase pastoors bleef slechts de zerk van Van Lekkerkerk bewaard. De in het koor liggende plaat geeft zijn priesterlijke status en hoog aanzien weer door een kelk in een cirkelomschrift te vatten.

Een van de eerste maatregelen die verwijzen naar de aanbrekende Contrareformatie, was het verdwijnen van de functie van plaatsvervangend pastoor. De plebaan werd voortaan de belangrijkste figuur in de parochiële zielzorg. Van hem werd verwacht dat hij theologisch conform de tridentinische leer onderlegd was, ter plaatste verbleef en altijd beschikbaar stond. Terwijl Dhoon min of meer altijd in Breda verbleef, gaf zijn opvolger Lantmeter de voorkeur aan zijn andere functie, namelijk pastoor van Zoutleeuw. Voorlopig moest het nieuw opgerichte bisdom het doen met de loyale oude garde. Of zij de eerste diocesane synodes bijwoonden in Antwerpen in februari 1571 en mei 1576, toen de aanwezige pastoors de officiële stellingname inzake de sacramenten te horen kregen, is onbekend. Pastoor Dhoon liet zich overigens nog weinig gelegen liggen aan het celibaatgebod. Voor Breda moet deze her-

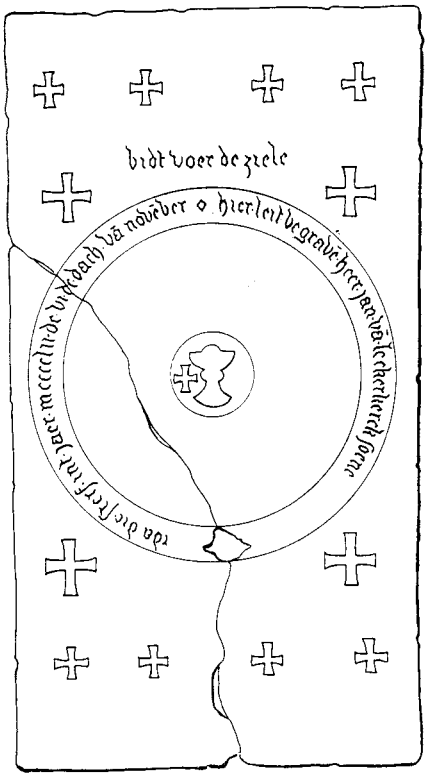

4. Grafzerk van pastoor Johan van Lekkerkerk, 1477

vormingsmaatregel door de veelal zelf afwezige heer persoonlijk zijn genomen. Hij hield onverkort vast aan zijn invloed op de benoeming; hierin volledig gesteund door zijn hoogste bestuurscollege die de functie van pastoor als een gewone ambtelijke post (*officium*) beschouwde. Willem van Oranje had nog persoonlijk bij zijn politieke rentree vanuit Antwerpen de aanstelling van Gobbincx bepaald.[18] Het verhoogde contact met de parochianen zorgde tevens voor een nieuw soort assistenten, onderworpen aan de leiding door de pastoor zelf. Die nieuwe onderpastoors zijn te vergelijken met de huidige kapelaans. Zij hadden doorgaans niet gestudeerd aan de universiteit. Onderpastoor Plaet zette zich in het laatste decennium voor de Reformatie volledig in voor zijn parochianen.[20]

Van het optreden van Bredase pastoors binnen kerkelijke kringen is weinig bekend door het verlies van vele kerkelijke archieven en van het pastoorsarchief in het bijzonder. Een van de vroegst met naam bekende pastoors kreeg in 1328 van de bisschop de opdracht toe te zien op de uitvoering van een uitspraak door de kerkelijke rechtbank met betrekking tot de tienden van Raamsdonk. Kort daarop bracht hij persoonlijk aan de prelaat daarover verslag uit. Hij bevestigde *ex officio* hieraan zijn pastoorszegel.[19] Later zien we de Bredase pastoor zelden meer prominent op de voorgrond treden.

Pastoorsfonds en inkomsten

Het pastoraat als oudste instelling moet vanaf de oorsprong een pastoorsfonds inclusief grondbezit hebben gekend. Over deze vroegste fase is niets meer concreets bekend dan dat dit kapitaal in het plan van 1303 was voorzien op te gaan in het kapittelvermogen, in casu de prebende voor de deken-pastoor. Dit is een opmerkelijk facet van de Bredase kerkgeschiedenis: men was bereid het meer dan twee eeuwen oude fonds op te heffen. Het is echter de vraag of het werkelijk zo ver is gekomen, want het uiteindelijke doel deken en pastoor in één persoon te verenigen kan niet worden aangetoond. Toch moet dit oudste vermogen zijn verdwenen, omdat jongere gegevens geen spoor van hoge ouderdom verraden.

Vanaf het eerste decennium van de veertiende eeuw moet zich een nieuw fonds hebben gevormd. Dotaties bij testament lagen hieraan veelal ten grondslag, waarvan de oudst bekende voorbeelden teruggaan tot op het einde van de veertiende eeuw.[21] Zo kwamen op den duur vele jaarlijkse uitkeringen aan de pastoor. Afgaande op een manuaal van ca. 1580 kwamen ruim 200 'renten' binnen op verschillende dagen in het jaar.[22] De meest frequente op sint Jan (24 juni), sint Bavo (1 oktober) of sint Maarten (11 november); allemaal normale vervaldagen zonder religieuze symboliek, wat nogmaals een aanwijzing is voor de relatief geringe ouderdom van het fonds. Het thematisch-geografisch geordende register laat zien dat het merendeel in geldbedragen werd voldaan (minstens 113 posten); de rest waren afdrachten in hoeveelheden rogge. Globaal kwam het geld overwegend uit de stad, het graan van het platteland, waarbij het opvalt dat het verspreidingsbeeld van deze afdrachten zich niet stoorde aan de parochiegrenzen. Het aandeel van de buiten het parochiegebied vallende Haagdijk trekt hier de aandacht. Met name de graanafdrachten kwamen uit parochies ten zuiden van Breda. Toen in 1472 pastoor Jan van Loon om gezondheidsredenen moest terugtreden, kende graaf Jan IV hem een levenslang pensioen van 60 rijnsgulden toe.[23] De totale waarde van het pastoorsfonds kwam omstreeks 1680 neer op 67 gulden.[24] Het beheer ervan liet de pastoor over aan een rentmeester.[25]

Eén rekening met betrekking tot het pastoorsfonds uit 1486 bleef bewaard, al staat niet in alle opzichten de representativiteit ervan vast.[26] De financiële administratie liet de pastoor over aan de rentmeester van het kapittel. Als jurist dan wel als pastoor trad de persoon Willem van Alphen op. Juist deze combinatie die de Bredase pastoor belichaamde, verklaart dat men een beroep deed op deze bestuurder. Hij was, zoals te doen gebruikelijk, veelvuldig afwezig in verband met dienstreizen voor deze of gene, maar ook voor zelfstudie. Ongeveer 66 rijnsgulden aan renten en zes zester aan rogge kwamen in dat boekjaar ten gunste van de pastoor binnen. Met een mutatiepercentage van zo'n twee procent kon trouwens binnen vijftig jaar het basisfonds aan vaste inkomstenbronnen compleet veranderd zijn. Persoonlijk vulde Van Alphen dit weinig hoge inkomen aan met tal van andere functies en inkomsten.

Pastorie en pastoorskoor

Samenhangend met het ontbreken van een historisch pastoorsfonds bestond er in Breda evenmin een vaste plek voor de pastorie. De pastoor en zijn plaatsvervanger

regelden zelf een woning in de stad. Zij konden er een kopen of huren. Net zoals de deken en de kanunniken mocht de pastoor met een dienstmeid zich overal vestigen; er bestond in deze zin geen immuniteit rond de kerk. Zo woonde in de eerste kwart van de vijftiende eeuw pastoor-notaris Hagen in de chique Visserstraat.[27] Waarnemer Dirk Jansz had een huis op het Kasteelplein. Terwijl een hulpkracht een stadstoren bewoonde, vond een van de laatste onderpastoors onderdak in een bescheiden huisje op het Kerkhof.[28]

Hierin kwam verandering door een maatregel van graaf Engelbrecht II. De graaf liet in 1478 het stadsbestuur een pand van hem kopen voor een symbolisch bedrag van 100 kronen. Tot dat jaar had hier pastoor Van Lekkerkerk gewoond, die in zijn achtertuin een kluizenaarshut (*incluse*) herbergde. Blijkbaar was het huis genaamd *De Maan* eigendom van de heer die dat verhuurde aan de pastoor. Bij diens langdurige afwezigheid trok de vicecureit erin. Zo ontstond de pastorie aan de latere Reigerstraat 14 waarvan de historische bouwsubstantie nog deels aanwezig is. Het perceel liep door tot op de Burchtgracht, was ongeveer 130m diep maar met 13m vrij smal. Deze situatie bleef slechts korte tijd in stand. In 1532 stootte het stadsbestuur de pastoorswoning voor 441 gulden af en woonde de pastoor weer waar hij wilde.[29]

De opgedrongen aankoop van de pastorie had tot gevolg dat de stad huiseigenaar werd (1478-1532) op wie de plicht tot onderhoud rustte. Dankzij deze eigendomsverhoudingen vinden we in de vanaf 1492 overgeleverde stadsrekeningen de onderhoudskosten terug die zicht geven op de inrichting binnen en buiten.[30] De pastoor hield er een eigen wijngaard op na. Van een geestelijke werd verwacht dat hij wijn dronk; bier was voor de leken. Over de kluizenaarswoning vernemen we niets meer. Tegen betaling van jaarlijks 28 gulden heette de pastoor gratis te wonen, omdat hij van de kansel berichtten namens het stadsbestuur mededeelde.[31]

Zijn eigenlijke werkplek was het zogeheten pastoorskoor ten zuiden van het hoogkoor. De oorsprong ervan ligt bij de verheffing van de Bredase kerk tot collegiale parochiekerk. De deken en kanunniken verdreven de pastoor uit het oorspronkelijke priesterkoor, dat veranderde in het hoogkoor exclusief bestemd voor het kapittel. Vanaf het functioneren van het Bredase kapittel (1303/1309) moet de pastoor een nieuwe ruimte hebben toegewezen gekregen. Er zal daarna een koor bezijden het hoogkoor zijn opgetrokken dat het *parochiaenschoor* ging heten. In nieuwe gedaante herbouwd tijdens de eerste helft van de vijftiende eeuw, bestond deze rechtgesloten 'pastoorskerk' slechts tot ca. 1526, toen de korte altaarzijde werd doorgebroken voor de kooromgang. De pastoor of liever de vicecureit verloor wederom zijn altaar, dat moet zijn verplaatst naar de zuidelijk daarvan aangebouwde zijkapel. Hier voltrok zich dus een parallelle ontwikkeling aan het Herenkoor waar de nieuwe Prinsenkapel in april 1526 werd ingewijd en het zijwaarts verplaatste Maria-altaar werd heringewijd. Wanneer dit derde Pastoorskoor precies werd gebouwd en ingewijd, blijft onzeker, wellicht omstreeks 1519. Aan deze ruimte sloten zich sacristie en kerkbestuurkamer (*secreet*) aan.[32] Met name voor transacties van devotionele aard vonden schenkers en notarissen in het Pastoorskoor een geschikte ambiance.[33]

De pastoor stond vanouds garant voor de kerkelijke vieringen in de kerk, sedert dat gebouw ooit op een dag midden juli was ingewijd. Het feest van de kerkwijding werd steeds op een zondag rond 15 juli gevierd. Sacraal middelpunt was het hoogaltaar, gewijd aan de kerkpatroon Maria. Hoe dit belangrijkste altaar, waarin relieken waren opgeborgen, eruit heeft gezien, daarover laten bronnen weinig los.

De pastoor volgde voor de liturgie de bisschoppelijke richtlijnen, zoals geformuleerd in het Luikse statuut van 1288 dat tot aan de Contrareformatie gold.[34] In Breda ging echter sinds 1303/1309 altijd de kapitteldeken voor bij belangrijke religieuze manifestaties. De in de kerk gehouden liturgie was verre van uniform. Zoals de Onze-Lieve-Vrouwekerk institutioneel en ruimtelijk in onderdelen uiteenviel, zo verschillend konden zijn de vieringen bij het kapittel op het hoogkoor, bij de pastoor in het 'parochiaanskoor' en bij de vele altaren in de rest van de kerk. De heer zette in zijn eigen Mariakapel weer andere accenten. Kalendaria, ordinaria en dergelijke liturgieboeken zijn voor Breda niet overgeleverd, althans geïdentificeerd.[35] We moeten afgaan op vermeldingen in necrologia van het kapittel en de kapelaans om een algemeen beeld te schetsen en dan de individuele aspecten per instantie aan te geven.

De heiligenkalender te Breda volgde enerzijds algemeen kerkelijke feestdagen waaraan specifiek Luikse feesten zoals herdenkingen van Luikse bisschoppen (Lambertus) en heiligen (Hubertus) gestalte gaven, anderzijds was er ruimte voor locale accenten.[36] Zon- en feestdagen werden plechtig gevierd; het waren dagen waarop niet werd gewerkt. Werken was in de ogen van de clerus werelds en minderwaardig; rust en contemplatie richtte de mens tot God. Er waren in de late Middeleeuwen minimaal 95 vaste feestdagen naast de 52 zondagen. De middeleeuwer had zo per saldo minstens 147 vrije, arbeidsloze dagen.

Tabel 2. *Overzicht van kerkelijke feestdagen in OnzeLieve-Vrouwekerk te Breda (midden zestiende eeuw)*[37]

1. mis met drie heren *(triplex)*: totaal 12 dagen
Maria Purificatio (2 febr.), Maria Annunciatio (25 mrt), Maria Visitatio (2 juli), Anna (26 juli), Maria Nives (5 aug.), Maria Assumptio (15 aug.), Maria Nativitatis (8 sept.), Hieronimus (30 sept.), Omnes sancti/Allerheiligen (1 nov.), Maria Presentatio (21 nov.), Barbara (4 dec.), Nativitatis Domini/Kerstmis (25 dec.)

2. mis met twee heren *(duplex)*: totaal 34 dagen
Nomen Jesu (15 jan.), Gregorius (12 mrt), Maria Egypte (2 apr.), Ambrosius (4 apr.), Georgius (23 apr.), Marcus (25 apr.), Philippus en Jacobus (1 mei), Inventio Crucis (3 mei), Maria Dolores (5 mei), Translatio Servaas (7 juni), Johannes Baptista (24 juni), Maria Magdalena (22 juli), Jacobus (25 juli), Transfiguratio Domini (7 aug.), Laurentius (10 aug.), octaaf Maria Assumptio (22 aug.), Bartholomeus (24 aug.), Augustinus (28 aug.), Decollatio Johannes Baptista (29 aug.), Exaltatio Crucis (14 sept.), octaaf Maria Nativitatis (15 sept.), Lambertus (17 sept.), Matheus (21 sept.), Michaelis (29 sept.), Dionisius (9 okt.), Lucas (18 okt.), Simon en

Judas (28 okt.), Martinus (11 nov.), Catharina (25 nov.), Andreas (30 nov.), Thomas (21 dec.), Stephanus (26 dec.), Johannes Evangelista (27 dec.), Innocentes/Onschuldige Kinderen (28 dec.)

3. mis met negen lezingen *(IX lectionum)*: totaal 35 dagen
octaaf Epifania (13 jan.), Antonius (17 jan.), Agnes (21 jan.), Vincentius (22 jan.), Agatha (5 febr.), Gertrudis (17 mrt), Benedictus (21 mrt), Translatio Lamberti (28 apr.), Domicianus (7 mei), Barnabas (11 juni), Paulus (30 juni), octaaf Johan Baptista (1 juli), octaaf Apostelen (6 juli), octaaf Maria Visitatio (9 juli), Divisio Apostolorum (15 juli), Vincula Petri (1 aug.), Stephanus (3 aug.), Dominicus (4 aug.), Egidius (1 sept.), Remaclus (3 sept.), Theodardus (10 sept.), Maternus (19 sept.), octaaf Lambertus (24 sept.), Remigius (1 okt.), Franciscus (4 okt.), Gummarus (11 okt.), 11.000 Maagden (21 okt.), Severinus (23 okt.), Oda (24 okt.), Hubertus (3 nov.), Elisabeth (19 nov.), Cecilia (22 nov.), Clemens (23 nov.), Trudo (24 nov.), Thomas (29 dec.)

4. mis met drie lezingen *(III lectionum)*: totaal 4 dagen
Martha (17 okt.), Crispinus (25 okt.), Oda (27 nov.), Lucia (13 dec.)

Nader te bestemmen: 10 dagen
Circumcisio Domini (1 jan.), Epifania (5 jan.), Conversio Pauli (25 jan.), Cathedra Petri (22 febr.), Mathias (24 febr.), Petrus en Paulus (29 juni), Animarum/Allerzielen (2 nov.), Leonardus (6 nov.), Nicolaus (6 dec.), Maria Conceptio (8 dec.)[38]

Er bestonden drie soorten feestdagen al naar gelang de wijze van liturgische viering. Met het lezen van negen psalmteksten werden de eenvoudige feestdagen van heiligen- of naamdagen gevierd, terwijl men vier heiligen met een half feest of slechts drie lezingen niet voorbij wilde laten gaan.[39] De laagste categorie bleef beperkt tot een paar dagen die op het einde van het jaar vielen. Typisch 'Luiks eigen', voor zover niet algemeen gevierd, was de translatie ofwel de heiligverklaring van de bisschoppen: Servatius (Maastricht) en Lambertus (Luik), Remaclus (Malmedy), Hubertus (Saint Hubert), Maternus, Domitianus en Theodardus. Of herdacht men plaatselijke heiligen van gewoner kaliber: Gummarus (okt.; Lier), Trudo (nov.; Sint Truiden), Oda (nov.; Sint Oederode).

De octaaf vormde een naviering van een belangrijke dag, die een graad lager uitviel dan het eigenlijke feest. Maria ten Hemelopneming en Geboorte werden gevolgd door een *duplex*, maar slechts met *lectiones* na Maria Boodschap. Apostelen werden doorgaans met een *duplex* geëerd. Er passeerden zo een rij van martelaren (*martyres*), geloofsbekenners (*confessores*) en maagden (*virgines*) die voor het geloof waren gestorven. Ook prominente figuren uit de kerkgeschiedenis werden telkens herdacht: kerkvaders (Augustinus, Ambrosius, Hieronymus), pausen (Clemens, Gregorius), bisschoppen (Severinus, Egidius) dan wel abten en kloosterlingen (Antonius, Benedictus, Franciscus, Dominicus, Leonardus). De mis met drie heren (*triplex*) namen doorgaans de deken als diaken en twee kanunniken als subdiakens waar, die hiervoor speciaal bedacht werden met emolumenten.[40] Bij die speciale gelegenheden

trok men alle registers open. Zo werden altaarretabels in volle pracht opengezet en pronkstukken op het altaar uitgestald.

Het hier geboden overzicht verraadt verschillende sporen van jongere uitwerkingen. Dankzij een fundatie door de theoloog mr Hendrik Loyen († 1542), vicecureit-kanunnik in Breda, begon men de naamdag van sint Josef te vieren. Een typerend voorbeeld voor de veranderingen die zich in de loop van de zestiende eeuw in de devotie voltrokken. Behalve voedstervader Josef moet tot deze categorie 'gezinsfeesten' ook gerekend worden Anna, welke dag in Breda ongebruikelijkerwijs hoogst plechtig werd gevierd. Het feest van de Naam Jesus was een product van de franciscaanse observatie die tijdens de tweede helft van de vijftiende eeuw aan invloed won. Dit jonge facet in de verering van Christus werd gekozen door de in 1541 opgerichte rederijkerskamer De Oranjeboom, die zich onder patronage stelde van de Naam Jezus. Invloed van toenmalige ombuiging zien we ook in de kerkvader Hieronymus, die anders dan algemeen gebruikelijk hier ter plaatse een groot feest voorstelde. Barbara werd elders evenmin naar voren gehaald door een hoogst plechtige viering. We houden dit op relatief late ontwikkelingen.

In oorsprong zal de Bredase kalender er anders hebben uitgezien. Een tiental *duplex*-feesten vond introductie bij de kapittelhervorming van 1465.[41] De belangrijkste feestdagen waren vroeger uiteraard beperkt in aantal geweest. Vooral de verschillende Mariadagen kregen in de aan haar gewijde kerk te Breda aandacht. Plechtige viering vond ook plaats op het minder gebruikelijke Maria ter Sneeuw (*Nives*), zoals in het diocees Doornik. Daarentegen beperkte men zich tot een *duplex* bij Maria Dolores. Er lijken in het Bredase program meer Doornikse/Reimse invloeden te bespeuren zoals de ongebruikelijke *duplex* van Ambrosius. De kluizenares Maria Egypte werd naar Doorniks gebruik op 2 april herdacht. Elders viel *Transfiguratio Domini* op 6 augustus, in Breda echter een dag later, zoals in Utrecht gebruikelijk was. Bartholomeus, Augustinus en Dionisius stelden elders geen bijzondere feestdag voor. De geografische ligging van het Land van Breda, grenzend aan de bisdommen Utrecht en Kamerijk/Cambrai (F), verklaart deze variatie ten dele. Deels zouden vroegere invloeden van de Vlaamse heren van Breda, de Van Gaverens en van Raseghems, hierin kunnen doorspelen.

Vast en variabel

Veel feestdagen lagen exact op een datum vast; andere waren afhankelijk van de variabele paasdatum en vielen ieder jaar op andere dagen. Pasen, Pinksteren, Sacramentsdag en Hemelvaart, alle hoogtijdagen van de hoogste categorie, zweefden gedurende de eerste jaarhelft hier doorheen. Strikt genomen begon het kerkelijk-liturgisch jaar met Pasen, zodat vanuit geestelijk standpunt het jaar telkens verschoof en niet ieder jaar even lang was. Soms gold de regel dat bepaalde feesten niet konden samengaan.[42] De meerderheid viel in de tweede helft van het kalenderjaar; vooral rond Kerstmis volgden hoogtijdagen elkaar op. Ook eind november kende zo'n blok (21-25 november). Bij de vieringen paste men wel de kleur van de liturgische kleding aan, maar vóór Trente bestond daarvoor geen vastgelegd schema. De middeleeuwer had een afwijkende kleurenappreciatie.

Aan de kerkelijke cycli paste zich het maatschappelijk leven aan. Belangrijke feestdagen gingen gepaard met een veertigdaagse periode met onthouding van allerlei geneugten des levens. Oorspronkelijk bestonden er vastenperioden voorafgaand aan Pasen, Kerstmis en dergelijke hoogtijdagen. Zo mocht er geen vlees of zuivelproducten worden gegeten waardoor de gelovigen dan meer vis aten. Zieken en zwangere vrouwen behoefden zich hieraan niet streng te houden. Bisschoppelijke dispensatie werd naar Breda overgebriefd en plechtig afgekondigd.[43]

De vaste en verschuivende feestdagen keerden ieder jaar terug en vormden een geïntegreerde jaarcyclus. Naast deze jaar- en weekcyclus bestond er een dagindeling die typisch kerkelijk was. De zeven getijden van de geestelijken die met klokgelui werden aangegeven, gaven het dagritme aan. Bij het krieken van de dag vonden in de Onze-Lieve-Vrouwekerk de eerste godsdienstoefeningen plaats. Zij heetten de metten, lauden en/of priemen die vooral door de kanunniken en kapelaans werden verzorgd. Een tweede reeks vond plaats rond de miscelebratie, namelijk de tertsen en sexten. In de middag volgden de nonen en vespers, en tenslotte bij het begin van de avond de completen. Ieder van deze dagcycli volgde een bepaalde voorgeschreven liturgie. Afhankelijk van de lengte van de dag in de zomer (5-20 uur) of winter (9-16 uur) (in tegenstelling tot gelijke duur van het uur bij de moderne zomer- en wintertijd) vielen de 'uren' langer of korter uit. Absoluut gesproken kan dit naar huidige begrippen neerkomen op vier uren verschil. Daarna heerste de nachtrust: de geestelijkheid stopte met de eredienst. Van de leken werd verwacht dat zij niet meer werkten; de stadspoorten gingen dicht. Verschillende klokken in de kerktoren gaven de dagdelen aan, zoals de priemklok het begin van de eredienst aangaf, de poortklok het openen en sluiten van de stadspoorten aankondigde, en de werkklok de arbeidstijden regelde.[44] De tijd vlak voor Pasen stond als het ware stil van Witte Donderdag tot Paasavond, toen de klokken drie dagen lang zwegen. Met het ontsteken van de paaskaars op Paaszaterdag begon een nieuwe jaarcyclus.

Tabel 3. *Schema van kerkelijk dagritme*

Benaming	Dagdeel	Zomertijd	Wintertijd	Dienst in kerk	Klokgelui
Priemen/metten/lauden*	Ochtend	5.00 uur	9.00 uurt	Allerzielenmis	Poortklok/priemklok
Tertsen		7.00	10.00		Werkklok
Sexten	Middag	9.00	11.00	Hoogmis	Bedeklok
Nonen*		12.00	12.00		
Vespers*	Avond	18.00	15.00		Werkklok
Completen		20.00	16.00	Lof	Poortklok

* belangrijkste getijden volgens: 1426, 19 september en 1463, 23 maart respectievelijk 8 mei.

Variaties en accenten

Het Bredase kapittel onderhield op bepaalde dagen feesten waaraan de andere kerkelijke instanties in principe niet deelnamen. Soms werd deelname bij wijze van gunst of uitzondering toegestaan aan deze of gene, onder wie de pastoor of de kape-

laans het eerst in aanmerking kwamen. Door het oksaal tussen hoogkoor en schip was dit aspect van het kerkelijk leven minder zichtbaar voor het kerkvolk. Voor hen was dit ook niet bedoeld; het gaf extra accent aan het besloten leven voor een naar binnen gericht gezelschap. We willen in dit verband daarop kort ingaan om een contrast te verkrijgen met de kapelaansfeesten. De pastoor sloot zich veelal bij de kanunniken aan.

Op het necrologium van het kapittel volgde een apart hoofdstuk voor dergelijke eigen feestdagen waarop de kanunniken en hun ondergeschikten extra uitkeringen in geld, wijn of brood tegemoet konden zien. Deze aparte fundaties waren van betrekkelijk jonge datum, namelijk na de reorganisatie van 1463. De oudste dateert van 1464; de meeste ontstonden pas in de loop van de eerste helft van de zestiende eeuw.[45]

Tabel 4. *Buitengewone feestdagen van het kapittel*

Maand, dag met schenker	fundatiebedrag
januari:	rgld. st. ort
maandag na eerste zondag voor hoogmis (Karel Oudaert, Jeroen Boiaert [Dublioul})	
17 jan: anniversarium deken Karel Oudaert [1522]	6.-.-
Nomen Jesu: zie NKAP op datum [onbekend]	
februari	
maandag na eerste zondag voor hoogmis (Karel Oudaert, Jeroen Dublioul)	
maart	
maandag na eerste zondag voor hoogmis (Karel Oudaert, Jeroen Dublioul)	
Maria Annuntiatio: fundatie kanunnik Zebrecht Nele [1464 febr. 24]	0.39.2
april	
maandag na eerste zondag voor hoogmis (Karel Oudaert, Jeroen Dublioul)	
mei	
maandag na eerste zondag voor hoogmis (Karel Oudaert, Jeroen Dublioul)	
Maria Dolores: fundatie Johanna d.v. Godfried Pigghen [onbekend]	
Servaas: fundatie kanunnik Servaas van Meer [1510]	
juni	
maandag na eerste zondag voor hoogmis (Karel Oudaert; -)	
Petrus en Paulus: fundatie kanunnik Nele [1464]	
Sacramentsdag: fundatie deken Karel Oudaert [1499 mei 17]	5.10. -
Translatio Servaas: fundatie kanunnik Servaas van Meer [1510]	
juli	
maandag na eerste zondag voor hoogmis (Karel Oudaert, Jeroen Dublioul)	
Anna: fundatie Margareta x Johan Boudewijns [onbekend]	4.04.2
augustus	
maandag na eerste zondag voor hoogmis (Karel Oudaert, Jeroen Dublioul)	
Maria Nives: fundatie kanunnik Vuchtschoot [† 1517]	
Maria Assumptio: fundatie kanunnik Nele [1464]	
september	
maandag na eerste zondag voor hoogmis (Karel Oudaert, -)	
Hieronimus: fundatie Jeroen Dublioul [1539-1556]	8.08.-
oktober	
maandag na eerste zondag voor hoogmis (Karel Oudaert, -)	
Lucas: fundatie kanunnik Nele [1464]	
Gummarus: fundatie kanunnik Gummarus Dries [1446?]	
november	
maandag na eerste zondag voor hoogmis (Karel Oudaert, Jeroen Dublioul)	
Maria Presentatio: fundatie kanunnik Willem van Oosterzeel [na 1515]	3.03.-
december	
maandag na eerste zondag voor hoogmis (Karel Oudaert, Jeroen Dublioul)	
Nicolaas: fundatie kanunnik Nele [1464]	
Lucia: woensdag na = Gouden Mis / voor Salve Regina: fundatie kanunnik Vuchtschoot [† 1517]	

Het toeval wil dat de 29 fundaties vrij aardig verspreid waren over het jaar; doorgaans vonden er twee of drie per maand plaats. Enerzijds stelden zij memoriediensten voor ter herinnering aan prelaten. Bovenop de te gedenken sterfdag hadden namelijk de dekens Oudaert († 1522) en Dublioul († 1556) fondsen ingesteld voor maandelijkse diensten. In principe voor beiden iedere maandag na de eerste zondag van de maand.[46] Aan deze twee zelfbewuste figuren konden anderen zich blijkbaar niet meten. Latere Bredase kapitteldekens zouden andere wegen bewandelen om hun zieleheil veilig te stellen.[47] Alleen de dadelijk te behandelen fundatie-Van Nele uit 1464 kan door zijn veelomvattendheid hiermee op een lijn gesteld worden.

Anderzijds ging het bij zestien feestdagen om gepropageerde devoties. In de traditionele lijn kreeg de Mariaverering extra cachet en nieuwe impulsen. Maria Boodschap, Ontvangenis, Aanbieding en Ter Sneeuw – allemaal Bredase *triplexen* en *duplexen* – dankzij de kanunniken Van Nele, Vuchtschoot († 1517) en Willem van Oosterzeel († ná 1515), terwijl Maria Dolores ofwel de Piëta door een initiatief van een vrouw naar voren werd gehaald. Kanunnik Vuchtschoot maakte een kleurrijke Gouden Mis halverwege december mogelijk. Dankzij deken Oudaert had Sacramentsdag al sinds 1499 extra aandacht bij de koorheren gekregen. Dit op Christus geconcentreerde feest werd alleen aangevuld met de Naam Jesus. Aan eigen naamdagen hechtten Bredase kanunniken toen meer belang waardoor gelijknamige heiligen naar voren werden gehaald. Servaas van Meer richtte zich op Servaas en diens heiligverklaring (*translatio*), Gomarus Dries [† 1446] op Gummarus en de bekende deken Jerôme Dublioul op Hieronymus.[48] Kanunnik Van Nele wenste ook Petrus en Paulus, Nicolaas en Lucas naar voren te halen. Dergelijke accentueringen bestonden dankzij initiatieven uit eigen kring. Buitenstaanders en dan nog allen vrouwen, waren uitzonderingen op de regel. Zo stimuleerde een vrouw de verering voor Anna. De extra fundaties vulden met name blijkens uitbetalingen aan zangers, organisten en regisseurs de muzikale en theatrale omlijsting aan. Het kerkbestuur moest ervoor zorgen dat er op het hoogkoor houtskool brandde om de kilte voor de koorheren te verdrijven.[49]

Uniformiteit en diversiteit

De kapelaans sloten zich in de regel bij de kapittelheren aan en namen met hen plaats in de koorbanken. Hun necrologium geeft het vaste feesteigen voor de kapelaans summier weer; niet systematisch echter de manier waarop.[50] In principe op dezelfde dagen als het kapittel. Supplementaire feestdagen zijn onbekend bij de kapelaans. Alle *triplex*-hoogtijdagen vierden koorheren en kapelaans gezamenlijk, maar bij de *duplex*-dagen deden de kapelaans op Naam Jesus (15 januari), Laurens (10 augustus) en de oktaaf van Maria Hemelvaart (22 augustus) niet mee. Daartegenover stelden zij op hooguit een paar dagen in het jaar hun eigen *duplex*: heiligeloze 15 mei, Egidius (1 september, 9 *lectiones*) en Hieronymus (30 september, *triplex*), waarmee zij abt Egidius (Saint Gilles, F) opwaardeerden, maar in de opwaardering van kerkvader Hieronymus door de kanunniken nog tot omstreeks 1540 niet meegingen. De 15e mei dat bijna nergens een feestdag voorstelde, moet voor de Bredase kapelaans een bijzondere dag zijn geweest.[51]

De verschillen zijn het grootst bij de minder belangrijke feestdagen. Enkele dagen vinden wij bij de kapelaans niet terug.[52] Daarentegen kenden de kapelaans weer een groot aantal dagen met negen lezingen, omdat zij minstens vier *duplexen* niet als zodanig vierden. Het meest opvallend mag Kruisverheffing (14 september) heten in verband met de dadelijk te bespreken Bredase Kruisverering.[53] Uniek Bredaas waren zo: 5 maart en 31 oktober (beide naamloos). Dit patroon hield nauwelijks verband met hun bijzondere opdrachten. Naast feestdagen met negen lezingen kenden zij voor vijf dagen in het jaar slechts drie lezingen.[54] Herdacht het kapittel Domicianus (7 mei) met negen, de kapelaans hielden het op dit typisch Luiks eigen bij drie. Daags daarvoor hadden de kapelaans er volgens Doornikse gewoonte al drie gehouden ter gelegenheid van Johannes voor de Latijnse Poort (6 mei), deden de Bredase koorheren niets bijzonders.

De eigen gang die de kapelaans gingen, spreekt het sterkst uit hun feesten zonder dat altijd duidelijk wordt welk accent zij eraan gaven. Aan het begin van het kalenderjaar waren de Bredase kapelaans bijzonder actief, terwijl het kapittel weinig meer deed dan de grote feestdagen Besnijdenis/Circumcisio (1 januari) en Epifanie, beter bekend als Driekoningen (5 lees 6 januari). Aaneensluitend vulden de kapelaans de tussentijd op (2 t/m 4 januari) met de [Octaaf] van Stephanus (2 januari), [Octaaf] van Johannes (3 januari), Octaaf van Onnozele Kinderen (4 januari). Feesten op Fabianus en Sebastianus (20 januari), Scholastica (10 februari), Valentinus (14 februari), Juliana (16 februari), Tiburtius en Valerianus (14 april), Servatius (15 mei = 13 mei), Cosmas en Damianus (27 september), evenals Willibrordus (7 november) hingen meestal niet samen met altaren die zij bedienden. Die dagen vormden wellicht een contrapunt tegenover het kapittel met wie zij weer wel de Bekering van Paulus/Conversio Pauli (24 januari), de apostel Mathias (24 februari) en Petrus en Paulus (29 juli = 29 juni) herdachten. Reeds in 1463 protesteerden de kapelaans tegen extra feestdagen die het kapittel hen wilde opdringen.[55] Nog eind zestiende eeuw verklaarden zij zich niet meer akkoord met de detaillistische voorschriften bij de extra feestdagen die het kapittel vierde.[56]

Het gevolg was dat het klerikale leven in de Onze-Lieve-Vrouwekerk permanent volgens verschillende programma's verliep. Welk programma de pastoor volgde, weten we strikt genomen niet, maar zeker vanaf 1456 nam hij voor zover aanwezig deel aan de kapitteldiensten. We zullen zien dat daarnaast nog vele kapelaans in de loop van de dag missen lazen en een paar kapelaans wat pastorale taken waarnamen. Bij de vele geestelijken die af en aan liepen, voegde zich nog het volk dat om devotie maar ook zo maar de kerk in- en uitliep. Het is de vraag in hoeverre het kerkvolk met een eigen seizoensgebonden beleving van het kalenderjaar zich aansloot bij deze klerikale feesten. Voelden parochianen zich soms aangetrokken tot andere heiligen en andersoortige feesten? Juist de heiligenverering en devoties die niet in de hierboven behandelde kalenders voorkomen, geven een indicatie wat onder het volk leefde.

Gebruiken en gewoonten

Het belangrijkste document in de relatie tussen pastoor en parochianen vormt

een overeenkomst uit 1381, die nog in origineel in het stadsarchief bewaard is gebleven en waarvan telkens weer afschriften werden opgenomen in de belangrijkste privilegeboeken van de stad en de kerk.[57] Zo'n twee honderd jaar bleven de elf overeengekomen bepalingen van kracht ondanks de afsplitsing van Terheijden. Pas vanuit Rome voorgeschreven contrareformatorische richtlijnen zouden aan lokale middeleeuwse gebruiken een eind stellen. Uitzonderlijk was het Bredase document toch niet. Elders, ook in het Land van Breda maar wel later bestonden soortgelijke regelingen.[58]

Pastoor was indertijd Johan Slootmaker die al minstens vanaf 1355 de post in persoon bekleedde. Tijdens zijn pastoraat kennen we overigens geen vicecureit. Als eerste assistent werd in de overeenkomst van 1381 de koster genoemd. Er bestonden kennelijk reeds enige tijd conflicten over afdrachten die de parochianen aan hun geestelijke herder verschuldigd waren. In hoeverre de persoon van Slootmaker hieraan debet was, blijft ongewis. Eerder zal men in de overeenkomst een emancipatie van de parochianen mogen zien. Het betrof voornamelijk betalingen voor bepaalde handelingen zogeheten 'stoolrechten', in het bijzonder de mate en hoogte.[59] Vanaf de dertiende eeuw waren dergelijke betalingen aan de parochiële geestelijkheid in zwang gekomen.

Tabel 5. *Regeling omtrent stoolgelden 1381*

Handeling	Pastoor	Koster
Doop	3/4 engels	1/4 engels
eerste communie (4 x per jaar)	1 zwarte [grote]	
Laatste sacramenten	gratis / gift	
laatste sacramenten buiten de parochie	2 engels	1 engels
Ondertrouw	Gratis	
optekening van ondertrouw		1/2 oude grote
Trouwen	3 kaarsen, 1 penning	1 hollands
Trouwen: oplegging van Johannes evangelie	1 penning	
Trouwen: offer tijdens mis	Facultatief	
Huwelijk: verklaring / afkondiging 3 olde grote		
Huwelijk: voltrekking	paar handschoenen maaltijd = 2 engels	maaltijd = 2 engels
kerkgang door kraamvrouw	Facultatief	
Kerkgang: oplegging van Johannes evangelie	1 penning	1 hollands
Begrafenis: (van buiten) / voor (hoog)mis	1 olde groten	
Begrafenis: kind	2 engels	
Begrafenis: jaargetijden (7 maanden)	Facultatief	
Provendenbrood	**Pasen**	**Kerstmis**
Landbouwer: minimaal 1 veertel	2 broden = 2 engels	2 broden = 2 engels
maximaal 1 veertel	1 brood = 1 engels	1 brood = 1 engels
ander huishouden	1 hollands	1 hollands
eenpersoonshuishouden	1/2 hollands	1/2 hollands
Kostergeld		
(Bamis): huishouden		1 hollands
Kostergeld: eenpersoonshuishouden		1/2 hollands
Luigeld: begrafenis van volwassene		1 olde grote
Luigeld: begrafenis van kind		1/2 olde grote
beieren op feestdagen		2 engels
Kruisprocessie [Pinkstermaandag]		4 engels [à 1/3 grote]

De stoolgelden behoorden tot het basisinkomen van de plaatselijke geestelijkheid, waarbij de vaste afdrachten door de parochianen met Pasen, Kerstmis (25 december) en Bamis (1 oktober) de meest wezenlijke waren. In de hiervoor besproken pastoorsrekening treft men de stoolrechten vanzelfsprekend niet aan; deze kwamen toe aan de dienstdoende vicecureit. De mengeling van afdrachten in natura en uiteenlopende muntsoorten maakt een ordelijke vergelijking lastig. Huwelijk en begrafenis brachten de hoogste onkosten met zich mee. De grafrechten waren al rond 1375 door het stadsbestuur vastgelegd.[60] Van hogerhand werd de in achtneming van de zondagsrust voorgeschreven. Ambtelijke en commerciële handelingen waren in principe verboden.[61] Overtredingen en maatregelen daartegen moeten talloos zijn geweest, want gezagsgetrouw zullen ook de Bredanaars toch beslist niet altijd zijn geweest, hoewel ze ternauwernood zijn gedocumenteerd.[62] De meest zware straf die de parochiegemeenschap kon treffen was een interdict, waarbij alle religieuze activiteiten werden stilgelegd. De clerus ging bij wijze van spreken in staking; het volk werd het heil onthouden. Op individueel niveau liep men het gevaar met excommunicatie te worden gestraft. De strafrechterlijke kant van het kerkelijk regiem blijft bij gebrek aan overgeleverde officiaalarchieven een groot zwart gat. Hoogstens maatregelen dan wel dispensatieregelingen voor de Bredase clerus zijn bekend, die juist ten aanzien van de Onze-Lieve-Vrouwekerk weinig opleveren in verband met de overheersende positie van het kapittel. Zo komt hierin niet één kapelaan ter sprake.[63]

Koster en assistenten

Al tijdens de middeleeuwen werden registers over de doop (*matrikels*) in Luikse landdekenaten bijgehouden, al zijn er geen overgeleverd. Dat was de taak van de koster (*matricularius*). Overgeleverde registraties van huwelijk en begraving door de clerus ademden eerder een posttridentinische geest.[64] De koster was altijd een geestelijke, aanvankelijk met lagere wijding. Later blijkt in Breda deze ook priester te zijn. Te beginnen met Wouter van Ykel in 1381 kennen we enige namen van de eerst aangewezen assistent van de pastoor dan wel vicecureit bij de zielzorg. Voor deze kerkelijke functionaris bestond kennelijk geen eigen fonds. Zij konden soms evenals de pastoor begiftigingen bij testament tegemoet zien.[65] Na het midden van de vijftiende eeuw stonden zij blijkbaar in minder hoog aanzien. Hendrik van Rijsbergen rond 1545 en de in 1570 overleden Hendrik Zebrechts combineerden dit ambt met een kapelanie. De laatste koster Steven Hendriksz was een getrouwd man. Uiteindelijk fungeerden er tegelijkertijd twee kosters, die bij eed aan het kapittel waren onderworpen.[66] Een voor het hoogkoor, een voor het pastoorskoor.

Het sluiten van de kerkdeuren en het luiden van de klokken vielen vanouds onder de competentie van de koster. Hij ontving jaarlijks twee gulden extra om *Onsen Heren te cleppen onder die hoochmisse*.[67] Voor het luiden van de grote klok bij blijde gebeurtenissen en droeve tijdingen, zoals verwelkoming van hoge gasten, koninklijke herdenkingsdiensten of overwinningen, kreeg hij aparte vergoedingen.[68] Met kerkwijdingsdag (kermis) hing hij op de toren de vlag uit. Geleidelijk verschoven minderwaardige activiteiten naar allerlei hulpkrachten, zoals de 'kerkeknecht' die meer

aan onze huidige voorstelling van lekenkoster beantwoordt.[69] Een 'hondenslager' moest voorkomen dat de orde uit de hand liep.[70] Zwarte Zusters, die al dagelijks de mis in de kerk bijwoonden, verleenden assistentie voor de eredienst.[71] Een beiaardier nam sinds circa 1505 de taak voor zijn rekening klokken melodieus te bespelen.[72] Het aansteken van olielampen hield de koster onder zich en hij werd voor deze extra taak apart beloond.

PAROCHIANEN EN DE DEVOTIES

Binnen het kader van de parochie voltrokken zich tijdens een mensenleven verschillende gebeurtenissen die de parochiaan in contact brachten met de pastoor of onderpastoor (*vicecureit*). Sommige waren essentieel voor de christen en golden dan ook voor iedereen, namelijk dopen en begraven. Niet gedoopt of begraven worden was de grootste angst die de middeleeuwer kende. Dat kon pasgeboren kinderen dan wel ter dood veroordeelden overkomen; zij mochten dan ook niet in gewijde aarde worden begraven. Andere christelijke handelingen hingen af van de persoonlijke levensvervulling, zoals huwen en kinderen krijgen.

Daartegenover konden de parochianen initiatieven ontplooien om bepaalde religieuze uitingen zelf gestalte te geven. Het kapittel en de parochiegeestelijkheid gaven hiervoor ruimte; tegenwerkingen komen we in Breda weinig tegen. Hoogstens traden de kerkelijke en wereldlijke autoriteiten corrigerend op. Speciale aandacht trekken de broederschappen verbonden aan de Onze-Lieve-Vrouwekerk, waar ook schutterijen, ambachten en rederijkers van zich deden spreken.

Dopen en begraven

Begin en einde van het leven als christen werden gemarkeerd door de doop kort na de geboorte respectievelijk de uitvaart drie dagen na overlijden. Het toedienen van de sacramenten bij het dopen en het sterven waren in beginsel de hoofdtaak van de pastoor tegenover de gelovigen. Andere priesters in de kerk verstrekten deze zelden en verleenden soms hooguit assistentie.

Het dopen speelde zich af in de westhoek van de kerk, de minst sacrale kant van het gebouw, vlak bij de officiële ingang onder de toren. Van een doopkapel als zodanig horen we nooit; wellicht stond er al lang een stenen doopvont – het oudste attribuut na het hoogaltaar – in de zuidelijke hoek.[73] Goed gedocumenteerd en vrij gaaf bewaard is de bronzen doopvont die in 1540 werd aangeschaft bij een Mechelse bronsgieter.[74] De nieuwe vont stond vanaf het begin in een eigen met een hek afgesloten zijkapel. Bij het doopsel waren *peter* en *meter* als doopgetuigen altijd aanwezig. De hierdoor gecreëerde spirituele verwantschap werd destijds even belangrijk geacht als de bloedband. Zo was het incestgebod, dat wil zeggen het huwelijksbeletsel tussen naaste verwanten, hierop eveneens van toepassing.[75] Hiermee in verband staande betalingen gaan in de kerkrekeningen schuil onder schenkingen van allerlei aard aan de kerk. Aan de hand hiervan kunnen we geen cijfermatige indruk aanreiken om hoeveel dopelingen het in Breda ging. De plechtige toetreding tot de christelijke gemeenschap is zelden expliciet gedocumenteerd.[76] Het oudst overgeleverde Bredase

doopboek werd vanaf april 1582 bijgehouden door pastoor Gobbincx, zodat de laatste acht jaar van de katholieke praktijk aan het licht komt.[77] Maandelijks liet gemiddeld een twintigtal personen zich dopen. Na de doopplechtigheid richtten familie en vrienden thuis een groot feest aan. Van stadswege ging men optreden tegen de ergste uitwassen van die feesten.[78]

Iedere christen had recht op een uitvaartmis (*requiem*) en een kerkelijke teraardebestelling. De uitvaart kon verschillende vormen aannemen al naar gelang men geld ervoor overhad. De begrafenisstoet trok meestal vanuit het sterfhuis linea recta naar de kerk. Alleen bij belangrijke personen konden doelbewust grotere trajecten worden afgelegd. Met de meeste pomp en onder massale belangstelling zullen lijkstoeten van de heren van Breda hebben rondgetrokken. Vanaf de zestiende eeuw kregen zij steeds grootsere renaissance-ensceneringen met de nodige politieke lading. Zo nam de cortège van graaf Hendrik III eind september 1538, waarvan we een verslag kennen, een route vanuit het Kasteel via de Markt, Ridderstraat, Karrestraat en Torenstraat om door de hoofdingang de kerk stapvoets te betreden.[79] De hele kerk was toen in zwart gehuld. Vanzelfsprekend voltrok zich de uitvaart van de gewone parochiaan meestal volgens een veel soberder programma.

De overgrote meerderheid van de Bredanaars werd begraven midden in de stad op het gewijde kerkhof, buiten rond de kerk. Geestelijken en rijke personen werden begraven binnenin de kerk: clerici op of bij het koor, rijken in het schip. Hiervoor moesten grafrechten worden gekocht, gedurende de tweede helft van de zestiende eeuw voor zes gulden.[80] In verband met de gelden die aan het kerkbestuur toevielen, is dit aspect in principe gedocumenteerd. Vóór de Reformatie bleven echter over slechts drie jaren (1586-1587 en 1589) boekingen op dit onderdeel bewaard. Meteen springen in het oog het hoge aantal kinderen en de sterfte onder minderbedeelden; beide categorieën werden bijna allemaal anoniem ter aarde besteld. De verhouding tussen begraven binnen of buiten de kerk kan geïllustreerd worden met cijfers uit die boekjaren; ongeveer één op vijf.[81] Eind zestiende eeuw vonden zo'n tien begrafenissen per maand plaats. De pastoor begroef globaal 125 parochianen per jaar, zodat er eens in de drie dagen uitsluitend op de ochtend een begrafenis plaatsvond. De grafdelver ontving zijn loon als 'begrafenisondernemer' niet van de kerkmeesters.[82] De overledene werd 'overluid'. Het luigeld ging traditioneel naar de koster. Het gebruik van baar en baarkleed bracht extra kosten voor de familie met zich mee.[83] Typisch middeleeuws gebruik, maar geenszins verplicht, was het doen van giften bij de begrafenis. Meestal bleven de bedragen beneden de twee gulden. Rond de vijf stuivers lijkt wel de minimale bijdrage, zelfs bij de allerarmsten.

Binnenin de kerk zijn nog een vijftigtal grafplaten bewaard gebleven die dateren van vóór 1590. De meeste zerken liggen niet meer op hun oorspronkelijke plaats.[84] Zij dateren overwegend uit de eerste helft van de zestiende eeuw en zijn voor zover het gewone parochianen betreft vrij uniform. Het standaardtype bestaat uit een omlijsting met de vier evangelistensymbolen op de hoeken en een randschrift met in het midden een aan linten opgehangen wapenschild. Afbeeldingen van figuren (bijvoorbeeld kruis of doodskop) en spreuken zijn weinig gangbaar. Dure exemplaren kenden een koperen plaat die meestal verdwenen is. De minst kostbare, figuurloze zerken geven slechts een kale tekstregel.[85]

5. Doopvont, 1540/44

Van het Bredase kerkhof bestaat geen enkel spoor meer dat aan de eeuwenlange funeraire bestemming herinnert. Na de opheffing in 1828 werd de hele locatie geruimd. Binnen het ommuurde terrein lag destijds bestrating en er bevonden zich verschillende gebouwen en werkplaatsen, overblijfsels van de jarenlange bouwwerkzaamheden die inmiddels een herbestemming hadden gekregen. Zo liet men de hijsinstallatie staan die voortaan dienst deed als 'stadswaag'. Eenkamerwoninkjes en winkels vormden sinds omstreeks 1540 een rij kerkhuisjes die pas in de twintigste eeuw om 'esthetische' redenen werden gesloopt.[86] Langs de noordrand waren bomen neergezet om reigers te laten nestelen.[87] Op de hoek van de latere Havermarkt stond een knekelhuisje.[88] Zo bevond zich bij de ingang onder een afdakje een *Ons Lief Heer opten Steen* ofwel een *Schmerzensmann*.[89] Elders stond beschermd achter hekwerk een Heilig Graf.[90] Her en der markeerden houten graftekens en stenen zerken, waarvan er al in 1580 werden weggehaald, een begraving.[91] Bij bepaalde gelegenheden werd het terrein gereinigd en liet men graven ruimen.[92]

Was de doop als inauguratie in de christelijke gemeenschap een eenmalige gebeurtenis, omdat toen verjaardagen niet maar naamdagen wel werden gevierd, de dood respectievelijk de begrafenis daarentegen had een repetitief karakter. Eén maand na de droeve gebeurtenis werd in de kerk voor de overledene een speciale herdenkingsdienst gehouden, de 'dertigste'.[93] Veel mensen werden na verloop van een jaar op de gedenkwaardige dag zelf nogmaals herdacht. De beter gesitueerden konden dit aspect met geld verder uitbreiden, tot ten eeuwigen dagen toe. De pastoor kondigde dergelijke memoriediensten af en las de naam van de te herdenken parochianen vanaf de kansel voor.

Bij alle dodenherdenkingen speelden twee elementen een rol die in de middeleeuwen, hoe de accenten ook konden verschillen, nooit ontbraken. Naastenliefde (*caritas*) en dodenmaal vormden keerzijden van een en dezelfde medaille. Daadwerkelijk zat in privé sfeer een groot gezelschap aan na de begrafenis. Tegelijkertijd vonden uitdelingen plaats in de vorm van brood, kleding, schoenen of anders neutraal in aalmoezen. Bedeling aan armen en fêtering aan clerici gaf vorm aan de jaarlijkse herdenkingen.

Kerkgang en collectes

Van iedere parochiaan werd verwacht dat hij of zij 's zondags naar de kerk kwam, de mis bijwoonde en de preek aanhoorde. Dit gold zeker voor de belangrijkste kerkelijke feestdagen, Pasen voorop. Voor het kerkvolk dat vanaf veertienjarige leeftijd ter communie mocht, werden door het kerkbestuur brood of hosties aangeschaft. De vooraf bestelde hoeveelheden 'brood' geven een indruk van het aantal kerkgaande gelovigen, die van 4.000 rond 1525 kon oplopen tot 8.000 tien jaar later.[94] Pastoor Dhoon ging in 1574 uit van 6.000 communicanten. Op kosten van het kerkbestuur werd standaard (zoete rode Spaanse) wijn ingekocht. Met Kerstmis lijken we te doen te hebben met een beperkte uitreiking.[95] Met name met de Paasdagen ging het kerkvolk massaal ter communie onder gedaanten van brood en wijn.[96] Onder contrareformatorische invloed kreeg Pasen alle accent ten koste van de andere feestdagen. Dan was een vat wijn (ca. 140 liter) nodig.

Een paar verantwoordingen van collecteopbrengsten maken het mogelijk enige indruk te krijgen van het kerkbezoek en de betekenis die het kerkvolk eraan hechtte via giften. Vlak voor het einde van de traditionele geloofsopvatting, toen al nieuwe accenten doordrongen, gingen collectes 's zondags rond onder de preek en/of de hoogmis. Onder de Sacramentsmis op donderdag en de Mariamis op vrijdag gebeurde hetzelfde. Hooguit tien keer per jaar voelde het volk zich aangesproken beduidend meer te geven. De hogere opbrengsten zijn ook toe te schrijven aan een grotere opkomst en meer gulle gaven. Hoe dan ook, rond bepaalde hoogtijdagen kwamen bedragen van minstens enige guldens binnen tegenover anders totalen die bleven steken in de stuivers. Christelijke feestdagen rond Pasen, wanneer ook de eerste plechtige communie plaatsvond, traden zo op de voorgrond. De vooraanstaande plaats die Pinksteren innam, mede dankzij schenkingen vanwege stadsbestuur en ambachten, bewijzen het belang van dit feest voor de Bredase gemeenschap. Het Sacrament trok vlak voor het einde van de katholieke heerschappij meer belangstelling dan Maria, waarin de destijds levende geloofscontroverse tot uiting kwam. Menig klerikaal Mariafeest deed de meeste parochianen toen weinig. Noviteiten vormden toentertijd de Christoffelmis (27 september) en Anthonismis (17 januari). Alleen Antonius impliceerde een feest van de onderste categorie.

Het stond iedereen te allen tijden vrij giften te doen. Via 'godspenningen' kwamen doorgaans kleine bedragen binnen die individuen aan de kerk schonken. De aanleidingen waren zeer persoonlijk en konden dan ook legio zijn, maar overlijden blijkt wederom een factor van betekenis te zijn. De nauwgezette wijze van verantwoording door de kerkmeesters laat zien dat Bredanaars en vreemdelingen, met

naam en toenaam genoemd dan wel anoniem, soldaten, boeren of middenstanders, rijken of armen, maar doorgaans meer mannen dan vrouwen, eenvoudig (*schamel*) een *offer* brachten. Dat gebeurde globaal zo'n tien keer per maand. Er lijkt wel een bepaalde mate van tarieven te bestaan. Men gaf zes stuiver of meervouden daarvan, meestal twaalf of vierentwintig stuivers. Als minimale bijdrage gold vijf stuiver, terwijl bedragen van 20 of 25 stuiver als hoog te boek mogen staan.[97]

Huwelijk en nageslacht

Het huwelijk, kerkelijk ingezegend, was een later ingevoerd zevende sacrament. Vanouds werd het samengaan van de partners opgevat als een privé aangelegenheid; het was een zaak tussen de betrokken families. De Kerk had wel het huwelijk gedefinieerd op de huwelijksbelofte (*consensus*) en niet op het in haar ogen verwerpelijke maar onvermijdelijke seksueel verkeer (*consumptio*). Huwelijkskwesties vielen onder canoniek recht, waarmee de kerkelijke rechtbank van de officiaal een stroom van rechtszaken te verwerken kreeg. De eigenlijke huwelijksplechtigheid vond plaats in de openlucht voor het kerkgebouw, meestal in het westportaal, waar de huwelijkspartners in het openbaar en met Gods zegen elkaar trouw beloofden.

Kerkelijke bronnen geven weinig zicht op de middeleeuwse praktijk.[98] In de context van de Bredase stoolrechten werden huwelijksaangelegenheden uitvoerig geregeld. De voor de kerk zo wezenlijke ondertrouw kon gratis gebeuren, maar trouwen was relatief duur. De gift van handschoenen, een van de weinige verplichtingen in natura, bevestigde symbolisch de band voor het leven. Men ging er al min of meer vanuit dat de pastoor persoonlijk niet alle bruiloftsfeesten kon bezoeken. Hij nam genoegen met een klein bedrag als compensatie. Doel van het huwelijk was nakomelingen voor de man. Zodra er een kind geboren was, diende het zo snel mogelijk gedoopt te worden, maar ook de moeder moest, eenmaal op krachten, een gang naar de kerk maken om haar dankbaarheid tegenover God te betonen. De kerkgang van de kraamvrouw, die bij die gelegenheid de parochiële geestelijkheid bedacht, bestond in wezen als reinigingsritueel.

Was het kind eenmaal opgegroeid, wat destijds – gauw de helft van de kinderen haalde de volwassenheid niet – verre van een vanzelfsprekendheid was, dan volgde de eerste communie. Die kerkelijke plechtigheid is op te vatten als een initiatie in de volwassenenwereld. Vanaf dat moment konden in principe jongens (12 jaar) en meisjes (14 jaar) trouwen. Het vormsel toedienen aan de jong volwassenen viel buiten de competentie van de pastoor. Dit confirmatieritueel bleef aan de bisschop voorbehouden. In de praktijk kwam zijn plaatsvervanger in geestelijke zaken, de suffragaan of wijbisschop, naar Breda, waar de Luikse prelaat allereerst met alle egards werd ontvangen door het stadsbestuur.[99] De prelaat blijkt nogal onregelmatig te komen. Ter gelegenheid van het vormsel droegen de ouders wederom bepaalde stoolgelden af aan de clerus.

Kerk en stad

De pastoor stond garant voor de contacten tussen de kerkelijke en de wereldlij-

ke sfeer. Deze geestelijke dan wel zijn plaatsvervanger, de vicecureit, begeleidde de stervenden in hun laatste uren. Hij bracht tot in Teteringen het heilig Oliesel en de hostie naar de gelovige, over straat en begeleid door de koster met een lantaarn.[100] Betrekkelijk weinig constateren we dat de pastoor als getuige bij het opmaken van een testament aanwezig was.[101] Op dit terrein ondervond hij sterke concurrentie van bedelmonniken die zijn parochianen de laatste biecht afnamen. De pastoor verstrekte desgewenst verklaringen van goed gedrag.[102]

Boetedoening hoorde bij het christelijk leven dat beheerst werd door de leer van de Tien Geboden en de zeven hoofdzonden. De vergeving van zonden was sinds het Lateraans concilie van 1215 toevertrouwd aan de plaatselijke pastoor. Hij won hiermee aan moreel gezag over de parochianen, wat saamhorigheid creëerde en tegelijkertijd normen en waarden binnen de gemeenschap verstevigde. Biechten bij de pastoor deed men oorspronkelijk teruggetrokken achter het altaar. Een biechtstoel als meubelstuk in de kerk was van later datum; in 1525 werd er een gemaakt en geplaatst in het Sacramentskoor. Omdat de praktijk van de individuele biecht geen voorgeschreven financiële verplichting impliceerde, wordt dit aspect van het kerkelijk leven nauwelijks door de bronnen belicht. De uitzonderingen, met andere woorden zwaardere misdrijven springen eruit. Niet zozeer van kerkelijke zijde als wel vanuit het wereldlijke gezag konden in dergelijke gevallen straffen worden opgelegd met een religieus karakter. Opgelegde bedevaarten naar verre oorden waren een algemeen toegepast middel om deviante elementen uit de gemeenschap te verwijderen.[103] Bedelaars mochten zich op voorgeschreven momenten ophouden bij de kerkingang. Op de kerkdeuren hing men alle mogelijke mededelingen.

Bredase parochianen meenden bij testament een bijdrage te moeten leveren aan hun kathedraal te Luik.[104] De komst van de Luikse (tot in 1568) respectievelijk de Antwerpse (vanaf 1569) wijbisschop naar Breda kon, afgezien van het vormsel, ook samenhangen met andere activiteiten die hij waarnam. Zoals zijn naam aangeeft, bij voorbeeld het inwijden van sacrale zaken (kerken, kapellen, altaren of doopvont). In verband met de Onze-Lieve-Vrouwekerk staat zijn optreden al te weinig vast en geeft zijn aanwezigheid in Breda niet altijd een voltooide bouwfase aan de kerk weer.[105] In 1514 veroorzaakte een blinde man een ernstig incident waardoor een herinwijding moest plaatsvinden. Andere hoge prelaten deden Breda zelden aan.[106] In hoeverre aflaathandelaren de stad bezochten, laat zich moeilijk peilen.[107] Daarentegen verschenen bedelmonniken met grote regelmaat. Het passie preken tijdens de vasten en de advent was een specialiteit van de minderbroeders, die door het stadsbestuur in tijden van crisis werden ingeschakeld.[108]

De Bredanaars trokken de straat op om hun devotie te demonstreren. Op woensdag na Pasen werd in een processie de heilige Olie gehaald in de Johannieterkapel. Stadsbestuurders en kerkmeesters begeleidden de pastoor bij deze korte, jaarlijks terugkerende tocht over de Markt. Daarna gebruikten zij allen een maaltijd waarbij de kerkmeesters van Terheijden als voormalige parochianen tevens aanzaten.[109] Dit vormde het sobere contrareformatorische eindstadium van een lange ontwikkeling van Bredase processiecultuur, die terug te volgen is tot in de veertiende eeuw. Standaard vonden rond 1500 jaarlijks vier manifestaties plaats: een Sacraments-, een Maria- en de Niervaert- en de Kruisprocessie die verderop ter

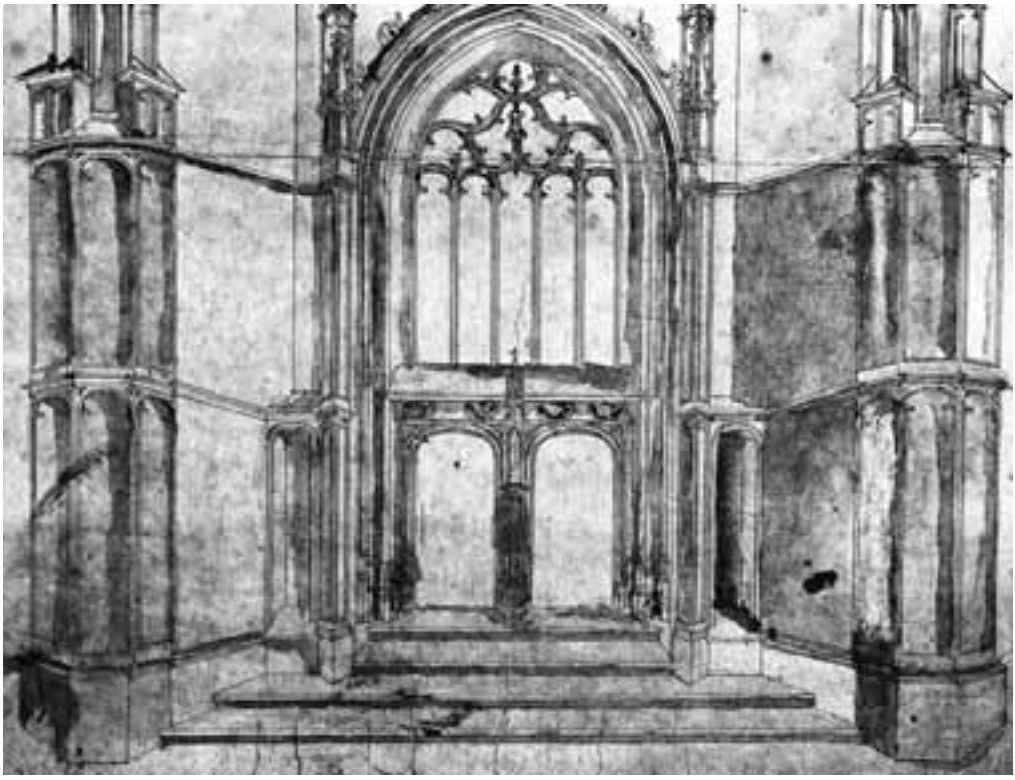

6. Westelijk kerkportaal.

sprake komen.[110] Zeker al begin vijftiende eeuw vond een belangrijke processie plaats die het stadskarakter van de parochie consolideerde. Jaarlijks in de week na sint Jansdag (24 juni) trok vanuit de Onze-Lieve-Vrouwekerk een stoet door de straten van Breda, nadat de pastoor een plechtige mis had gecelebreerd. Halteplaatsen of staties op de route waren Begijnhofkapel, Markendaalse kerk en Gasthuiskapel en markeerden aldus het gebied. Bedoeld om welvaart af te roepen mag men hierin een voorloper van bid- en dankdagen zien.[111] In de moeilijke jaren voor de Omwenteling in 1590 werden nog dergelijke 'generale processies' van hogerhand afgekondigd en gehouden.[112]

De Bredase kerktoren was voor de plaatselijke gemeenschap een baken dat voor tal van andere dan religieuze doeleinden kon worden gebruikt, zoals bewaking of illuminatie. Als meest kwetsbare deel van het kerkgebouw vonden aan de toren voortdurend werkzaamheden plaats, vaak met stedelijke subsidie.[113] De huidige 98 m hoge toren kwam na veertig jaren bouwen gereed. Start en voltooiing waren belangrijke momenten. Niet de graaf persoonlijk maar zijn hoogste vertegenwoordiger, drossaard Adam van Nispen legde in 1468 de eerste steen met een bouwoffer. Diens zoon, de prelaat Jan van Nispen zegende in 1509 het vergulde kruis, dat inclusief appel en haan de top bekroonde.[114] Rond 1590 werd de Grote Toren de trots van de

stad. Het luiden van de grote klok kreeg gaandeweg in de zestiende eeuw steeds meer een politieke klank: koninklijke herdenkingsdiensten, blijde gebeurtenissen en oorlogsoverwinningen kregen zo nadrukkelijk aandacht.[115]

Kaarsen en lampen

Vanuit de geloofsgemeenschap kwamen vooral tegen 1500 initiatieven om bepaalde vieringen of devoties extra accent te geven. Men richtte zich op het Heilig Kruis, het 'venerabel' Sacrament, of de lijdende Christus. Door het creëren van fondsen die onder andere aan de kerkfabriek werden toevertrouwd, konden missen worden opgedragen, kaarsen met regelmaat worden ontstoken of (gods-)lampen permanent branden.

Een wezenlijk bestanddeel van de middeleeuwse liturgie en geloofsbeleving vormde het kaarsengebruik. Jaarlijks bij de herdenking van de kerkwijding brandden waskaarsen op de plaatsen van de wijdingskruisen aan de wand. Ook op straat liep men met kaarsen tijdens processies. Bij begrafenissen werden 'lijkkaarsen' gebruikt die na afloop aan de kerk werden geschonken. Kaarsen opsteken bij de doden was evenzeer gebruikelijk. Begijnen zetten die op grafzerken neer.[116] Een waar lichtfestijn was begin februari Maria Lichtmis, *als men kersen draecht*.[117] Het meeste gewicht kreeg vanzelfsprekend het lichtbrengende Paasritueel. De kerkfabriek zorgde voor drie forse paaskaarsen.[118] Naast bijenwas of kant-en-klare vetkaarsen schaften de kerkmeesters de nodige hoeveelheden (ruim 20 pond per jaar) wierook aan die het sacrale zijn geur gaven.[119] Wierook behield een puur klerikaal karakter. Daarom ziet men van de kant van de parochianen geen schenkingen van een importartikel zoals wierookhars.

Particulieren gaven aan kaarslicht nog tot in de zestiende eeuw alle cachet. Met twee fondsen beschikbaar gesteld door een kapelaan konden in de dertien kandelaars op het hoogkoor kaarsen van minimaal een half pond branden. Vanaf 1517 gebeurde dat telkens tijdens de vooravond en vooral op Pasen, Pinksteren, Maria Hemelvaart en Sacramentsdag; sinds 1518 ook met kerkwijding (medio juli) en Maria Geboorte (8 september).[120] Jan van der Strepen, secretaris van graaf Hendrik, zorgde er in 1537 persoonlijk voor dat voor het sacramentshuis op het hoogkoor twee standaards kwamen geschikt voor kaarsen van anderhalf pond die iedere avond tijdens het Marialof dienden te branden. Alle zon- en feestdagen ook tijdens de hoogmis. Op de allerhoogste feestdagen eveneens gedurende de metten en de vespers. Telkens als er een gezongen mis op het Sacramentsaltaar plaatsvond, zouden de kaarsen hier ook worden ontstoken.[121] Toortsen waren minder religieus van symboliek, maar konden toch ook bij de doop en begrafenis worden gebruikt en weggeschonken.[122]

Al tijdens het eerste decennium van de zestiende eeuw brandden er 'eeuwige lampen' in de kerk: in het hoogkoor, in het pastoorskoor en op het oksaal.[123] Dit verving deels het teruglopend gebruik van kaarsen. Bij testament had Jan Beys zes rijnsgulden vermaakt aan de kerk om dag en nacht een lamp te laten branden voor het kruisbeeld (*Crucifix*) op het oksaal, wat al vóór 1504 moet hebben plaatsgevonden. In 1510 werd de financiële grondslag ervan gewijzigd door een ruil tussen de kerkfabriek en het klooster Vredenberg.[124] Een begijn doteerde lampengeld voor het Sacrament en het Mariabeeld.[125] De kerkmeesters hielden vlak voor 1590 dergelijke

7. Het centrale punt binnen in de kerk, ca. 1450

verplichtingen nog altijd in stand.[126] Er brandde ook sinds 1520 een licht voor het Graf van Christus, dat zich in een van de noordelijke zijkoren bevond.

Gestichte missen

Via de kerkfabriek vonden uiteindelijk alle dagen van de week op het Heilig Kruisaltaar, in de voorste zijkapel op het zuiden, missen plaats dankzij legaten. Men sprak van *gestaecte missen*, verwijzend naar het vastgestelde tijdstip waarop zij altijd gehouden moesten worden.[127] Cornelis Jansz opende in 1513 de rij van begunstigers met een zaterdagse mis.[128] Engel Verpoerten, die in 1515 overleed, wilde er een op woensdag, waarvoor zij ongeveer vijf gulden beschikbaar stelde.[129] Een andere vrouw, Maria Bonten had voor een niet nader bekend doel in een onbekend jaar ruim één gulden geschonken. Met een schenking van vier gulden kwam er nog een op zondag bij, direct na de metten. De schenker heette Willem Wiltens. Tenminste vanaf 1525/26 bestond een maandagse mis.[130] Ook op zondag wenste Jan van Bruheze een mis. Met een fonds van ruim twintig rijnsgulden dat Gielis van Meer beschikbaar had gesteld, kon zelfs een dagelijkse mis worden gehouden, al moest het kerkbestuur eerst nog een conflict met de erfgenamen uitvechten.[131] Zo kwam bijna vijftig gulden bij elkaar. Het bestuur huurde voor het doen van de missen priesters in voor de duur van een jaar.[132]

Tabel 6. *Misfundaties op het Heilig Kruisaltaar (1513-1558)*

Weekdag	Stichtingsjaar	Stichter	Fundatiebedrag
Zondag	Voor 1526	Willem Wiltens	4 rgld
	1535	Jan van Bruheze	5 rgld
Maandag	1526	Anthonia Heys, gehuwd met Hubrecht Montens	[6 rgld]
Dinsdag			
Woensdag	1515	Engel Verpoerten	4 rgld
Donderdag			
Vrijdag*			
Zaterdag*	1513	Cornelis Janssz	7 rgld = 3 1/2 rgld en 12 1/2 lopen rogge
Onbekend	Voor 1552/58	Cornelis de Hont	5 rgld
Iedere dag	Voor 1525	Gielis van Meer	24 rgld (= 7 x 3 1/2 rgld)

* gezongen mis Kerkrekening 1535, blz. 58.

Reeds voor 1492 bestond de dagelijkse vroegmis die het stadsbestuur bekostigde. Het huurde zelf voor een jaar twee priesters in, onder wie enige tijd de vicecureit.[133] Dankzij een initiatief van het echtpaar Van Wijtvliet werden rond 1530 missen gelezen op zondag klokslag elf.[134] De Heiliggeestmeesters regelden dit. De 'late mis' tegen het middaguur had het kapittel naar zich toegetrokken, want sinds 1486 namen kanunniken deze taak waar dagelijks na de nonen, waarvoor een fonds van 24 rijnsgulden beschikbaar stond. Na 1490 verdwenen om onopgehelderde reden deze verplichting en dit fonds uit het zicht.[135]

Ensceneringen en versieringen

Afgezien van processies binnen en buiten de kerk werd de liturgie opgeluisterd met opvoeringen en versieringen. De rol die de Boom van Jesse bij de eredienst speelde, is onduidelijk, maar het kunstwerk werd blijkbaar bij de ommegangen meegedragen. In 1504 werd een verouderd exemplaar vervangen door een nieuw. Tenminste tot het midden van de eeuw werd voortdurend aan de kwetsbare constructie gerepareerd; daarna verdween het kunstwerk.[136] Ter sprake komen honderden bladeren en ranken van blik, verder een stoel, scepter, ladder, evenals een zon en wolk. Deze geverfde sculptuur van metaal en was verbeeldde de stamboom van Maria, voortgekomen uit Jesse/Isaï, zoals we die van elders kennen in de vorm van boekverluchtigingen of gebrandschilderde ramen.

Met Pasen vervaardigde een kunstenaar een paasboom. Medio zestiende eeuw trok men voor het optuigen ervan steeds Frans Otten van Galen († 1560) aan die hiervoor 26 rijnsgulden ontving. Het kerkbestuur had voor de organisatie van de jaarlijkse processies een regisseur vast in dienst. Adriaan Vermolen, van beroep 'wasmaker', was de man in de jaren dertig die we regelmatig zien optreden, Adriaan de Laat volgde hem op. Van stadswege kreeg deze jaarlijks één el kledinggeld, een betrekkelijk lage waardering.[137] Bij de paasboom in de kerk kwam er in ieder geval

witte en rode was aan te pas. De constructie moet een kunstige kaarsenstandaard van metaal en hout zijn geweest en moest een grote levensboom voorstellen.[138]

Op woensdag na Lucia (13 december) werd met ingang van 1516 een zogeheten Gouden Mis (*Missa Aurea*) gehouden dankzij een fundatie van kanunnik Vuchtschoten. Bij die speciale gelegenheid ter ere van Maria werd het oksaal midden in de kerk verbouwd.[139] De eerder genoemde kunstenaar stelde dan op het oksaal een engel (Gabriël) die Maria de Blijde Boodschap bracht. In het hoogkoor brandden bij die gelegenheid de grote en een zestal kleine kaarsen. Op Kruisvindingsdag (3 mei), een feestdag van de tweede categorie waarop de rederijkers naar de kerk kwamen, nam de jongst aangetreden kerkmeester de leiding op zich om met hulp van jongens en meisjes bloemenkransen te maken voor het Kruiskoor.[140] Met Hemelvaart werd in de kerk een berg opgericht en steeg een wolk ten hemel.[141] Met Pinksteren verscheen de Heilige Geest en wel in de vorm van een duif.[142] Engelen, apostelen en duivels traden in levende lijve op.[143] Later voerde men tijdens de vasten het lijdensverhaal op.[144] Aldus kregen bij dergelijke theatrale aankledingen in de Onze-Lieve-Vrouwekerk devoties voor Christus en Maria aandacht trekkende accenten.

Muziek en zang

Opluisteren van de liturgie met muziek had een lange traditie. Het begon met het zingen van de getijden door de kanunniken zelf en tijdens hoogmissen met een kerkkoortje van schoolkinderen onder leiding van de schoolmeester. Tot in de zestiende eeuw traden de knaapjes op.[145] Gastoptredens waren altijd welkom. Zo liet op Palmzondag in 1517 keizer Maximiliaan bij zijn bezoek aan Breda het hofkoor de passiemis zingen.[146] De muzikale omlijsting won gedurende de tweede helft van de vijftiende eeuw aan belang. Er kwam een oksaal, waarop zangers plaatsnamen. Betere muziekuitvoering blijkt een argument voor incorporatie van enige altaren door het kapittel in 1482. Vicarissen van het kapittel werden ook om hun muzikaal talent aangetrokken. Breda spiegelde zich daarbij aan de Luikse kapittelkerken.

In 1480 kwam het eindelijk tot oprichting van een professioneel koor, *de capelle van muysyecke* of de koralen. In samenwerking met Roelof Zebrechts en Hendrik van de Nyenhuys stichtte toen de beiden met de erfgenamen Floris van Nispen een fonds voor vijf koralen die zouden optreden onder leiding van een zangmeester. Zowel de heer van Breda als de bisschop gaven pas in 1482 hun instemming aan het initiatief van dit drietal patriciërs.[147] Sedertdien brachten professionele zangers polyfone muziek ten gehore in de Onze-Lieve-Vrouwekerk. Formeel onder het gezag van de cantor-kanunnik of de koraalmeester met zijn zilveren staf had de priester-zangmeester (*succentor*) de dagelijkse muzikale leiding.[148] Vanaf 1492 stond mr Jasper op de loonlijst met 22 gulden.[149] Zangmeester Jasper van Lier († 1542) woonde overigens naast de school.[150] Zijn opvolger was Willem Dirksz Creyt (1543- na 1574), terwijl Jan van de Broeck in de jaren tachtig actief was.[151] Graaf Jan IV had al met het plan rondgelopen een ruimte voor de koralen beschikbaar te stellen. Zijn opvolger Engelbrecht II wees eindelijk in 1486 het huis van kapelaan Van Roozendaal, op het Kerkhof, aan als woon- en oefenruimte.[152] Dit huis ging nog vóór 1500 tegen de vlakte.

De fundatie-Van Nispen, ter waarde van 33 rijnsgulden, werd uitgekeerd via de

Heilige Geestmeesters, die de gelden eventueel konden gebruiken om kleding te verstrekken aan armen te Breda en Terheijden. Bij testament had dezelfde Floris van Nispen ook een studiebeurs (12 rijnsgulden) ingesteld om een Bredase jongen gedurende acht jaar een opleiding te gunnen. Over het beheer legde de Heilige Geest jaarlijks verantwoording af tegenover de deken en de pastoor alsmede twee schepenen. Een kanunnik breidde het bestaande fonds van de jonge koralen uit.[153] Een fonds-Van Galen, ingesteld door deken Willem van Galen († 1539), bood een uitbreiding voor twee koralen. Tevens stelde hij een aparte studiebeurs in voor een koorknaap (10 rijnsgulden).[154] Het Sacramentsgilde moest sinds 1587 nog eens zes zangers voor eigen rekening nemen. De gelden die zo op den duur bijeenkwamen vertegenwoordigden een behoorlijk kapitaal. Het koralenfonds beliep eind-zeventiende eeuw nog altijd bijna 125 gulden en was daarmee dubbel zo groot als dat van de pastoor.[155]

Een nieuw kerkorgel, dat tot begin-achtiende eeuw in het zuidelijk transept hing, werd in 1534 besteld, wellicht bij Jan Graurock. Aanpassingen waren de eerste tijd nog nodig. Het contract uit 1534 maakt een reconstructie van de dispositie volgens de jongste muzikale appreciatie (kast 2,5 x 6m) mogelijk.[156] Dit concertorgel was zeker niet het eerste exemplaar dat er stond, want orgelbouwer Jannes uit Delft was in 1429 in de Onze-Lieve-Vrouwekerk werkzaam.[157] Rond 1470 bespeelde men al twee verschillende kleine orgels of 'positieven'.

De *oergelist* kon bij ieder bijzonder optreden een betaling tegemoet zien, zoals de kapittelfundaties exact aangeven. Hij ontving van het kerkbestuur een vast salaris van zestien rijnsgulden. Op last van hogerhand kreeg hij in 1541 salarisverhoging met tien rijnsgulden. De organist verdiende in de jaren vijftig 28 rijnsgulden, vlak voor de invoering van de Reformatie 37 rijnsgulden. Zo was de bespeler van het orgel de hoogstbetaalde.[158] Het stadsbestuur verstrekte een aanvulling boven op het salaris. Een 'blaser' assisteerde de organist sedert 1535 bij de bediening van het orgel. Het nieuwe kerkorgel werkte met een andere mechaniek dan het vorige.[159] Ten gevolge van de Beeldenstorm werd het gedemonteerd en kon een half jaar lang niet meer worden bespeeld.

Lofprijzingen en avonddiensten

Een Bredase broederschap hield omstreeks 1468 op het eind van de dag geheel op eigen initiatief en naar eigen invulling een Marialof, waartegen de kerkelijke autoriteiten zich verzetten. Het kapittel eiste dat men het gebruikelijke ritueel volgde zoals dat in verschillende Brabantse steden het geval was.[160] Gebruikelijk was namelijk dat er twee diensten werden gehouden. Koorknaapjes zongen dagelijks na de completen het 'cleyn loven' voor het Heilig Sacrament en het Heilig Kruis. Op donderdag respectievelijk op vrijdagavond zong men de 'grote loven'.

Het kwam rond die tijd tot een nieuwe opzet.[161] In plaats van die twee diensten geënt op de Bredase relikwieën werd het een dagelijks avondlof ter ere van Maria, waarmee het lokale stempel naar de achtergrond verdween. Maria kreeg kennelijk onder pressie van deze broederschap voorrang. Er moesten zoveel mogelijk mensen worden bereikt door lang de klokken te luiden. Begonnen werd met langdurige beurtzang, een antifoon (*Salve regina/ Alma* [Mater]/ *Regina Celi*), gevolgd door een

versikel en een *collecta*. Op alle hoogtijdagen en de avonden daarvoor wisselden na een 'prelude' op het kleine orgel, zang en orgelspel elkaar af. Bij bijzondere gelegenheden traden twee koorknaapjes en zangers in wisselzang op. Onder klokkengelui eindigde het lof waarna de organist onder het uitgaan een motet liet horen. Uiteraard waren er voor de verschillende kerkelijke seizoenen afwijkende regelingen.

Op donderdagen en vrijdagen bleven het Sacrament en het Kruis wel centraal staan. Op de completen volgde dan een lof, waarbij de gildenmeesters van beide gelijknamige broederschappen met toortsen en kaarsen luister bijzetten. Van stadswege ontvingen de organist en de zangmeester hiervoor extra geld.[162] Dankzij het hiervoor genoemde Van Nispenfonds verleenden de koralen sinds 1485 eveneens muzikale ondersteuning.

Devotie en broederschap

Parochianen hadden de individuele vrijheid initiatieven op religieus vlak te ontplooien. Collectief echter lag het moeilijker; de gevestigde macht kon dit als samenzwering en oppositie beschouwen en werkte nogal eens tegen. Formele collectiviteit ging in de middeleeuwen verder dan wat tegenwoordig 'vereniging' heet. Het toen gebruikelijke begrip broederschap (*fraternitas, communitas*) geeft het verschil kernachtig weer. De deelnemers beschouwden zich als 'broeders' (c.q. 'zusters'). Zij ervoeren een quasi familieband die telkens tot uitdrukking werd gebracht met gezamenlijk eten en drinken. Bij de jaarlijkse bijeenkomsten werd gezamenlijk de mis bijgewoond en werden alle overleden leden herdacht. Aan hun kledij of een insigne (*badge*) waren zij te herkennen. Broederschappen waren overwegend een stedelijk verschijnsel.[163]

Ook in de stad Breda bestonden dergelijke broederschappen, meestal onder de benaming van *gulden* of gilden. Sommige Bredase confrérieën kregen de nodige aandacht maar meestal op grond van secundaire manifestaties (literatuur, toneel, folklore).[164] De meeste broederschappen echter waren primair van devotionele aard, hadden hun hoofdzetel in de Onze-Lieve-Vrouwekerk waar zij bij bepaalde altaren bijeenkwamen, en behoorden dus tot het kerkelijk leven. Devotionele gilden moeten niet verward worden met ambachtsgilden, de ingeburgerde maar onjuiste aanduiding van gemeenschappen op beroepsbasis, die ook in de bronnen normaliter 'ambachten' heetten. De Bredase geschiedenis van het fenomeen broederschappen kampt echter met een zware handicap. Nagenoeg alle middeleeuwse gilden- en ambachtsarchieven zijn verloren gegaan, op een paar opmerkelijke stukken na. Zelfs bij beter gedocumenteerde steden stuit men op het probleem dat lang niet alle broederschappen goed grijpbaar zijn. Voor Breda komt dit tot uiting in het feit dat we van velen niet meer dan een eenmalige vermelding kennen!

Op 20 juni 1468 wendde graaf Jan IV zich tot zijn hoogste functionarissen naar aanleiding van een ontvangen protestbrief van het kapittel dat zekere 'gildenbroeders' zich niet aan de regels hielden en eigenzinnig in de kerk optraden. Zij staken offergelden in eigen zak, begroeven medebroeders op hun eigen manier, hielden iedere dag een Marialof, zetten ongevraagd offerblokken in de kerk en weigerden het gezag van het kapittel te erkennen. De graaf stelde zich geheel achter de kanunniken

en wenste dat er werd opgetreden tegen het bewuste gilde.[165] Deze eerste berichten over een devotionele broederschap wijzen meteen op confrontatie en tegenwerking van hogerhand, zowel vanuit de kerk als van de zijde van de heer. Dit document bevat verschillende gegevens die wijzen op de beginfase van het broederschapswezen. Allereerst is er sprake van *gildebrueders* zonder nadere vermelding van een patroonheilige. Kennelijk was geen verwarring mogelijk; op dat moment bestonden er weinig devotionele broederschappen die zich zo durfden op te stellen. Devotiegezelschappen met een ambachtelijke achtergrond zijn hier uit te sluiten. Blijkbaar waren ook geen vrouwen lid. Verderop hopen we aannemelijk te maken dat hier wellicht de Onze-Lieve-Vrouwebroederschap is bedoeld.

Kleine gilden

Het bestaan van devotionele broederschappen met een altaar in de Onze-Lieve-Vrouwekerk komen we slechts bij toeval te weten. Zo vermaakte Barbara van Oosterzeel, zuster van een Bredase kanunnik, in 1524 een deel van haar kostbaarste inboedel aan enkele broederschappen, waarbij die van Anna, Barbara en Catharina op voet van gelijkheid werden behandeld. Zij kregen allemaal een paar zilveren bekers cadeau. Aan de Hubertusbroederschap schonk zij een zilveren lepel.[166] Alleen moeizame speurtochten kunnen nog aanvullingen opleveren omtrent dergelijke kleine *gulden*. Minder duidelijk blijft wat er van het kapitaal van die broederschappen is geworden toen de Reformatie was doorgevoerd. Naar analogie van andere steden zou men verwachten dat het stadsbestuur dergelijke corporaties uit de stedelijke gemeenschap aan zich had getrokken en een nieuwe, 'politiek correcte' bestemming eraan gaf. Niets van dien aard blijkt in Breda, waar toch de heer te dominant was. Overname door de Domeinraad ligt dan ook het meest voor de hand, al levert dat archief nauwelijks aanknopingspunten op. Menig broederschap bestond toen al niet meer.

Jerusalemvaarders nodigden rond 1520 het stadsbestuur uit om Palmzondag met hen feestelijk door te brengen.[167] Er bestond dus een 'pelgrimsclub'; een soort reünistenvereniging maar als broederschap komen we hen niet tegen. Of betreft het feitelijk de ridderorde van het Heilig Graf, waarvan bij voorbeeld de zo juist genoemde geestelijke Jan van Nispen lid was? Ook het Jacobsgilde waarvan het bestaan wel bekend is, verenigde Bredase pelgrimvaarders die het graf van de apostel Jacobus te Santiago de Compostela hadden bezocht. De Heilig-Landbezoekers hadden wellicht het Heilig Graf in een noordelijke zijkapel van de kerk als religieus middelpunt. De Spanjegangers sloten zich aan bij het Jacobsaltaar dat gezocht moet worden aan de zuidzijde.

In 1519 blijkt het Hubertusgilde aan beeldhouwer Wouter van Heusden opdracht te hebben gegeven een altaarstuk in hout te vervaardigen. Vijf bestuursleden erkenden dat zij toen hiervoor nog een bedrag van 32 gulden moesten voldoen.[168] Er was aan het gelijknamige altaar een broederschap verbonden. Aan hetzelfde gezelschap schonk een paar jaar later een vrouw nog een zilveren lepel, zoals hierboven is gemeld. Mocht het lidmaatschap van een brouwer in het bestuur iets zeggen, dan zoeken we het sociale milieu in de richting van vermogenden. Vroege berichten en

de patroonheilige verwijzen naar een oorsprong als jachtgenootschap dat op Hubertusdag (3 november) na een jachtpartij op de middag een feestmaal aanrichtte, waarbij stad, drossaard en schout hun tegemoet kwamen in de onkosten. Vanaf 1504 beschouwden zij zich als een broederschap (*gildebrueders*), maar sterk ontwikkeld waren die gevoelens niet. Na 1524 horen we niets meer over religieuze activiteiten. Hun bijeenkomsten vonden niet altijd meer jaarlijks en soms op afwijkende dagen plaats. De wijze van viering varieerde nogal, terwijl de stad uiteindelijk nog maar eenderde betaalde. Rond 1545 bleek het gezelschap getransformeerd tot een politiek genootschap, geassocieerd met de Bredase Hoofd- en Leenbank, waar hoge edelen welkom waren.[169]

Gedurende het tweede decennium van de zestiende eeuw moet de Petersbroederschap een hoogtepunt hebben beleefd.[170] De broeders bestelden in 1518 een gevierd Breda's schilder, Augustijn Jordaens, om het retabel van hun eigen altaar op te schilderen, waarvoor zij het benodigde geld niet in een keer beschikbaar hadden. Het broederschapkapitaal, dat onder meer gronden te Heusdenhout omvatte, was blijkbaar te gering voor een dergelijk hoge uitgave. Het voltallige bestuur maar ook gewone leden moesten zich persoonlijk garant stellen. Het gilde kende een uitgebreid bestuur met vijf man. De kern van de leden omvatte negen personen. Zo kennen we met naam veertien gildenbroeders onder wie een kleermaker. Zij maken niet de indruk een elitair gezelschap te zijn. Toch wijst hun jaarlijkse feestdag, namelijk Petrus en Paulus (29 juni) erop dat zij bedevaartgangers naar Rome waren.

Een zelfde gang van zaken speelde in 1521 toen de Annabroederschap een schilderij bij Augustijn Jordaens bestelde.[171] Het Barbaragilde, waarover we al in 1524 horen, trok in de loop van de zestiende eeuw meer aandacht. Haar kapel in de Onze-Lieve-Vrouwekerk blijkt exceptioneel kostbaar versierd, want bij de dreigende Beeldenstorm werden bronzen pilaren bezijden het altaar in veiligheid gebracht.

Al met al bestond er ooit een tiental broederschappen, wat gezien het karakter van het betrekkelijk kleine Breda in de lijn van de verwachtingen ligt. Men kon lid zijn van meer dan een broederschap. Zo stond de verre van onbemiddelde Geertruit van Rijswijk tegelijkertijd ingeschreven bij vijf gilden.[172] Eén karakteristiek punt hebben deze kleine broederschappen allemaal gemeen: de dag van de patroonheilige was de feestdag bij uitstek. Met uitzondering van de merkwaardige Hubertusbroederschap, die iets weg heeft van een ridderorde, ontvingen zij geen eerbewijzen van stadswege.

Broederschap en gemeenschap

Het middeleeuws gevoel voor gemeenschapszin en samenzijn kwam tot uitdrukking in onderlinge solidariteit in noodgevallen (armenzorg), rituelen rond intrede en overlijden (afdrachten en begrafenis), en het jaarlijks gezamenlijk eten en drinken volgens vaste patronen. Op de jaarvergadering vielen met algemene instemming de besluiten. De statuten werden dan in hun geheel iedere keer voorgelezen en zo in ieders geheugen geprent. Een belangrijk feest duurde drie dagen, bestaande uit een voorfeest op de avond ervoor, de feestdag zelf en een afsluiting daags erna. Telkens vormt een religieuze bijeenkomst in de kerk een vast onderdeel van de dag. Op de

eerste dag stond de gemeenschap van alle leden centraal; op de laatste dag betrok men de overleden leden erbij met een algehele herdenking en opnieuw een maaltijd. Bij het gezamenlijk eten en drinken werden heildronken uitgebracht. Weigering stond gelijk aan belediging, aan dissident gedrag en was dus ongepast.

Zo niet al deze trekken dan toch vele ervan vindt men terug bij iedere vorm van 'vereniging' tijdens de late middeleeuwen, of zij nu een broederschap, een ambacht, een nering of een schutterij vormden, wat tot veel verwarring over hun identiteit aanleiding heeft gegeven.[173] Het organiseren van een processie of deelname daaraan is niet wezenlijk voor een karakteristiek als broederschap.

Ambacht en nering

De *ambachten* of 'vakorganisaties' hadden trekken gemeen met devotionele broederschappen, zoals patroonheiligen, feestdagen, maaltijden of begrafenis in eigen kring (doodskleed, baar), maar materiële belangenbehartiging prevaleerde boven devotie. De oudste vermelding van een ambacht mag niet beschouwd worden als de stichtingsdatum van hun 'gildenaltaar' in de kerk of hun devotioneel gedrag in het algemeen. De 'textiel'-sector vormde al in 1336 een eigen organisatie met de Lakenhal als middelpunt, maar van een broederschap of altaar horen we nooit. De benedenverdieping van hun hal was bestemd voor de slagers, de Vleeshal, maar bij alle detaillistische reglementen vinden we geen woord over hun sociaal-religieus getinte verenigingsleven.[174]

Een ambachtsbrief uit 1432 voor de 'metaal' laat informatie los over het broederschapsleven binnen die kring. Terwijl een leerling van buiten bij de aanvang van zijn opleiding een bepaald bedrag moest betalen, kon een kind van een smid volstaan met de symbolische afdracht van één pond bijenwas voor het altaar. Was iemand van de smeden overleden, dan werd ieder lid van de vakorganisatie in de kerk verwacht om de uitvaart bij te wonen en een voorgeschreven offergave te brengen. Dit laatste gold nog op het eind van de zestiende eeuw.[175] Bij de enige toentertijd bestaande Kruisprocessie moesten zij hun tenue (*kovels*) dragen. Soortgelijke regels golden voor de vereniging van houtbewerkers, zoals timmerlieden en kuipers, althans met zekerheid vanaf 1561.[176] Voorafgaand aan de jaarvergadering moest iedereen eerst de eigen mis bijwonen; afwezigheid werd beboet. Aanwezigheid van alle 'gildeleden' werd tevens verwacht bij begrafenissen van collega's. In de stadsprocessies liep iedereen mee met een kaars in de hand. Wie sinds 1447 wilde toetreden tot de vakorganisatie van detailhandelaren, diende naast een entreegeld ook twee pond bijenwas ter ere van sint Nicolaas te doteren. Middenstanders die bij voorbeeld slechte kwaliteit kaarsen verkochten, moesten twee pond afstaan aan het Nicolaasaltaar.[177] Dezelfde symbolische geste gold als een leerling zijn 'uniform' niet kwam halen. De dracht van de *kovel* was verplicht tijdens officiële optredens zoals *Heyligen Cruys dienst* ofwel de Kruisomgang.

In 1449 blijken de linnenwevers het opsteken van kaarsen naar voren te halen. Bij toetreding tot het gezelschap was twee pond bijenwas verplicht, terwijl bij illegaal overwerk één pond moest worden afgedragen. Bij diverse andere gelegenheden, zoals begrafenis en de offergave bij de jaarvergadering, ging bij overtreding telkens

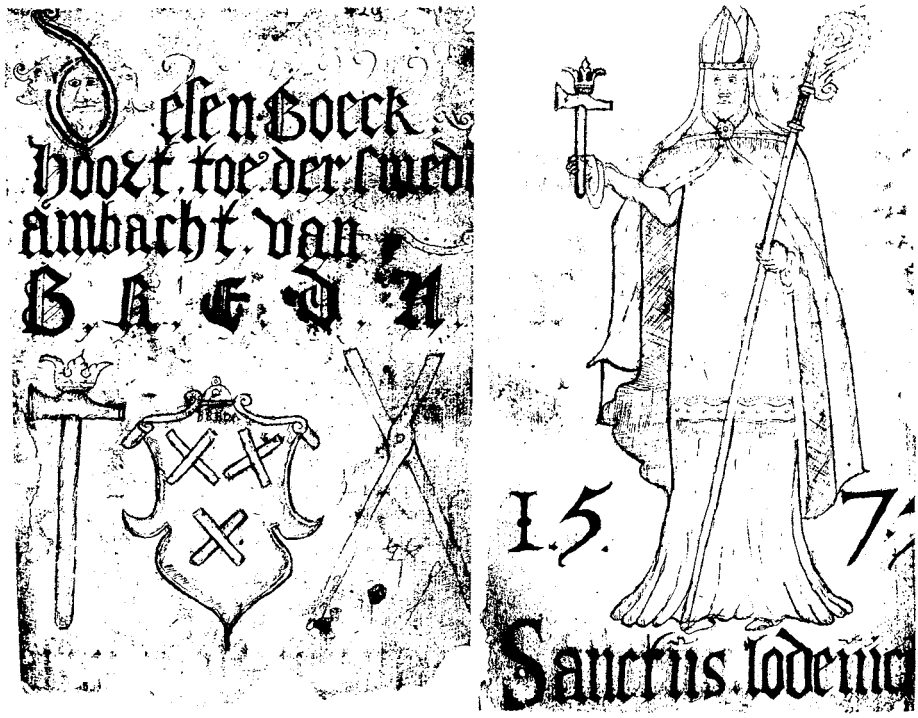

8. Smedenambacht: symbolen en patroonheilige, 1575

een stuiver in de kaarsenpot. Nog in 1502 gingen zij op diezelfde voet hiermee door.[178] Droogscheerders uit de textielbranche waren op basis van de regeling uit 1506 verplicht een jaar lang kaarsengeld te betalen, zodat hun Maria goed in het licht stond. Als laatste in de rij handelden de brouwers in deze zin.[179]

Vrij algemeen gebruikelijk in deze kringen waren dus de kaarsensymboliek, het tenue en de jaarmanifestatie. Omdat alle middeleeuwse archieven van de ambachten verloren zijn gegaan, zijn de Bredase praktijken niet nader in te kleuren. Hun patroonheiligen waren bijna allemaal stereotiep. De vishandelaren kozen voor Franciscus. Algemeen beschouwde men in bakkerskring de Kamerijkse bisschop Autbertus/Obertus (13 december) als patroon, maar over hem horen we in Breda pas laat.[180] De kort voor 1524 uit de 'hout- en bouw'-sector afgesplitste fijnbewerkers, zoals meubelmakers en beeldhouwers, richtten hun devotie tot Johan de Doper. Onder het patronaat van de beide Ewouten stonden de timmerlieden. De uit de 'detailhandel' voortgekomen edelsmeden ruilden sinds 1552 de heilige Nicolaas in voor Eloy.[181] Uit de kring van het smedenambacht stamt de enig overgeleverde afbeelding: de heilige (Franse koning) Lodewijk!

Het late tijdstip waarop de ambachten hun institutionalisering realiseerden en officiële erkenning door de overheid verwierven, is de oorzaak van de bescheiden

rol van de gildenaltaren, die medio vijftiende eeuw in de kerk verschenen.[182] Zo werden rond 1515 naast de oudste vier, alleen nog de timmerlieden en bakkers collectief aangesproken zonder dat een formele ambachtsorganisatie bekend is.[183] Uiteindelijk in 1541 verwierven de tien erkende organisaties politieke invloed in de Tienraad.

Opvallende concentraties van beroepen tekenden zich in Breda niet zonder meer af. Evenmin werden devotionele broederschappen primair gevoed vanuit een buurtgevoel. Blijken van buurt- of wijkgevoelens komt men betrekkelijk weinig tegen. De devotionele kanten van de bedrijfsverenigingen waren doorgaans weinig prominent aanwezig. Juist de interne structuur van de ambachten met hun niet besloten maar branchegebonden lidmaatschap behield karakteristieke trekken die hen onderscheidt van broederschappen, want het eenkoppige voorzitterschap van de 'deken', de uit de leden gekozen bestuursraad van 'gezworenen', en later ook de 'busmeesters' voor het sociaal-charitatieve werk, verwijzen naar een ambachtelijke oorsprong. Een dergelijke bestuursstructuur was onbekend aan devotionele broederschappen.

Schutterijen en vendels

Veel middeleeuwse steden kenden op den duur minstens twee schutterijen. De oudste schutters voortgekomen uit de 'militaire dienstplicht' van de privileges genietende burgerij, waren uiteraard beperkt tot mannen in de weerbare leeftijd (25-55 jaar). Omdat ieder zijn eigen wapenuitrusting moest bekostigen, versmalde zich dit gezelschap tot een besloten club van enkele tientallen. De Bredase voet- of kruisboogschutters onder leiding van een hoofdman of deken dateerde van vóór 1397 en telden hooguit 24 man die van stadswege kleding(geld) ontvingen, die zij op feestdagen moesten dragen. De Doelen was hun verenigingsterrein waar zij elkaar in besloten kring troffen. Al omstreeks 1500 bleek het militaire element verschoven naar een prestigieuze 'herensociëteit' die aan concoursen deelnam, bij allerlei ceremonies acte de presence gaf en fêteringen in ontvangst nam.[184] De schutters hadden zich onder het patronage van sint Joris gesteld en vierden sint Jorisdag (23 april).[185] Zij associeerden zich met een Jorisaltaar in de Onze-Lieve-Vrouwekerk.[186]

Naast deze 'oude schutten' werkten zich 'jonge schutten' op die altijd een minder prominente rol bleven spelen. De Kloveniers ofwel de met kruit schietende scherpschutters bestonden, eveneens 24 man sterk, sinds 1513. Zij schaarden zich onder de patroonheilige Antonius (17 januari) en verzamelden zich bij het zo juist gestichte Antoniusaltaar.[187] Na tien jaar verdwenen zij van het toneel. Opvolgers werden de handboogschutters van Sint Sebastiaan (20 januari), die van 1547 dateren.[188] Vanuit buurtverenigingen op de 'einden' ontstonden vendels bewapende mannen.

De Oude Schutten speelden een vooraanstaande rol bij de Bredase Heilig Kruisverering. Zij presenteerden zich in vol ornaat tegelijk met het stadsbestuur en de ambachten in de kerk voor aanvang van de 'grote omgang'.[189] Na afloop kregen zij traditioneel van stadswege een vat bier cadeau. Onder hun auspiciën formeerden zich de 'Kruisbroeders' met hun *scuttencovelen*. Jongere schuttersverenigingen en

'buurtvendels' liepen in harnas ongetwijfeld ook mee bij deze processie en andere manifestaties, maar vervulden geen markante rol.[190] Voor de Oude Schutten vormden de Pinksterdagen traditioneel het hoogtepunt van het jaar, wanneer zij naast de vermelde kerkelijke plechtigheden en de processie nog andere punten op het programma hadden staan. Op zondagavond verzamelden de schutters zich voor het stadhuis. Vandaar gingen de schutterij samen met het stadsbestuur naar het huis van de deken, meestal de drossaard, om daar de eerste *colf* te schieten en zo het nieuwe seizoen te openen. 's Maandags begon de eigenlijke feestdag met een ontbijt en kolfschieten tot het middaguur. Na de processie kreeg iedereen de gelegenheid het uniform thuis uit te trekken, maar binnen twee uur moest men zich weer verzamelen op de kamer voor een groots feestmaal.[191] Ook dit schuttergezelschap nam trekken van een broederschap aan. De *gesellen* noemden zich ook wel *ghildebrueders*. Een overleden collega was een doodschuld verschuldigd en kreeg een waardige begrafenis in eigen kring. Zielmissen werden opgedragen op hun Jorisaltaar.[192] Ook aan de 'kleine omgang' namen zij deel. Sinds 1542 ontvingen zij van stadswege voor de aanvang van deze Niervaertprocessie een schotel cadeau bij het ontbijt.[193]

Willem van Oranje had de Kloveniers nog in 1561 heropgericht. Dit jongste, eveneens 24 man sterke gezelschap kreeg globaal dezelfde privileges als de Oude Schutten. De Kloveniers mochten naast hun oudere collega's in de processies meelopen. Men beschouwde dit *geselschap* bewapend met de kruisboog ook wel als *gulde*, maar over een heilige of een altaar in de kerk viel geen woord.[194] Dit orangistisch legertje heeft maar korte tijd bestaan. De hertog van Alva gaf in mei 1568 het bevel tot opheffing. Alle andere schutterijen werden in de loop van 1569 verboden, omdat de centrale overheid twijfelde aan hun loyaliteit aan de Spaanse koning en in deze gezelschappen onbetrouwbare elementen en broeinesten van verzet zag. In tijd van nood moesten de Oude Schutten hun zilvercollectie inleveren. Zodra de Staatsen het heft in handen hadden gekregen, wensten oud-leden tot heroprichting te komen en zich weer openlijk te manifesteren als geseculariseerde *broederschap oft gulden*.[195]

Onze-Lieve-Vrouwebroederschap

Vanaf 1591/92 vinden we, evenals bij het zo dadelijk te bespreken Bredase Sacramentsgilde, de gelden van de Onze-Lieve-Vrouwebroederschap terug bij de kerkfabriek.[196] Dat kapitaal was met een gemiddelde jaaropbrengst van 72 gulden van duidelijk mindere betekenis dan bij de rijkere confrères van het Sacrament van Niervaert. Met deze parallel bij de postkatholieke lotgevallen is meteen de lokale gebondenheid van deze minder bekende broederschap aangegeven. Bredase bronnen voeren het bestaan ervan op tot 1510.[197] Een dotatie kon ook de Mariabroederschap in 1524 tegemoet zien toen Barbara van Oosterzeel verschillende instanties bedacht.[198] Een pauselijke privilegebrief toont het bestaan ervan al vóór december 1475 aan.[199] De Bredase broederschap wilde een mis bij het ochtendgloren op een eigen altaar, voornamelijk bestemd voor mensen die vroeg op pad waren. De bisschop van Luik kreeg de instructie hen bij deze pastorale actie te steunen.

Voor zover bekend was het O.L.V.-gilde de enige Bredase broederschap die erin slaagde nogmaals een pauselijk privilege te verwerven. Men moet over het no-

9. Schutters in de processie: badge ca. 1535

dige geld en goede connecties hebben beschikt om dat gedaan te krijgen. Ondanks allerlei Romeinse verhaspelingen van de vanuit Breda verstrekte informatie levert de aflaatbrief van december 1523 enige interessante gegevens op over het weinig bekende interne gildeleven. Alle aandacht ging ondanks de patroonheilige Maria uit naar een Annadevotie: ter ere van haar werd jaarlijks een processie gehouden. Men wilde tot oprichting komen van een nieuw altaar gewijd aan Anna, Joseph en Joachim. Een verwijzing naar de toen populaire Heilige Familie. Er zou een offerblok bij het altaar worden geplaatst waarvan de opbrengst uitsluitend toekwam aan de broederschap. Met pauselijke en bisschoppelijke steun wilde de broederschap iedere oppositie, met name van de kant van het kapittel ontkrachten. In vijftig jaar tijd waren de rollen omgekeerd. Op dat moment kende de Onze-Lieve-Vrouwekerk al een Annadevotie. Sinds 1427 bestond het altaar gewijd aan Anna en Catharina dat eind-zestiende eeuw in het Annakoor stond. Bovendien bestond er, zoals we zagen, in 1521 een Annabroederschap. Over het nieuw op te stellen altaar vernemen we niets, maar een Annamis werd wel gehouden.[200]

Afgaande op de naam zou het in de lijn der verwachtingen liggen dat we te doen hebben met het oudste gilde waarvan de oorsprong teruggaat tot een priesterinitiatief. De cijnzen wijzen echter in een andere richting: *tot onderhout van O.L.V.-altaer*. Eenmaal heet de bestemming expliciet bedoeld te zijn voor een professionele zanger ten behoeve van het Marialof, waarmee de oorsprong in samenhang is te brengen met de introductie van dat lof omstreeks 1470.[201] Deze Mariabroederschap zou wel eens te identificeren kunnen zijn met die gildenbroeders uit 1468 tegen wie de heer en het kapittel zich hebben verzet. Het aantal geldbedragen dat eind-zestiende eeuw binnenvloeide, was niet groot en kwam bijna uitsluitend uit het stadsgebied zelf, waarbij het Gasthuiseinde goed vertegenwoordigd is. Hoewel geen ledenlijst bekend is, lijkt het er zo op dat middenstanders, rijkelijk actief in dat gedeelte van de stad, een aanmerkelijk aandeel hadden. Vanuit hun achtergrond is evenmin een literaire traditie bekend. Ook in het organiseren van openbare processies lag niet hun sterkste kant. Er vonden 'Maria-ommegangen' (15 augustus) plaats, maar de betrokkenheid van het gilde staat niet vast.[202] Hun cultusmiddelpunt zal een Mariabeeld en -altaar zijn geweest. Een eigen Mariakoor was in aanbouw in 1521, waarvoor de broederschap een glasraam cadeau kreeg. Deze broederschapkapel is te identificeren met de open zijkapel in het noordtransept.

Het bestuur aangeduid als *gildemeesters*, *provisores* of *manburni*, bestond in 1523 uit Johan Expel en Mathijs Dyverges. Voor de wekelijkse missen had de broederschap Bartholomeus Bardinekers [Bardmekers] ingehuurd. Daarna laat het gemengde collectief weinig meer van zich horen.[203] In 1533 ontving het broederschapbestuur, bestaande uit Roelof Heijmansz en Hendrik Claesz van der Mijl, van jonker Wijnand Masschereel, heer van Wijnantsrade (Zuid-Limburg), een schenking van 54 gulden die aangewend werd om drie grote kaarsen te laten branden op de kandelaars bij het eigen Maria-altaar waarvoor Wijnand's vader begraven lag.[204]

Sacrament van Niervaert

Van één broederschap kunnen we de geschiedenis uitgebreider reconstrueren dankzij een overgeleverd cartularium. Het gilde van het Sacrament van Niervaert liet hierin uiteenlopende zaken van religieuze en zakelijke aard optekenen: de ontstaansgeschiedenis van het heilige Sacrament, wonderverhalen, een toneelstuk daarover, de eigen statuten en ontvangen giften, waarmee het abrupt afbreekt.[205]

Het wonderbaarlijk Sacrament was op 13 maart 1449 plechtig overgebracht vanuit Niervaert bij Klundert naar de Onze-Lieve-Vrouwekerk in Breda. Daarna formeerde zich een gezelschap dat de bevordering van devotie van de binnengehaalde miraculeuze hostie ten doel stelde. Officieel bestond de Sacramentsbroederschap pas met het opstellen van statuten die in 1463 ter goedkeuring werden voorgelegd aan de pastoor. Er volgde een bevestiging in 1473 en in 1494 toen de statuten met enige artikelen uitbreiding ondergingen.[206] Deze broederschap was toegankelijk voor mannen en vrouwen. Numerus clausus en intredegeld kende de gemengde broederschap niet. Een nieuw lid legde wel een gelofte af. Van de leden werd een jaarlijkse contributie van één stuiver verwacht. Van de ledenadministratie bleef niets bewaard: geen enkele ledenlijst of dodenregister kan ons informeren over de leden.

De dagelijkse bestuursleden heetten meestal *regeerders* of *meesters*. Als vertegenwoordiging van een collectief was het altijd een tweemanschap. Bij transacties ten gunste van de broederschap volstonden die twee dagelijkse bestuurders, maar bij vervreemdingen van gildenkapitaal diende een ruimere vertegenwoordiging aanwezig te zijn. Vrouwen waren uitgesloten van bestuursfuncties. De broederschap had een hulpkracht in dienst: de 'gildebode', die als belangrijkste taak had de leden te informeren en bijeen te roepen.

Tabel 7. *Bestuursleden en locaties van de Sacramentsbroederschap (1476-1590)*

Jaar	Aanduiding	Gildenmeesters		Locatie
[>1476]	*Regeerders*			
1500	*Regeerders*	Anton Buysen	Cornelis van Riel	parochiaenskoor
1502	*Rectoers / ghildemeesters*	Cornelis Jansz	Willem Wiltens	
1505	*Regeerderen*	Peter Gijsbrechtsz	Cornelis van Riel	
1506	*Regeerderen*	Peter Gijsbrechtsz	Robbrecht Ysaax	
1516	*Regeerders*	Peter Gijsbrechtsz	Willem Wiltens	
1516		Willem van Heusden	Jan van Coudelaer	
1518		Peter Gijsbrechtsz, de Cupere		*sacramentskoor*
1536	*Regeerder*	Jasper Willem Willemsz		
1540				*faute*/retabel
1545		Erasmus Boyer	Jan Matheussoen	
1545	*medegesellen*	Godschalk Ariaen (Bult)	Aert van de Cerck	
1556	*Regeerders*	Hendrik A. Wiltens	Jacob Willem Stevensz	
1552	*Sacramentmeesters*			
1558	*Regeerders*	Aert van der Warck	Jan Cornelisz Roevers	
1566	*Regeerders*	Hendrik A. Wiltens	Jacob Willem Stevensz	
1573	*Regeerders*	Hendrik A. Wiltens	Jan Mercelis Ruysener	
1576	*Gildemeester*	Hendrik A. Wiltens		
1578	*Guldenmeester*	Hendrik A. Wiltens		
1582	*Sacramentsmeesters*	Jan Maessen	Mattheus Mattheus Claesz	
<1586			Cornelis Jacob Janssen	
1586/87	*Sacramentsmeeesters*			*Henne comme*
1587	*Sacramentsmeesters*			
<1593			Cornelisz Jacopsz	

Slechts de eerste en de laatste decennia van de zestiende eeuw zijn voldoende gedocumenteerd om een indruk te krijgen van de personele bestuurssamenstelling en daarmee van het ledenbestand.[207] Een paar namen keren regelmatig terug. Dat illustreert familietrekken in het lidmaatschap van een broederschap, maar vooral ambtsperioden van tien of meer jaar wijzen op een kleine selecte kring. De verstrekking van een *kovel* met *badge* (in de vorm van een ronde hostie?) om het andere jaar bewijst dat bestuursleden formeel twee jaar achtereen aanbleven. De jaarlijkse contributie werd bestemd voor het opdragen van missen en de aanschaf van toortsen en kaarsen. Alle leden kregen een gildenuitvaart, dat wil zeggen medeleden verzorgden collectief de uitvaart en droegen onder een eigen baarkleed de overledene ten grave. Afwezigheid van confrères werd hoger beboet dan anders. Zij die verhinderd waren, moesten een *pater noster* plus *ave maria* bidden. Alle leden baden voor elkaars zielenheil. In principe ging dit ten eeuwige dagen voort.

Jaarlijks hoogtepunt vormde het broederschapfeest. Begonnen werd met een mis in de kerk. Daarop volgde een processie waarbij de wonderhostie door de stad werd rondgedragen en iedereen meeliep met kaarsen in de hand. Daags daarna kwam het gehele gezelschap opnieuw bij elkaar voor de zielmis voor overleden leden. Beide

10. Retabel van Broederschap van Sacrament van Niervaert, ca. 1535

keren zat de hele broederschap na afloop aan een maaltijd. De Sacramentsbroederschap, die uitzonderlijk lang bleef bestaan, kende twee feestdagen: de herdenking van de overbrenging in maart, en de plechtige processie op de voorlaatste zondag in juni als belangrijkste. 's Maandag daarna herdacht men de overleden confraters. Bij de maaltijden zaten gasten aan. Bij gebrek aan jaarrekeningen van de broederschap werpt alleen externe informatie zijdelings licht op de gang van zaken. Op zaterdag na 12 maart deed de pastoor vanaf de kansel de oproep de voorbereidingen te starten, maar het gilde moest zelf de klokkenluider betalen.[208] Op de zaterdagavond in juni vond het 'afsetten' plaats, dat wil zeggen het Sacrament werd met het nodige ceremonieel midden voor het hoogkoor geplaatst. 's Zondags zelf werd een hoogmis gecelebreerd en volgde de processie door de stad, zoals het laatste paneel van het eigen retabel mooi weergeeft. Daarna plaatste men het miraculeuze Sacrament weer op de vaste locatie terug, het zogeheten 'opsetten'.

De eigenlijke Sacraments(donder)dag, tien dagen na Pinksteren, bleef hierdoor in Breda ondanks de *triplex*-status van *Corpus Christi* lange tijd op de achtergrond.[209] Het Lichaam van Christus werd bij generale processies op willekeurige tijdstippen onder een baldakijn rondgedragen. Via de Sacramentsbroederschap regelde een vrouw dat er met ingang van 1551 jaarlijks op *Alregodsheyligendach* (1 november) een lof met muziekbegeleiding kwam. Kon de broederschap dat niet meer garanderen, dan moest het kerkbestuur hiervoor garant staan.[210]

Hostie en retabel

Het Sacrament van Niervaert heeft in de Bredase geschiedschrijving een prominente plaats gekregen. Analyse van het beschikbare middeleeuwse bronnenmateriaal dwingt echter tot kanttekeningen. Het wonderbaarlijke hostieverhaal is zonder meer een verzinsel dat naar aanleiding van de introductie is gefabriceerd en gepropageerd. De verzonnen en ten enenmale oncontroleerbare voorgeschiedenis uit de verdronken Biesbosch diende ter legitimatie. Achterliggend doel was pelgrims en daarmee gelden aan te trekken voor de Bredase kerkbouw die stagnatie had opgelopen. Scherft relativeerde al de overgeleverde aantekening dat de kerktoren ermee gebouwd zou zijn. Aanzienlijke en jarenlange subsidies van stadswege vormden daadwerkelijk belangrijkere bijdragen.[211] De betekenis van dit lokaal Bredase Sacrament voor de voortgang van de kerkbouw kan niet als een eclatant en blijvend succes worden aangemerkt. Het niveau van strafbedevaart haalde Niervaert nooit.

In dit verband dient de aandacht gevestigd te worden op de *miracula* die zich sinds de overbrenging van het wonderbaarlijke Sacrament in 1449 zouden hebben voltrokken. De twaalf voorgeschotelde wonderverhalen laten het leven van de gelovigen zien en werpen licht op de aanloopperiode van de broederschap.[212] Uiteraard begonnen naar verluid de wonderen onmiddellijk ook in Breda. De werkingskracht bleek wat eenzijdig; voornamelijk fysiek gehandicapten of 'kreupelen'. Een belofte en de volbrenging van een bedevaart, met andere woorden een bezoek aan de Onze-Lieve-Vrouwekerk ging vaak gepaard met het laten wegen van een persoon. Dit gebruik leefde nog voort tot vlak vóór de Reformatie.[213] Er moet daar een weegschaal beschikbaar zijn geweest.[214] Als tegenprestatie werd het lichaamsgewicht in natura geschonken, zoals in graan, bijenwas en/of kleingeld.[215] Getuigenverklaringen werden naar aanleiding van het wonder opgesteld, waarbij soms de vicecureit of een andere priester, aanwezig was. Mogelijk hadden de Bredase kerkmeesters tot taak hiervan een schriftelijke verklaring af te geven.[216] Hingen er dan ook ex voto's in de kerk? Een keer bleek zelfs het Sacrament van Niervaert effectiever dan het wereldberoemde Bloedwonder van het verre Wilsnack (D) of Maria in Brugge (B). Wonderen leverden het bewijs van authenticiteit en effectiviteit van de verering van het Sacrament van Niervaart, die kon concurreren met het Heilig Kruis te Breda.[217] Na 1456 was het Sacrament dat sinds 1450 werd rondgedragen en in de regio meer effect had dan binnen de stad, kennelijk uitgewerkt.

Tabel 8. *Wonderen door het Sacrament van Niervaert 1449-1456*

Jaar	Dag	Persoon	Locatie	Aandoening	Middel	Gewicht
1449	27 mei	meisje	(Princen)Hage	verdrinking	bedevaart en wegen	
1449	10 juni	meisje	Breda, Eindpoort	kreupel	bedevaart en wegen	
1449	9 juni	vrouw	Breda, Gasthuiseinde	kreupel	bedevaart en offerande	
1449	9 juni	vrouw	Breda, Vismarkt	kreupel	bedevaart en wegen	
1450	17 maart	meisje	Etten	kreupel	bedevaart, wegen en offerande	koren, was, zilver
1450		jongen	Gilze	stomheid	bedevaart en wegen	
1450	24 december	man	Etten	verlamming	bedevaart en wegen	rogge, was, vlas
1450	29 april / 13 mei	jongen	Chaam	stomheid	bedevaart en wegen	zilver, was, vlas
1452	15 mei ?	kind	Zwaluwe?	verdrinking	aanroeping (Wilsnack)	
1452	5 april	meisje	Merksplas	handicap	bedevaart	
1453	februari	schipper	Drimmelen	bevriezing	bedevaart en aanroepen	
1456		jongen	Brugge	gebrek	wegen	*borne*, was, zilver, vlas

Wellicht mogen we in deze inzinking medio jaren vijftig een reden zien waarom in 1463 de broederschap werd opgericht. De broeders en zusters moesten de Bredase Sacramentsdevotie nieuw leven inblazen. De confrérie was voortaan betrokken bij de organisatie van de jaarlijkse processie. Hoogtepunten van de opgestarte propaganda vormden de optekening van het wonder en de mirakelen, evenals het laten schrijven van een toneelstuk, dat met zekerheid op 24 juni 1500 en 1526 werd opgevoerd, met andere woorden niet op de processiedag maar op het *duplex*-feest van Johan de Doper. Daarentegen moet een lofdicht, door Anton de Roovere vermoedelijk in 1457 voor Brugse context geschreven, onvolledig en onbegrepen zijn overgenomen.[218]

Het meest bijzondere dat bekend is en bewaard bleef, dankzij reddingsacties door een traditiebewust stadsbestuur, is een altaarstuk uit omstreeks 1535 waarop het Bredase Sacramentsverhaal staat afgebeeld in tien panelen voorzien van explicaties op rijm naar De Roovere. In de loop der tijd zijn enkele panelen verloren geraakt, maar wat thematiek betreft zijn deze te reconstrueren. De opdrachtgevende gildenleden lieten zichzelf afbeelden: veertien portretten zijn uitgeschilderd, onder wie ter rechterzijde een vrouw. Zes mannen staan op de voorgrond; een is als priester herkenbaar aan zijn witte superplie. Allemaal nemen zij een biddende houding aan. Er zijn nog te weinig namen van (bestuurs)leden uit het bewuste tijdvak overgeleverd om tot identificatie over te gaan.[219] Een deel van de zuidelijke koorzijkapel, met opvallend rijke gewelfversiering, was hun broederschapkapel.

Zakelijke basis

De zakelijke notities in het cartularium bevatten nog zeventien overdrachten over de periode tot oktober 1518. Het betreft meestal schepenoorkonden, slechts enkele notariële akten, waarbij de oudst gedateerde stukken als retroacta op jongere schenkingen betrekking hebben.[220] De meest opmerkelijke schenking is vervat in een losse notitie. Bij testament had Goesen van Rome een jaaruitkering van $12^1/_2$ stuiver nagelaten om daarmee kaarsen te laten branden. Deze Goesen was jarenlang

particulier secretaris van graaf Jan IV van Nassau geweest. Niet lang na 1476 moet hij zijn overleden. Hij was daarmee voorzover bekend een van de eersten die geld beschikbaar stelden aan het jonge gilde. Parallel aan de wonderverhalen zien we curieus genoeg geen concrete schenkingen van kapitaal, aanvankelijk aan de kerk (1449-1463), dan wel aan de opgerichte broederschap (vanaf 1463). Elf schenkingen, vaak bij testament, bezorgden geld voor het laten branden van kaarsen voor het Sacrament.[221] Ook als de pastoor het Heilig Sacrament van de zieken bracht, zorgden sommigen voor een gepaste begeleiding.[222] De miraculeuze Niervaert-hostie diende zo om de Sacramentsdevotie te ondersteunen, waarvoor in de eerste twee decennia ruim zestien gulden binnenkwam.

Voor de periode vanaf 1518 moeten we een beroep doen op de schepenprotocollen. Die leveren tot dusver slechts een paar nieuwe gegevens. Van groot en blijvend enthousiasme geen spoor.[223] Wel kwam er na de Sacramentsprocessie, die met ingang van 1531 vastlag op de zondag vóór Jan Baptist, een Octaaf bij, die zich ontwikkelde uit een vormgeving van de afsluitingsceremonie van het feest.[224] Speciale sacramentsmissen werden iedere donderdag gehouden.[225] Hierbij schakelde men het zangkoor en de organist in.[226] Tijdens de 'Spaanse restauratie' wees het stadsbestuur de broederschap er uitdrukkelijk op zes zangers aan te trekken en uit te betalen om iedere week tijdens de sacramentsmis en het lof te zingen.[227] Zeker sinds de stopzetting van de processie kwam voor de 'sacramentsmeesters' alle accent te liggen op die binnenactiviteiten rond het Sacrament.

Een overgeleverde cijnslijst uit het midden van de zestiende eeuw geeft ook enige karakteristieken van het Bredase Sacramentsgilde prijs.[228] Veertig personen en instanties brachten toen bedragen met een totaal van 102 gulden op. Zowel het aantal afdrachtplichtigen als het totale kapitaal bleven aan de bescheiden kant. De modale afdracht lag bij drie gulden. Afdrachten in natura kwamen niet voor. De vervaldagen hebben evenmin een bijzondere lading meegekregen. Het merendeel moest binnenkomen op gewone betaaldagen in het Bredase. Niet één op de Bredase Sacramentsdag zelf. Op vijf na waren alle inkomsten afkomstig uit het schependom, wat het locale karakter van deze devotie nog eens onderstreept. Duidelijke sporen van een plattelandsverleden ontbreken. De meeste betalingen concentreerden zich binnen de stadsmuren zelf en gaven zodoende de broederschap een stedelijk draagvlak.[229]

Met de overdracht van de Onze-Lieve-Vrouwekerk aan de calvinisten in maart 1590 kwam rigoureus een einde aan het middeleeuwse broederschapleven, waarvoor overigens al in 1550 werd gevreesd. Het fonds als zodanig bleef bestaan. De geschiedenis ervan na 1590 verdient in dit verband enige aandacht, want het fonds kwam, in tegenstelling tot dat van vele andere kerkelijke instanties, niet bij de heer terecht maar bij de kerkmeesters. In de jaarrekening 1591/92 boekten zij de inkomsten van het gilde, die tijdens de eerste protestantse periode een gemiddelde opbrengst opleverde van ruim 100 gulden. Het kapitaal had gedurende de tweede helft van die eeuw geen noemenswaardige vermeerdering ondergaan. In april 1593 vond een definitieve afrekening plaats met de laatste vertegenwoordigers van het vroegere broederschapbestuur: Cornelis Jacopsz was de laatste 'penningmeester'.[230] Onder het kortstondige Spaanse bewind na de herovering door Spinola herleefde het katholieke Sacramentsgilde even in alle openlijkheid.[231]

Heilig Kruis

Niervaert roept meteen het verhaal van het Bredase Heilig Kruis op. We hebben slechts de beschikking over een lacuneuze tekst op rijm, die hoogstwaarschijnlijk uit het laatste kwart van de vijftiende eeuw dateert.[232] Zij bestaat uit twee herkenbare onderdelen: de *narratio* en de *miracula*. Het eerste deel is een in fantasierijk kader gegoten vertelling hoe het Heilig Kruis en de Kruisverering ontstond. Een 'Denenburcht' te Breda herbergde een kruisbeeld uit een bijzonder stuk hout, dat de burgers na de verwoesting van die burcht vroegen naar hun parochiekerk te mogen overbrengen. Sedertdien stond het houten kruis in de kerk van Breda.

De literaire Deens-Schotse fantasie kreeg alle aandacht. Een historische kern is zeker te zoeken op het einde. Evenals bij het Sacrament haalt de auteur historische figuren van stal die naar de veertiende eeuw verwijzen. Midden in de verhaallijn duiken twee namen van Bredase signatuur op die wel uitgelegd mogen worden als literaire toespelingen. Het verhaal bevat meer van dergelijke sleutels. Sinds Hermans meent men de instorting van de kerktoren op Paulusdag (15 januari) te kunnen identificeren met Van Goor's mededeling over een soortgelijke gebeurtenis op 'Marcellusavond' (15 januari) 1457. Feitelijk ligt dit gegeven niet zo solide als altijd wordt aangenomen. Bovendien vermeldt het verhaal onmiddellijk daarop een burgeroorlog in de stad waarover absoluut niets naders bekend is. Op grond hiervan zou het gedicht dateren uit de tweede helft vijftiende eeuw, of zelfs op 1463 precies, zo-

11. Heilig Kruisreliek, eind-15de eeuw

als het laatst is betoogd.[233] Kronieken uit dezelfde tijd als de Kruislegende noemen, afhankelijk van het afschrift: 1362 of 1367 als het jaar waarin de kerktoren instortte.[234] Een 'hertog' stemde in met de overbrenging van het Kruis – het translatiemotief – naar de parochiekerk.[235] In de Bredase geschiedenis figureert geen andere hertog dan die van Brabant die tussen 1328 en 1339 een direct bewind over het Land van Breda voerde, maar de Bredase burcht werd nooit verwoest. Deze op het tweede kwart van de eeuw te fixeren translatie impliceert de start van de Bredase Kruisverering, zodat we een veertiende-eeuwse kern mogen aannemen.

Tabel 9. *Overzicht van wonderen door Heilig Kruis van Breda (voor 1430-1444)*

Jaar	Dag	Persoon	Locatie	Aandoening	Middel	Gewicht
		meisje	Breda	kinderdood	aanroepen	
		kind	Breda	verbranding	wegen	graan, was, vlas
		vrouw / kind		geboorte / groeistoornis	kind in was	
		vrouw	(Princen)Hage	krankzinnigheid	wegen	Rogge [afbreking]
[Voor 1430]		man			kaars als ex voto	
[Voor 1430]		vrouw		verstikking		
[Voor 1430]		kind	Terheijden	verdrinking	wegen	
[Voor 1430]		vrouw		doodgeboorte	wegen	
1430	februari	knaap	Breda Katerstraat	verminking	wegen	Was, vlas, zilver, goud
1434	23 juni	knaap	Breda stadhuis	stomheid door blasfemie		
1444	2 januari	kind	Heusdenhout	verdrinking	[afbreking]	

De wonderverhalen rond het Kruis zijn minder stereotiep en minder gestructureerd dan die rond het Sacrament van Niervaert en daarom wellicht ouder.[236] De eerste gebeurtenissen zijn ongedateerd, maar vangen zeker aan enige jaren vóór 1430. De vermelding van Bredase kerkmeesters stelt een eindtermijn: 1404. Juist dit onderdeel is zwaar gehavend en ondergraaft daardoor een scherpe inhoudsanalyse.

Van de elf gedocumenteerde wonderen, van de oorspronkelijk mogelijk 20 tot 30 verhalen, speelden zich er minstens vier in Breda zelf af.[237] Intrigerend is de concrete verwijzing naar het stadhuis en de Katerstraat (nu: Catharinastraat), waar toch de stedelijke elite verkeerde. Het hoogtepunt van de wonderdaden viel duidelijk vóór 1430. De gebeurtenissen op zich zijn vrij gebruikelijk: zij betreffen overwegend vrouwen en kinderen. De grote remedie vereist wederom het gewicht van de gelukkige sterveling in natura. Eén punt krijgt meer nadruk dan bij het Sacrament van Niervaert: de gelovige diende de gedane belofte na te komen, anders liep het alsnog verkeerd af.

Processie en Kruisbroeders

Telkens weer wordt de Kruislegende in verband gebracht met een gelijknamige broederschap en de rederijkerskamer *Vreughdendael*. Echter in het overgeleverde bronnenmateriaal duikt geen enkel gilde onder die naam op. Opvallend daarentegen

is de rol van de kerkmeesters die vanouds samen met de Schutters namens het stadsbestuur een vat bier ontvingen. Het kerkbestuur beheerde het altaarfonds en de devotionalia die te maken hadden met de Bredase Kruisverering. Een andere merkwaardigheid rond het Heilig Kruis en de organisaties die daarachter stonden, is het ontbreken van een zelfstandig fonds. Alle missen gelezen op het Kruisaltaar werden geregeld door het kerkbestuur en waren allemaal pas in de loop van de zestiende eeuw gesticht. Een oude broederschap zou zeker een behoorlijk vermogen hebben opgebouwd. Ook de rederijkerskamer had geen aanwijsbaar belegd kapitaal.

Het Bredase Kruisreliek had allereerst niets te maken met een hout partikel, zonodig geïmporteerd uit het Heilige Land. Het relikwie van eigen makelij moet niet verward worden met het Heilig Hout, dat eveneens in de Onze-Lieve-Vrouwekerk aanwezig was en wel een deel van het kruis van Christus moest voorstellen.[238] Het vanouds in Breda vereerde houten Kruis was versierd met zilver en kristallen.[239] Alles wijst erop dat we hebben te doen met een soort stadsreliek. De groots gevierde Kruisprocessie op Pinkstermaandag, daags vóór de jaarmarkt begon, was in wezen een stedelijke manifestatie die al in 1381 traditie was.[240] De Pinksterjaarmarkt begon met ingang van 1322 op dinsdag, zodat de oorsprong van feest en reliek wel in die eeuw ligt. Deze feestdag vormde de belangrijkste manifestatie in Breda en overtrof die van Niervaert ofwel de *Cleyne Omganck* met 'Klein Pinksteren'.

De 'grote ommegang' rond 1500 bood het toegestroomde volk een uitgebreid programma met praalwagens en groepen met vlaggen en vanen, afgewisseld door dansgroepen en muzikanten.[241] Allerlei gezelschappen kwamen met opvoeringen, bij voorbeeld het Hubertusspel of Sint Joris en de Draak, terwijl de stad het engageren van muzikanten voor haar rekening nam.[242] Het kerkbestuur bood meer bijbelvaste taferelen, zoals een steeds uitgebreider passiespel: Christus met doornenkroon, de kruisiging, de geseling, de kruisdraging, Judas en Simon.[243] Ook gaf het stadsbestuur medewerking aan de Vier Heemskinderen in harnas en gezeten op het ros Beyaert – overigens niet van politieke actualiteit ontbloot – strijdend tegen de koning van Frankrijk. Uiteraard vormde het ronddragen van het Heilige Kruis zelf de apotheose van de stoet.

In de optocht vormden bewapende mannen twaalf formaties: drie door de Schutters van Breda en de 'einden' samen. De dorpen gingen met negen verbanden voor hen uit. Ook de tien Bredase bedrijfsverenigingen of 'ambachten' liepen in hiërarchische volgorde mee: de brouwers als jongste corporatie voorop, de smeden als belangrijkste achteraan.[244]

Tabel 10. *Volgorde van de ambachten in de Bredase Kruisprocessie (Pinkstermaandag), [ca. 1525 / 1530]*

Rang-nummer	Vakorganisatie	Patroonheilige	Feestdag	Oudste vermelding van patroonheilige	Eerste statuten van ambacht
1	Smeden	Eloy	1 december	1432	1432
2	Timmerlieden	Ewouten	3 oktober	1561	1443
2	Schrijnwerkers	Johan de Doper	24 juni	1524	
3	Dragers, sjouwers				
4	Bakkers	Obertus	13 december	1584	1402
5	Slagers			[1547]	1433
5	Vishandelaren	Franciscus	4 oktober	[1506]	1419
6	Schoenmakers	Crispinus en Crispinianus	25 oktober	1446	1449
7	Droogscheerders	O.L.V.	(onbekend)	1506	1506
7	Textielwevers				
8	Detailhandelaren	Nicolaas	6 december	1447	1447
9	Linnenwevers				1449
10	Brouwers			[1561]	1561

Om de juiste verhoudingen te bepalen moet invloed van buitenaf en manifestatie vanuit eigen kring onderscheiden worden. Wat is toe te schrijven aan het regisseren door de stedelijke overheid dan wel positionering vanuit eigen kring? Officiële erkenning van de bedrijfsorganisatie door de overheid enerzijds en devotie tot uiting komend in de keuze van een patroonheilige, het stichten van een eigen altaar, of het plaatsen van religieuze attributen in de kerk anderzijds, behoeven niet gelijk op te gaan. De positie in de belangrijkste jaarlijkse Bredase processies werd hun toegekend door het stadsbestuur. Hetzelfde gold voor de rangorde van de dorpsformaties, die nauwelijks verschilde van de militaire opstelling sinds het midden van de veertiende eeuw. Nieuwkomer blijkt het dorp Chaam, dat pas in 1462 tot zelfstandige parochie was verheven. Omdat de ambachten een centrale rol bij de aanbieding van geschenken in de kerk vervulden, mogen de oudste onder hen in de zin van bedrijfsverenigingen hun ouderdom opvoeren tot vóór hun officiële oprichting, met andere woorden tot in de veertiende eeuw.

Het middeleeuwse gevoel voor hiërarchie stelde eerbiedwaardige anciënniteit boven recente oprichting, rechts boven links en het belangrijkste achteraan, want het allerheiligste, omringd door vele geestelijken, sloot de processie af. Sommige groeperingen werden niet achter, maar naast elkaar opgesteld. Bij de bedrijfstakken liepen slagers naast vishandelaren, ging de wol- naast de linnenbranche. De twee Bredase vendels trokken gelijk op, terwijl bij de dorpsmilities Zundert naast Rijsbergen en Alphen naast Baarle opgesteld stonden. De dorpsgenoten liepen dus niet twee aan twee, maar in rijen achter elkaar. Deze vorm van behandeling heeft iets kunstmatigs en wijst op een compromis. Omdat zij voortkwamen uit een gezamenlijke achtergrond of even oud pretendeerden te zijn? Beroepsbeoefenaars die het van hun fysieke kracht moesten hebben (smeden, havenarbeiders), genoten voorrang boven kapitaalkrachtige nieuwkomers (brouwers). Ieder ambachtslid liep in eigen kledij met kaarsen in de hand. Of zij ook hun eigen patroon meedroegen in die processie, is niet duidelijk. Het stadsbestuur liep mee omringd door ingehuurde toortsendragers.

Bij ieder ambacht of nering gaat het om hoogstens enkele tientallen personen.

Om een idee te geven van de totale omvang van de Bredase ommegang, bestaande uit minstens 22 formaties, komen we tot de volgende optelling: de boven opgegeven twaalf corporaties komen op ongeveer 300 personen, de schutters waren met 24 man, terwijl de omvang van de drie Bredase vendels en de dorpsvertegenwoordigingen getalsmatig onbekend is. De parochieclerus (20 à 30 geestelijken) en het kapittel (12 man), zonder bijzondere gasten en hun vaste begeleiding, waren met hooguit 50 man. Dan kwamen nog het complete stadsbestuur (zeven schepenen, alle raadslieden) met entourage, de eregarde (enige tientallen) alsmede de nodige toneelgezelschappen (variërend van 5 tot 40 man) en de vier muzikanten. Totaal komen we dan al gauw uit op 400 à 500 personen, overwegend mannen. Alleen al gezien de frequente afwezigheid van de heer zelf valt aan te nemen dat deze niet meeliep. Zeker is dat de vrouwelijke helft van de Bredase hofhouding vanaf een ereplaats op de Markt het spektakel toeschouwde. Ook het Niervaert-retabel geeft graaf Hendrik en zijn zoon René als niet deelnemende gelovigen weer.[245]

In de voorgeschreven volgorde wordt geen van de devotionele broederschappen genoemd. Speciaal voor deze bijzondere gelegenheid formeerden zich de *gildebrueders*. Sinds 1502 heetten zij de *gildebrueders van de scutters* en vormden met enige tientallen personen een soort eregarde naast de oude schutters.[246] Af en toe bleef deze escorte onder auspiciën van de oudste Bredase schutterij achterwege. Het gezelschap bestond aanvankelijk uit 42 man: acht figuren uit de hofhouding, vervolgens ambtshalve acht functionarissen die belangen van de heer waarnamen. Daarop volgden 26 personen van minder ambtelijk karakter. Onder hen figureerden naast de plaatselijke officiaal de pastoor van Ginneken, zodat ook geestelijken deel ervan uitmaakten. Wie precies ervoor in aanmerking kwam, werd van jaar tot jaar bekeken. Soms kwamen ook ondergeschikten verbonden aan de Bredase hofhouding in aanmerking. Soms ontvingen hoge gasten een uitnodiging om mee te lopen, zoals de heer van Zevenbergen of die van Dongen. De 'Kruisbroeders' vormden dus een 'rituele broederschap' die ad hoc bestond en zich daarin onderscheidde van devotionele broederschappen.[247] Er waren afgezien van een exclusief mannengezelschap meer verschillen: geen lidmaatschap voor het leven, geen permanente bestuurlijke organisatie, geen eeuwige memorie. Ook in de keuze van de feestdag valt de eigenzinnig ingeslagen weg op. Van het stadsbestuur kregen deze broeders één el laken cadeau voor een *kovel*. Tegen 1520 was dit in 1494 geïntroduceerde gebruik alweer op zijn retour. Er liepen toen ook minderbroeders en personen van lagere stand mee; na 1522 stopte het stadsbestuur met de geste.

De rederijkerskamer Vreughdendael, de oudste en wellicht omstreeks 1470 gesticht, vormde een andere pijler onder de Bredase Kruisverering. Uit deze betrekkelijk jonge kring kwam voor het einde van de vijftiende eeuw de berijmde Kruislegende voort. Hun werkelijke inbreng aan de processies ontsnapt aan onze waarneming bij gebrek aan het verenigingsarchief. Deze kamer van 24 leden kan nooit zijn ontstaan uit de broederschapbeweging, die aan de oorsprong stond van menige rederijkerkamer elders in het zuiden. De rederijkers heetten altijd *gesellen/geselschap*, wat in kringen van broederschappen nooit het geval was. Vanaf het begin schijnt de heer hen via het stadsbestuur te hebben gesponsord.[248] Doorslaggevender is de bestuurslaag met één voorzitter of *deken*, aangewezen door het stadsbestuur.[249] Hun eigen

feestdag viel op Kruisvinding (3 mei), de dag dat de stadsbestuurders hen fêteerden op wijn. Zij kwamen ook in aanmerking voor kledinggeld.[250] Na de reorganisatie van 1515 in verband met financiële moeilijkheden, bleef een armlastig en zwaar gesubsidieerd artistiek gezelschap over uit de stedelijke middenklassen.[251]

Omgangen in de regio

Het Bredase spektakel, begeleid door klokkengelui, begon tegen elf uur en speelde zich af op en rond de Markt. De exacte route is onbekend, maar de processie begon met een hoogmis in de Bredase kerk, verliet het gebouw via het torenportaal en zal daar ook weer zijn eindpunt hebben gehad. De kerkmeesters werden, overigens met aanzienlijke overheidssubsidie, de belangrijkste belangenbehartigers van dit stadsfeest.[252] De motivatie voor de opstelling van het fantasierijke Kruisverhaal mag wel gezocht worden in de bedreigende populariteit uitgaande van het binnengehaalde Sacrament van Niervaert. Abstract komt deze religieuze confrontatie neer op een botsing tussen stad (Kruis) en heer (Sacrament). De aanwezigheid van iedereen bij deze jaarlijkse openbare stadsmanifestatie was dan ook verplicht. Stadsbestuur, schutters, buurtverenigingen, gilden en ambachten dienden zich aan in de kerk en deden schenkingen.[253] Er werden ter afsluiting gezamenlijke feestmalen aangericht.[254] Zo kwam jaarlijks de harmonieuze samenleving in de stad tot uitdrukking of de gebeurtenis moest die harmonie althans bezweren. Toen blijkbaar de corporaties dit zelf niet meer voldoende konden garanderen, dwong de centrale overheid de demonstratieve integratie af, zeker toen de sociale cohesie om de godsdienstkwestie afbrokkelde. Afwezigheid impliceerde zo oppositie tegen het gezag.[255] Politieke omstandigheden leidden in juni 1568 toch tot afgelasting van de optocht op het allerlaatste moment.[256] De definitieve stopzetting van de Kruisprocessie en alle andere manifestaties volgde in 1579. De devotie in de kerk en de feestmaaltijden ging intussen gewoon door, tot de onverwachte inbeslagname van de stad door de Staatsen.

Overeenkomsten in thematiek en in beeld bij de ensceneringen van processies zijn al vaak onderzocht, minder aandacht kregen tot dusver de onderlinge verhoudingen van stadsprocessies. Nu is gebleken dat de Kruisomgang belangrijker was dan de Niervaert voor Breda, waar men sprak van de 'grote' en de 'kleine' ommegang. Zodra dit lapidaire schema voor andere steden vaststaat, kan ook het tijdstip van de geregisseerde processies in een regionale vergelijking worden betrokken. Algemeen bekend is het tijdschema rond midden juli van de 'heiligdomsvaart' die Aken, Cornelimunster en Maastricht in onderling overleg hadden geregeld. Zo werd concurrentie vermeden en het aantal pelgrims op hoog peil gehouden.[257] Speelde iets dergelijks ook elders?

De vier Brabantse hoofdsteden waren rond 1550 bekend om hun groots opgezette processies. Antwerpen, de grootste stad (ca. 40.000 inwoners) van de vier, kende vanouds de Besnijdenisommegang op zondag na Pinksteren, terwijl de Halfoogstprocessie op zondag na Maria Hemelvaart (15 augustus) plaatsvond. 's-Hertogenbosch organiseerde een Mariaprocessie die op zondag na Johan de Doper (24 juni) rondtrok. In 1511-1514 werd de datum verschoven met een week naar zondag na O.L.V.-Boodschap (2 juli). Leuven, met zijn universiteit, kende een grootse

'Kermisprocessie' ter ere van Maria op de eerste zondag in september; naast de algemeen voorkomende Halfoogst-Maria- en Sacramentsprocessies was er nog een lokale Pietersoptocht. Brussel, het bestuurlijke centrum, voert tot op de dag van vandaag een voor het massatoerisme bestemde 'ommegang' op. Hoewel vormgeving en intentie mijlenver afstaan van de middeleeuwse voorloper, is het moment van optreden ter ere van Onze-Lieve-Vrouw van de Zavel wellicht hetzelfde gebleven: begin juli.

De Luikse enclave Mechelen vierde de 'Peisprocessie' ter ere van de Maria van Hanswijk op zondag voor Hemelvaart, terwijl de stadspatroon Rombout (Rumoldus) op zijn octaaf (1 juli) een eigen processie kende. Meer in de buurt kende Turnhout, een adellijk jachtgebied waar de Bredase Nassau's zich ophielden, een Mariaprocessie ter gelegenheid van haar Hemelvaart, die blijkbaar pas vanaf 1548 allure kreeg. De vrijheid Hoogstraten, machtscentrum van het adellijke geslacht Lalaing, verschoof in 1481 de processie van woensdag na Pasen naar de tweede zondag erna; in 1554 zelfs naar de eerste zondag in september. In 1569 hield zij op te bestaan. Bergen op Zoom (ca. 6.000 inwoners) had haar eigen Kruisprocessie die sinds 1496 plaatsvond voor de Paasjaarmarkt begon. De Kruisdevotie en de koppeling aan de plaatselijke jaarmarkt roepen direct een parallel met Breda op. In het minuscule stadje Steenbergen (600 inwoners), mede behorend tot het Land van Breda, trok op Jacobsdag (25 juli) de grote processie rond, gevolgd door de 'kleine' op Sacramentsdag. De plaatselijke jaarmarkt begon hier de week na Jacobsdag.

In het graafschap Holland beschouwde de grote havenstad Dordrecht vanouds de Sacramentsprocessie als haar belangrijkste festiviteit, toen vanaf 1458 er nog een werd georganiseerd ter ere van het Heilig Hout op zondag na Petrus en Paulus (29 juli). Het niet onbelangrijke Gouda trok massaal bezoek op Sacramentsdag en daarna op Johan de Doper. Heusden vierde Sacramentsdag, maar pakte grootser uit bij de Mariaprocessie. Het kleine (Sint-)Geertruidenberg (1.600 inwoners) organiseerde tot ver in de vijftiende eeuw kennelijk slechts een processie op Pinksterdag zelf, waarin het Sacrament en het Heilig Kruis een rol speelden.[258]

In de Noordwesthoek van Brabant blijkt de patroonheilige van de stadsparochiekerk geen factor van doorslaggevende betekenis te zijn. Onder zo'n patronage trokken vooral dorpsprocessies rond. Daarentegen hingen in de stad jaarmarkten en ommegangen nauw samen; economie en religie gingen hand in hand. De Leuvense hield gezien de benaming van de grote processie direct verband met de jaarmarkt daar. Overigens is algemeen bekend dat de aanvang van internationale en regionale jaarmarkten op elkaar waren afgestemd. De hier ter sprake gebrachte ommegangen waren een typisch stadsfenomeen en vertoonden daarom samenhangen met het stedelijke netwerk van destijds. De belangrijkste processies in de buurt van Breda draaiden om bepaalde feestdagen in het voorjaar.

Tabel 11. *Overzicht van Grote en Kleine ommegangen, ca. 1550*

Kerkelijk feest	Dag	Grote Ommegang	Kleine Ommegang
Pasen	maart/april	Bergen op Zoom, Hoogstraten (na)	
Hemelvaart	april/mei/juni	Mechelen (voor)	
Pinksteren	mei/juni	Breda-Kruis , Antwerpen (na), Geertruidenberg	
Sacramentsdag	mei/juni	Dordrecht, Gouda , Heusden	Steenbergen, Leuven
Johan de Doper	24 juni	Den Bosch (na)	Breda-Niervaert (voor), Gouda
	juli	Brussel, Steenbergen, [Den Bosch]	Mechelen, Dordrecht
Maria Hemelvaart	15 augustus	Turnhout (na)	Breda, Antwerpen, Leuven
	september	Leuven, [Hoogstraten]	

NB: Voor / na = zondag voor / na. Anders op / rond het meerdaagse kerkelijke feest zelf. [..] secundaire datum.

De secundaire processies waren voornamelijk van lokale aard en vielen doorgaans later in het jaar. Rond Johan de Doper eind juni – het begin van de zomer – reden alleen al gezien de afstand Breda en Gouda elkaar niet in de wielen; in juli liepen Mechelen en Dordrecht evenmin elkaar voor de voeten. De vooraanstaande positie van Sacramentsdag lijkt vooral een Hollands fenomeen, waardoor plaatselijke gemeenschappen zich allemaal tegelijkertijd manifesteerden en zich zo direct tegen elkaar afzetten. De vaststaande feiten omtrent deze grote en kleine ommegangen wijzen in de richting van een chronologie. De 'grote' lijken zich te hebben uitgekristalliseerd tegen het einde van de veertiende eeuw. De 'kleine' dankten hun bestaan menigmaal aan betrekkelijk jonge introducties in het midden van de vijftiende eeuw, zoals in Breda het geval was.

Samenvatting

Op de meest uiteenlopende manieren hebben Bredanaars in de late Middeleeuwen uitdrukking gegeven aan hun houding en mentaliteit, waarvan een deel zich afspeelde in en rond hun eigen kerk. Menig initiatief kende familiale, soms zelfs dynastieke trekken, maar tal van individuen droegen hun steentje bij aan gemeenschappelijke voorzieningen. De heer zelf kwam met de meest spectaculaire stappen. Bredanaars in collectief verband richtten zich hoofdzakelijk op de eigen groep, maar sommigen onder hen ontplooiden opmerkelijke activiteiten gericht op openbaarheid en presentatie. Daartegenover handelden de kerkmeesters bij de bouw en de instandhouding, evenals bij de inrichting van de Bredase kerk in naam van de hele gemeenschap. Al deze initiatieven, waarvan de boodschap te achterhalen althans te plaatsen is, waren eenmalig dan wel tot eeuwig herhalend bedoeld. Hoe dit alles toentertijd overkwam bij de toehoorders en toeschouwers, is nauwelijks te peilen. In ieder geval kwam zo een jaarcyclus tot stand, volgens welk patroon de middeleeuwse Bredanaar leefde en dacht.

Met name door de twee processies die jaarlijks in de maanden mei en juni door de stad trokken, zette de Bredase bevolking als geheel een manifestatie van zichzelf neer. Dan zien we een nauwe samenwerking tussen diverse instanties en geledingen. De heer met zijn entourage en het toegestroomde volk waren daarbij slechts toe-

schouwers, waardoor de optocht een blijk van loyaliteit aan de heer werd. Het hoogtepunt viel tijdens de eerste helft van de zestiende eeuw, toen zovele instanties als nooit tevoren hun medewerking aan de manifestaties gaven. Voordien moeten de optochten een minder groots schouwspel zijn geweest, want vóór 1470 waren er in Breda geen rederijkerkamers, was het aantal erkende ambachten en opgerichte schutterijen ongetwijfeld kleiner en bestonden bewapende buurtvendels helemaal niet. Ook het fenomeen van voortgetrokken praalwagens en groepen te voet gaven een duidelijk 'modern' dat wil zeggen renaissance gevoel voor theater aan dit zo middeleeuws aandoend fenomeen. Meteen luidde dit zestiende-eeuwse hoogtepunt de ondergang in, waarvan de eerste tekenen zich al halverwege de jaren vijftig voordeden. Menig deelnemer aan de stoet nam tijdens de veranderende politieke omstandigheden standpunten in en houdingen aan waarmee de overheid zich niet kon verenigen. Vrees voor onlusten bij zo'n massaal gebeuren deed tenslotte in 1571 de deur dicht. Vanaf 1580 hoefde het voor het Staatsgezinde stadsbestuur niet meer en ook nadien onder het herstelde katholiek-Spaanse bewind werden de twee optochten niet meer gehouden. De Bredase gemeenschap was uiteengevallen.

Bevestigden en kweekten dergelijke manifestaties de bestaande dan wel gewenste eenheid naar binnen, zo zette Breda zich tegelijkertijd af tegen de omringende buitenwereld. In die zin waren de beide processies voortzettingen van de oude plaatselijke rondgangen. Het Land van Breda hoorde bij de stad; vandaar de vanzelfsprekende aanwezigheid van de omliggende dorpen. De verhouding tot de buitenwereld nam vormen aan van onderlinge concurrentie. Iedere stad wilde de processies van de buur overtreffen in variatie en grootte. Zo nam Den Bosch een presentatie zoals die in Breda rondging, over. Waar Breda zijn ideeën haalde, is bij gebrek aan detailinformatie niet bekend. Stadsmuzikanten van elders (Reimerswaal, Den Bosch) werden uitgenodigd; die van Breda gingen richting Holland (Geertruidenberg, Gouda). Bredase rederijkers waren welkom bij Mechelse processies.

De Bredase 'ommegangen' waren in hun planning afgestemd op de omgeving. In dit opzicht zullen steden en stadjes in de buurt, zoals Bergen op Zoom, Steenbergen en zeker Antwerpen maar ook 's-Hertogenbosch en Dordrecht concurrenten zijn geweest. Omgekeerd gold vanzelfsprekend hetzelfde en met ieder nieuw initiatief tot een processie moest de balans in de regio opnieuw worden bepaald; vandaar wijzigingen in data. De Kruisprocessie, altijd op Pinkstermaandag, was vanouds en bleef tot het laatst de belangrijkste in Breda. Die van Niervaert was daaraan in alle opzichten ondergeschikt: die processie was jonger, vond op een later tijdstip plaats, werd wel eens verplaatst naar een andere datum en soms zelfs een jaar uitgesteld! In dit opzicht moet de bestaande visie op de Bredase 'Sacramentsprocessie' worden gecorrigeerd. Is deze soms op te vatten als een minder geslaagde poging tot aansluiting bij de Hollandse sacramentsprocessies?

De Kerk maakte geen onderscheid tussen stad en platteland, ondanks alle verschillen. Vanuit de plaatselijke bevolking werden in de kerkbouw typisch stedelijke accenten gezet, waardoor uiteindelijk kerken in de stad zich architectonisch onderscheidden van simpele dorpskerken. Het Bredase kerkgebouw kreeg zijn jongste gotische vormgeving door belangrijke bijdragen vanuit de gemeenschap. Toen rond 1535 de kerkbouw voltooid was, werd meer geld gestoken in de optochten. Tegen

het einde van de zestiende eeuw zou het stadsbestuur de 'Grote Toren' als een alom zichtbaar symbool van de stad gaan beschouwen.

Met deze schets van de pastorale zielzorg en het veelzijdige parochieleven zoals Bredanaars van alle mogelijke niveaus die gestalte gaven en beleefden, is zeker geen compleet beeld van het laatmiddeleeuwse Breda geboden. Belangrijke actoren bleven buiten beschouwing. Gewezen moet worden op de heer van Breda en zijn houding tegenover de parochiekerk die hij als zijn eigendom beschouwde. Vooral de Nassau's ontwikkelden tegen het midden van de vijftiende eeuw een doelbewuste kerkpolitiek. Vervolgens het kapittel van Breda dat het hoogste kerkelijke gezag ter plaatste belichaamde. De zestiende-eeuwse wederwaardigheden van dit twaalfkoppig collectief van kanunniken zijn nog altijd niet op hun eigen merites gewaardeerd. Tenslotte niet te vergeten verschillende diocesane instanties zoals de kerkelijke rechtbank, waarvoor Bredanaars verschenen en waarover in het algemeen veel te weinig bekend is. Naast de vele aspecten die aan de orde kwamen, kunnen zeker nog tal van andere dit beeld completeren en nader inkleuren. Vanuit de geschiedenis van altaarstichtingen in en de ruimtelijke inrichting van de Onze-Lieve-Vrouwekerk zal dit elders aan bod komen.

Bijzonder intrigeert de kerkelijke grenslijn die eeuwenlang dwars door de stad liep. Hoe hebben zich aan de andere kant van het water Bredanaars die zich verenigden in de Markendaalse kapel, ressorterend onder de plattelandsparochie Princenhage, opgesteld? Al in 1344 had zich een Onze-Lieve-Vrouwebroederschap de instandhouding van een eigen kerkgebouw ten doel gesteld. De twee bestuursleden daarvan vormden later het kerkbestuur van de Haagdijk. Een hoge kerkelijke prelaat die geboren was op het 'Haagdijkse einde', bedacht zijn geboorteplaats met een gasthuis en een initiatief tot parochieverheffing; Breda zelf kwam voor hem op de tweede plaats. Pas rond 1580 kregen de Haagdijkers een kans zich op gelijk niveau te bewegen als de Bredase Grote of Onze-Lieve-Vrouwekerk, maar het parochieleven van de 'Kleine of Markendaalse kerk' (gesloopt in 1843-1847) kwam door de tijdsomstandigheden nauwelijks van de grond. Zodra hun gemeenschappelijke beleving – naast die van de Bredase parochianen wonend in het dorp Teteringen met hun Willibrordkerk – in beeld is gebracht, kan een volwaardig beeld van Breda en de Bredanaars worden neergezet.

AANTEKENINGEN

Afkortingen:

grt	groten
Kgld	karolusgulden
rgld	rijnsgulden
st	stuiver

Overzicht vindplaatsen Cartularia (C) en Necrologia (N):

CKAP	Brussel, Koninklijke Bibliotheek, Handschriften ms 4472 (14.936), Cartularium van O.L.Vrouwe-kapittel te Breda.
CKAP II	SAB, Collectie Havermans (afd.IV-1), inv.nr. 17.
CKPL	SAB, Archief Kapittel (afd.III-273), inv.nr. 4, Cartularium van 'gemene kapelanen' van O.L.V.kerk te Breda, alias 'cartularium Cheltenham'.
NBG	SAB, Archief Begijnhof (afd.III-21), inv.nr. 121-122, Necrologium van het Begijnhof te Breda, ca. 1500 resp. 1586. Gedrukt: F. Gooskens, *Jaargetijdenregister van het Begijnhof te Breda (1353) ca. 1500-1626* (Breda, 1992).
NCD	Oosterhout, Archief Catharinadal Necrologium van het norbertinessenklooster St. Catharinadal, 18de eeuws. Gedrukt: Gooskens op http://stadsarchief.bred.nl/collecties.
NKAP	ARA Brussel, Archives ecclesiastique, inv.nr. 17.301 bis [voorheen KB, Handschriften, ms 4473 (685)], Necrologium van het O.L.V.-kapittel te Breda, 1525/31. Gedrukt: C. Hoynck van Papendrecht, 'Necrologium ecclesiae Beatae Mariae semper virginis opidi de Breda, Leodiensis diocesis (nunc Antverpiensis). Ex manuscripto membranaceo in folio apud editorem', in: *Analecta Belgica* III pars I, (Brussel, 1743), 329-438.
NKPL	Bisdom Breda, Archief Grote Kerk (afd.III-24), inv.nr. 8, Necrologium van de gemene 'kapelanen', ca. 1540.

1. Deze bijdrage vormt een onderdeel van een uitgebreidere studie die we in opdracht van de Rijksdienst voor Monumentenzorg te Zeist uitvoerden: Pastoors, kapelaans en altaren. Religie en inrichting in de Onze-Lieve-Vrouwkerk te Breda voor 1590. Andere onderdelen van dit eindverslag zullen verschijnen onder de titel 'Kerken, koren en kapellen', in: G. van Wezel (ed.), *De Grote of Onze-Lieve-Vrouwekerk te Breda* (monografie Rijksdienst voor Monumentenzorg), ter perse. De annotatie bij dit artikel is door de redactie aangepast aan haar eigen richtlijnen. Met dank aan dr. H. Muntjewerff voor correcties en aanvullende informatie.
2. In het algemeen A.J.A. Bijsterveld, *Laverend tussen Kerk en wereld. De pastoors in Noord-Brabant 1400-1570* (Amsterdam, 1993), 65-71. Eedformulier zie CKAP, fol. 16 = CKAP II, fol. 15-15v = CKPL, fol. 41: *Ego N. curatus, vulgariter plebanus appellatus (…).*
3. J.M.F. IJsseling, *Inventaris van het archief van het Begijnhof te Breda* (Breda, 1966), inv.nrs. 12, 50, 104, 179, 642.
4. In 1308 vormde Breda het meest westelijke punt van een geprojecteerd termijngebied van het op te richten franciskanenconvent in het Gelderse Roermond; *Collectanea Franciscana Neerlandica* 2 (1932), 304-305: *ultra Mosam habebunt Breda et a Breda usque in Eyche* [Maaseik] *omnia loca sibi vicinora quam Traiectensis* [Maastricht]*, Eyche oppido dumtaxat Traiectensibus remanente.* De aangrenzende gebieden verdeelden de vestigingen te Den Bosch en Diest onder elkaar. Zie voor de formering van het Dordtse termijngebied P. Henderikx, *De oudste bedelordenkloosters in het graafschap Holland en Zeeland* (Amsterdam, 1977), 37. Regeling van preekbeurten in de O.L.V.-kerk voor augustijnen-heremieten N. Teeuwen en A. de Meijer, *Documents pour servir a l'histoire médiéval de la province augustinienne de Cologne I (1357-1506)* en *II (1507-1551)* (Heverlee, 1961/1970). Dominicaans termijngebied vanuit Den Bosch S.Wolfs, *Middeleeuwse dominicanenkloosters in Nederland. Bijdragen tot een monasticon* (Assen, 1984), 86-130, vooral 91.
5. W. Bezemer, *Oude rechtsbronnen der stad Breda* ('s-Gravenhage, 1892), 16 art. LX: vijf orden, boete 1 ℒ; M. Erens, *De oorkonden van het norbertinessenklooster van St. Catharinadal* (Tongerlo, 1931), nr. 134 d.d. 4

sept. 1377: vijf orden; G.J.M. Sanders, *Inventaris van het archief van het kartuizerklooster Het Hollandse Huis bij Geertruidenberg* ('s-Hertogenbosch, 1984), regest 775 d.d. 12 aug. 1427: vijf *terminarizen*. Sedertdien steeds sprake van vier bedelorden, zoals in Algemeen Rijksarchief (ARA), Archief van de Nassause Domeinraad voor 1581(ND), regest 1375 d.d. 26 juni 1438: 4 *ordenen mendicanten*. Koninklijk Huisarchief, Oud-Dillenburgse Linie, inv.nr. 169 d.d. 24 april 1442: 4 *ordinen die hier termijn pleghen*; inv.nr. 444 d.d.19 mrt 1499: *anderen drie biddende oerderen metten bruder van Asperen als voir die vierde gerekent*. Stadsarchief Breda (SAB), Archief Weeskamer, inv.nr. 123, testament Geertruit van Rijswijk d.d. 25 juli 1530: 2 st aan vier *mendicanten ende den cruysbroederen van Worinchem* [Woudrichem, gesticht in 1474] *tot Breda statie van preken hebbenden*; (1530) 4 biddende orden ieder 3 st; (1575) 4 orden. Kerkrekening 1535, blz. 59: *vier biddende orden*. Jaarlijkse uitbetaling van 3 ort door Bredase Begijnhof aan Dordtse minderbroeders (1542 afgekocht) en augustijnen (1578), Bossche dominicanen (-1570), evenals Mechelse carmelieten (-1570), wellicht op basis van testamentaire beschikking, zie SAB, Archief Begijnhof, inv.nrs. 362-364, manualen 1542-1570, ongefolieerd, achterin; inv.nr. 188, rekening 1540/41. N.B. zie voor Kerkrekeningen in: Stadsarchief Breda, Archief van de Kerkvoogdij der Nederlands Hervormde Gemeente (afd.III-8), inv.nrs 1-6 (1503-1590).

6. Vgl. Erens, *Oorkonden Catharinadal*, nr. 373 d.d. 20 okt. 1447 en *Taxandria* 33 (1926), 223-224: 1 okt. 1449; beide keren carmeliet Johan Weeze. Kerkrekening 1549, blz. 286: uitbetaling van testamentaire beschikking aan Mechelse terminaris.
7. Eedformulier CKAP II, 15v-16r = CKPL, fol. 42: *Ego N. vicecuratus pro anno presenti assumptus (…)*.
8. Erens, *Oorkonden Catharinadal*, nr. 127 d.d. 6 sept. 1383.
9. Bij voorbeeld Walter Vos was in 1436 tevens vicecureit in Steenbergen zie Bijsterveld, *Pastoors in Noord-Brabant* II, nr. 294 = nr. 1602.
10. Bronnen over periode 1400-1575: Bijsterveld, *Pastoors in Noord-Brabant*, vooral bijlage 4, alwaar oudere literatuur; vóór 1400: G.C.A. Juten, 'Verordeningen voor het kerkbestuur op verschillende feestdagen in de O.L.V. kerk te Breda', in: *Taxandria* 25 (1918), 163-168 en pater Placidus, 'Geschiedenis der Katholieke Kerk te Breda', in: F. Cerutti e.a., *Geschiedenis van Breda* I (Breda, 1952), 123-182; na 1575: Placidus, 'Katholieke Kerk Breda' en De Lepper, 'De katholieke kerk'. Vgl. Cerutti, *Geschiedenis van Breda*, 291: 1425 Eustachius Roever; W.J.M.A. Asselbergs en A.P. Huysmans (eds.), *Het spel van den Heilighen Sacramente van der Nyewervaert* (Zwolle, 1955), 89: (1450) Wouter. M.b.t. kosters: J.R. baron van Keppel, *Eenige wetenswaardigheden betreffende de Grote- of Lieve Vrouwe Kerk te Breda in de XVIe eeuw, uit oude rekeningen medegedeeld* (Breda [1905]), 69-70; SAB, Varia (afd.V-1), inv.nr. 539 d.d. 5 febr. 1427; A. van den Bosch en D. Graswinckel, *Het oud-archief van Het arme weeshuys der kercken ende der stadt van Breda 1606-1887* (z.p., 1939), inv.nr. 739, regest 5 d.d. 15 mei 1435; Kerkrekeningen 1504-1589 en Stadsrekeningen 1492-1590.
11. G.C.A. Juten, *Cartularium van het Begijnhof te Breda* (Bergen op Zoom, 1910), nr. 32 d.d. 12 nov. 1355; Rijksarchief Antwerpen, Archief abdij St.Bernard a/d Schelde, charters d.d. 21 juli 1379; getuige in notariële akten te Breda zie Erens, *Oorkonden Catharinadal*, nrs.125-126 d.d. 15 mei resp. 6 sept. 1373.
12. ARA, ND I, 223-224: akten van voordracht; vgl. regest 1334 (1435), 1871 [na 1472?], 2245 (1494); inv.nr. 1352 [1538-1544] moet de vicecureit betreffen. *Jaarboek De Oranjeboom* 7 (1954), 59 bijl. B: Requesens aan bisschop van Antwerpen, Brussel 27 nov. 1574. Enig overgeleverde akte van installatie in archief van het Bisdom Breda, Fonds Antwerpen, inv.nr. 432 d.d. 17 mrt 1505.
13. Zie grondleggende studies van Placidus en De Lepper, 'De katholieke kerk', 163-170.
14. Zo was de Bredase kapitteldeken mr Willem van Galen in zijn kwaliteit van pastoor van Dongen tevens landdeken (1530/33-1539); vgl. S. Drossaers, *De archieven van de Delftse Statenkloosters* ('s-Gravenhage, 1916), regest 442, Breda 24 april 1537: Landdeken en aartsdiaken van de kwart kerken in dat dekenaat heeft op voordracht van François de Bailloeul, heer van Ettenhoven, als collator het rectoraat van de 'kwart' kerk aldaar Cornelis Mus, Utrechts priester, als pastoor geïnstalleerd en J. Habets en A. Flament, *De archieven van het kapittel der vorstelijke rijksabdij Thorn* ('s-Gravenhage, 1889-1899), deel I, nr. 560 en deel II, nr. 1121, Breda 16 jan. 1538; Necrologium Baardwijk [1526/48], gedrukt: *Met gansen trou* 11 (1961), d.d. 23 sept.: *capitulum Bredense*. Gebrekkig overzicht van Hilvarenbeekse landdekens naar G. Juten, 'Dekenaat Hilvarenbeek', in: *Taxandria* 31 (1924), 281-287 te verbeteren volgens Bijsterveld, *Pastoors in Noord-Brabant*, 308 noot 210 (12 namen). Voor de 'Vicedeken van Beek in het Land van Breda' ofwel de lokale vertegenwoordiger zie F. Gooskens, 'De kanunniken verbonden aan de collegiale kerk te Breda (1303-1504)', in: *Jaarboek de Oranjeboom* 34 (1981), 62: Bredaas kanunnik Johan Borchman 1487-1490; SAB, H. 807, fol. 125v (1551): Anton van der Hulst. In 1492 vond een vergadering van het

landdekenaat plaats te Breda; Stadsrekening 1492, fol. 43; vgl. Stadsrekening 1493, fol. 109: bezoek van landdeken.

15. Voor biografie literatuuroverzicht bij Bijsterveld, *Pastoors in Noord-Brabant* II, nr. 3. Ottendijk als notaris te Helvoirt 1482; Rijksarchief Noord-Brabant (RANB), Collectie Cuypers van Velthoven, inv.nr. 104; A. van de Bichelaar, *Notariaat Meierij*, Deel II, in voce. Bij zijn benoeming ontving Lekkerkerk van het stadsbestuur van Heusden als fêtering 4 kwarten wijn [10 st] *als hij tot Huesden gecomen was ende de kercke van Breda aengenomen had,* gedrukt: *Handelingen Provinciaal Genootschap Noord Brabant* (1884/85), 97-129 (stadsrekening), vooral 113.

16. Voor biografische basisinformatie Bijsterveld, *Pastoors in Noord-Brabant*, nr. 1969; vgl. Kerkrekening 1540, blz. 145: licentiaat; 1542, blz. 177: magister. Loyen trad tevens op als notaris: SAB, Archief Weeskamer, regest 103 d.d. 12 jan. 1557: te Oostmalle en als kapitaalschieter voor het kerkbestuur; Kerkrekening 1541, blz. 169: via rentmeester inning van jaarrente 2 rgld 2 ort; 1542, blz. 177; 1544, blz. 208. Als kanunnik stichtte hij bij testament een studiebeurs aan universiteit Leuven 13 sept. 1567; Voocht (1927), inv.nr. 2102. Zie voor zijn dienstmeid Heilwig, d.v. Aert van Leye († 3 febr. 1551), 34 jaar oud gestorven en begraven in de Grote Kerk: J.C.P.W.A. Steenkamp, *De grafzerken in de Groote of Onze Lieve Vrouwekerk te Breda* ('s-Hertogenbosch, 1923), nr. 31 (afb.) en C.D. Bakker, 'Opschriften van grafzerken in de Groote of Onze-Lieve-Vrouwekerk te Breda', in: *Nederlandsche Leeuw* (1937), kol. 357 nr. 73: tekst.

17. *Taxandria* 36 (1929), 222-226 (1549-1551). Son had een dochter die in 1564 intrad in Vredenburg; A.J.M. Beenakker, *Breda in de eerste storm van de opstand 1545-1569* (Tilburg, 1971), 16 noot 49. Kerkrekening 1542, blz. 178, klein geld; 1544, blz. 213, klein geld: *heer Jacop pastoer.* Stadsrekening 1543, fol. 20v, laken: mr Hendrik Loeyen pastor ontving van stadswege vanouds 6 el laken [ter waarde van rond 10 rgld].

18. CKAP II, fol. 112; gedrukt: Juten (1928), 19-20 bijl. I, fragmentarisch d.d. 11 mrt 1559: Dhoon. CKAP II, fol. 114: Antwerpen 20 juni 1578 Gobbinx krijgt kanunnikale prebende voordat aanstellingsbrief afkwam; gedrukt: *Jaarboek De Oranjeboom* 7 (1954), 60 bijl. C.

19. Er zijn zeker geen pastoorszegel vóór 1300 bekend zie *Corpus Sigillorum Neerlandicorum* ('s-Gravenhage, 1937-1940). Fragmenten van zegels: Erens, *Oorkonden Catharinadal*, nr. 33 d.d. 30 dec. 1308: Maria en knielend figuur, randschrift onleesbaar; ARA, ND I, regest 197 (1328), 203 (1329); vgl. J. Unger, *Regesten voor Rotterdam en Schiedam tot in 1425* [Bronnen voor de geschiedenis van Rotterdam IV] (Rotterdam, 1907), regest 360 d.d. 19/20 sept. 1327: Johan pastoor Breda; regest 372 d.d. 5 okt. 1328. ARA, ND I, regest 1956 en 1957, beide 24 aug.1473. M.b.t Alphen zie *Jaarboek De Oranjeboom* (1981), afb.3. A. Matheus, *Analecta Veteri Aevi II* (Utrecht, 1738), 258: (1433) landdeken Hagen als getuige bij testament van Johan de Wit, deken van Sint-Marie te Utrecht; Sanders, *Kartuizerklooster Geertruidenberg*, regest 1062 d.d. 27 mrt 1463: mr Jan van Lekkerkerk, pastoor van Breda, en Jan Delbrechtsz, deken van Dordrecht, namens de kartuizers van Geertruidenberg bemiddelen in een conflict met een particulier over een pachtafdracht. F. Cerutti en F. Brekelmans, *Middeleeuwse rechtsbronnen van stad en heerlijkheid Breda* III (Zutphen, 1990), nr. 889 d.d. 1484: brief o.a. gericht aan pastoor.

20. Stadsrekening 1586, fol. 289: *Item alsoe heer Adriaen Plaet, onderpastoir deser kercke, naer het innemen ende reductie deser stadt* [1581] *groote quantiteyt van gewonde borgheren de eerwerdighe heylighe sacramente geadministreert heeft ende insgelycx wel ontrent vijffhondert vyerentachtich doode lichamen ter begraeffenisse gehaelt heeft, waervan den voorschreven heere Plaet egheen salaris oft loen gehadt en heeft, is ten versoecke ende bede desselfs by borgermeester ende scepenen desen rendant bij mondelinge ordonnantie belast den voorschreven heere van der stadtswegen te gheven (…)* 12 rgld; Stadsrekening 1590, fol. 209: *Item betaelt heer Adriaen Plaet (…) uuut saicke van dat deselve in 't leste des jairs '89 ende oock in 't beginsel van den jaere '90 hem ter begeerte van de magistraet heeft laten vynden dagelycx op de Gevangenpoirte bij 5[?] gevangenen vrouwen ende jonge meyskens die geaccuseert waren met toveryen ende heeft daer syn officie by gedaen den tyt van ontrent twe maenden om deselve toe onderrichten van honnen groote dwalinge daer deselve in gevallen waeren ende deselve gesterct met Godts woort* 6 rgld; Stadsrekening 1590, fol. 143v, gelag: (28/29 jan.) *aldaer den pastoor van Breda ende den proost van het Oude Clooster* [Catharinadal] *ten versoecke ende begeerte van borgemeesters ende scepenen syn geweest tot twee distincte reysen op de Gevangenpoorte om sekere gevangen vrouwen ende meyskens, daer gevangen synde ende geaccusseer van toverye te bekeren ende te onderwysen ende te brenghen van honne groote dwalinge die by Adriaentken Gys de wasmakers dochter daertoe verleyt ende gebracht waren, so men verstont, ende als die voorschr twee geestelyke personen des avonts by mynen heeren in 't collegio gecomen syn tot twee reysen om rapport te doen van hetgene sy met den gevangenen vrouwen gehandelt hadden (…)* 17 1/2 pot wijn [16 rgld 12 st].

21. Dotaties ten gunste van pastoor (te onderscheiden van de kerk in het algemeen): Erens, *Oorkonden Catharinadal*, nr. 160 d.d. 31 juli 1395: jaarrente van 17 grt Vlaams [uit een kapitaal van 7½ gld]; Bisdom Breda, Fonds Antwerpen, inv.nr. 431 d.d. 16 okt. 1420 (1 gld); 1422 aug. 3 (4 grt); KHA, ODL: 24 april 1442 (3 rgld) en 19 maart 1499 (3 rgld).
22. Bisdom Breda, Collectie Juten (afd.III-27), inv.nr. 45 (1578-1616): 191 folio's, waarvan 164 beschreven, achterin algemene index samengesteld door pastoor Gobbincx. Vgl. ARA, Archieven Nassause Domeinraad 1581-1811 (NDR), inv.nr. 8977, legger 1624-1694 en SAB, Archief Kapittel (afd.III-273), inv.nr. 26, Inventarislijst van overgebrachte archieven van de Grote Kerk, 27 oktober 1637: manuaal met signatuur KK en 'nieuw manuaal' die verloren zijn gegaan.
23. SAB, Oud-administratief archief der Stad Breda (afd. I-1a) (OA), regest 47 d.d. 16 aug. 1472 en regest 48 d.d. 1 sept. 1472.
24. ARA, NDR, inv.nr. 8569 ev., rekeningen van rentmeester geestelijke goederen, 1684-, rubriek 9; inv.nr. 7975, fol. 390: extract uit rekening van 1670/71.
25. Stadsrekening 1517, fol. 96v: *Item alsoe heer Jan van Esch, capellaen oft hulper was van den vicecuryt tot Breda omtrent sint Jan anno '17 sceyde uuter woninge van den torn bij de Molenstrate (…)* ontvangt tegemoetkoming in verbouwingskosten. SAB, OA, H. 809, fol. 242: (1557) kapelaan Joost Erembout Doernincx als rentmeester van de pastoor resp. vicecureit. Vgl. Gooskens, 'Meester Willem Alfijn', 163 wél te duiden als aanstelling voor onbepaalde tijd.
26. Gedrukt: F. Gooskens, 'Meester Willem Alfijn, jurist en pastoor te Breda (1473-1494)', in: *Jaarboek de Oranjeboom* 35 (1982), 163-167.
27. Sanders, *Kartuizerklooster Geertruidenberg*, regest 775 d.d. 12 aug. 1427; vgl. SAB, Archief Heilige Geest, inv.nr. 1, cijnregister 14[15], fol. 69: voorheen huis van rentmeester Willem van Oosterzeel. Hagens notariaat besloeg tenminste de periode 1406-1428.
28. Zie noot 25; Kerkrekening 1588, inkomsten verhuur kerkhuisjes: huisje nr. 14 vrijgesteld van huur; Brekelmans, 'Het keurslijf van de Grote Kerk', in: *Jaarboek De Oranjeboom* 21 (1968), 19-33.
29. Aankoop 16 jan. 1478 zie Bezemer, *Oude Rechtsbronnen*, 49-50 par. 128 = *Taxandria* 48 (1941), 312-313. Verkoopakte: Bisdom Breda, afd. III-24-26, inv.nr. ??: Utrecht, 3 mrt 1532; Stadsrekening 1532, fol. 41, ontvangsten: boeking van verkoopsom ad 441 rgld 12 st.
30. Stadsrekening 1492/93, fol. ??: *Item de pastoer van Breda verdect op sijn huys 17.000 tegelen à 1 ort*, totaal 14 st; Kerkrekening 1525, fol. 11.
31. Stadsrekening 1534, fol. 126v, varia: *Item betaelt mr Henrick Loeyen, vicecureit van Breda, ter causen van den 441 rgld 12 st, die totter stadt behoef in anno XXXII aenveert zijn op rente gecomen van der huyse ende erve die de cureyt te bewoonen ende te gebruycken plach, zijn rente hem verschenen t'sent Jansdage Baptista anno XXXIIII* 27 rgld 12. Daarna jaarlijks terugkerende uitgavepost.
32. Kerkmeestersinstructie I [ca. 1550].
33. Asselbergs, *Het spel van den Heilighen Sacramente*, nr. 11 d.d. 7 sept. 1500: *in der kercke toe Breda in des prochiaenschoer*; Juten, *Cartularium Begijnhof*, nr. 125 d.d. 5 nov. 1462: *choro plebani*.
34. Gedrukt: G. Schoolmeesters, *Les statuts synodaux de Jean de Flandre, évêque de Liège (16 février 1288)* (Luik, 1908). Betreffende liturgie/riten E. Vavra, 'Liturgie als Inszenierung', in: H. Kühnel, *Alltag im Spätmittelalter* (Darmstadt, 1986), 315-332; *Lexikon des Mittelalters* (München, 1977-1998) V, kol. 2026-2029; J. Bossy, 'Sociographie de la messe, 1200-1700', in: *Annales ESC* 36 (1981), 44-70 = 'The mass as a social institution, 1200-1700', in: *Past and Present* 100 (1983), 29-61; E. Palazzo, 'Foi et croyance au Moyen Age. Les médiations liturgiques', in: *Annales HSS* 53 (1998), 1131-1154; D. Hope, 'The medieval western rites', in: C. Jones e.a. (eds.), *The Study of Liturgy* (New York, 1978).
35. Als 'Bredaas' kunnen wellicht fragmenten hergebruikt als kaft of bindmiddel worden aangemerkt. Vgl. Bisdom Breda, Collectie Juten (afd.III-27), inv.nr. 4, muziekblad; SAB, Varia (afd.V-1), inv.nr. 661, 664, 665, 666; Stadsrekening 1563 (bindmiddel); SAB, Fonds van Gaten, inv.nr. 5.
36. Luikse heiligenkalender H. Grotenfend, *Zeitrechnung des deutschen Mittelalters und der Neuzeit* II (Hannover, 1892), 105-109; E. Strubbe en L. Voet, *Chronologie van de middeleeuwen en de moderne tijden in de Nederlanden* (Antwerpen, 1960; herdruk Brussel, 1991), 158-197. Zie voor gedrukte brevieren *Gesamtkatalog Inkunabelen*, nrs 5368-5372; postincunanelen H. Bohotta, *Bibliographie der Breviere 1501-1850* (Leipzig, 1937), 211-213 (diocees Luik) voor 1560 minstens negen edities voornamelijk te Parijs. In het bijzonder met betrekking tot aartsdiakonaat Hilvarenbeek zijn nog beschikbaar: Baardwijk [1350/1450; ca. 1550], Bokhoven [ca. 1540], Dongen [1429-1550], Oirschot-kapittel [??], Oisterwijk [??], Tilburg [1502/1509]; gedrukt: *Bossche Bijdragen* 22 (1953/55). Het nieuwe Romeinse schema werd pas in 1589 met het gedrukte *Rituale* van het aartsbisdom Mechelen ingevoerd.

37. Op basis van het necrologium van het kapittel van Breda (NKAP), 1525-1531.
38. Met uitzondering van Leonardus (vgl. Zoutleeuw) en enigermate Maria Conceptio betreffen zij allemaal plechtig gevierde dagen in bisdom Luik; derhalve hoogstwaarschijnlijk *duplex*-feesten.
39. NKAP, in dato: fundatie door kapelaan Gillis Schoendonck (1497).
40. Zie hierna noot 121 (17 mei 1537): *triplicia festa = grote heylich dagen*. G.C.A. Juten, 'De collegiale kerk van O.-L.-Vrouw te Breda', in: *Analectes pour servir a l'histoire ecclésiastique de la Belgique* IIIe série 8 (1912), 125-145, nr. 40: *triplex festum*, en nr. 36: *festa duplica aut triplica*. Vgl. Kerkrekening 1504, fol. 7: betaling door kerkbestuur ter gelegenheid van Sacramentsprocessie aan deken plus subdiakenen Jan [Wachmans] en Servaas [van Meer]; Stadsrekening 1536 ev. fêteringen aan deken, diaken en subdiaken.
41. CKAP, fol. 40 = CKAP II, fol. 23. Vgl. hierna noot 55.
42. Zie Kerkrekening 1584/85-1589, tabellen collectes uit de jaren 1580-1589; Bisdom Breda, Collectie Juten (afd.III-27), inv.nr. 44, Kerkmeestersinstructie 1582. Bij het stichten van altaarfundaties was een dergelijke voorwaarde niet ongebruikelijk.
43. Stadsrekening 1527, fol. 174, varia: *Item gegeven den bode mijns heeren van Ludick oft ueyter hove van Ludick die placcaet van den orlof van den bisscop van Ludick brocht dat men in den vasten zuvel eeten zoude* 20 st. Vanaf Stadsrekening 1529, fol. 253v, varia: *Item 15 februari anno '29 gegeven den bode der 't placet brocht dat men in den vasten suvel mocht eten* 20 st, in principe jaarlijks in de loop van januari / februari bezorgd door bode die hiervoor steeds 20 stuiver ontving. Na 1540 met wisselvallige frequentie tegen beloning van 12 st.; ondanks bisschoppelijke herindeling nog altijd uit Luik tot en met Stadsrekening 1568 (I), fol. 15v; gedrukt: C.R. Hermans, 'Geschiedenis der rederijkers in Noordbrabant. Tweede stuk', in: *Bijdragen tot de Geschiedenis, Oudheden, Letteren, Statistiek en Beeldende Kunsten der Provincie Noord-Braband* ('s-Hertogenbosch, 1867), 220. Sedertdien uit Antwerpen: Stadsrekening 1569, fol. 56v: (20 febr.) *gegeven Darnolio van Eys alias Faryn die tot Breda vanwegen mijns eerwaerde heeren Franciscus Sonnio, bischop tot Antwerpen, de tedinge brocht dat men soude moegen in de vasten suyvel eeten (..)* 12 st. In Stadsrekening 1570 op naam van officiaal van Leuven; in 1571 namens Antwerpse officiaal. De formulierachtige tekst is niet overgeleverd; *Lexikon des Mittelalters* II, kol. 1162-1163: Butterbrief, en *Lexikon des Mittelalters* IV, kol. 306-307: Fastendispenz.
44. In het algemeen J. Maassen, 'Klokken en klokkenspelers te Breda 1501-1724', in: *Jaarboek De Oranjeboom* 28 (1975) 77-81. Zie Kerkrekening 1504, fol. 6v; 1536, blz. 75: plus 'verlate priemklok'; 1546, blz. 250: nieuwe priemklok = 47 rgld. Poortklok: SAB, OA, inv.nr. 6, fol. 216v; Stadsrekening 1567, fol. 66v, lonen: tweemaal daags half uur lang geluid door torenwachter; Stadsrekening 1574, fol. 59v, lonen: *beijerman (…) van het spannen en ontspannen de portclocke des avondts ende mergens*; Stadsrekening 1580, fol. 107, herstel; SAB, OA, inv.nr. 2183 d.d. 22 juni 1585. Brand- of alarmklok: Stadsrekening 1534 e.v.; Stadsrekening 1563, fol. 131v: werkklok; Stadsrekening 1515 en 1578: *waarnaar borgers behoren te gaen*; 1579, fol. 112v: *'s morgens en 's noens geluyt (…) tegens dat de borgers behoirden te gaen wercken oft scranssen*. SAB, OA, inv.nr. 8, fol. 292 d.d. 29 aug. 1589, instructie klokluiden.
45. Voor zover niet gedateerd geeft het overlijdensjaar van de initiatiefnemer een terminus ante quem.
46. Zie uitzonderingen in juni, september en oktober.
47. Voocht (1927), inv.nr. 1111: Gerard Vlemincx († 1591), deken van kapittel Breda, stelt bij testament studiebeurzen in 1 okt. 1588; codicil 17 mrt 1591. Vgl. G. Juten, 'Beurs voor Bredasche studenten te Leuven', in: *Taxandria* 23 (1916), 281-284.
48. Elders heet kanunnik Dries te zijn overleden op 6 nov. 1489; onbekend aan Gooskens, 'De Kanunniken'. Al in 1463 is sprake van een Gomarusfeest; zie noot 55.
49. Kerkrekening 1504 fol. 8: (27 tonnen); 1526, blz. 29: (20 tonnen); 1536 blz. 75: (23 tonnen); 1537 blz. 83: (26 tonnen); 1538 blz. 105: (25 tonnen); 1539 blz. 128: (19 tonnen); 1540, blz. 144: (7 sester); 1541-1542: niets; 1543, fol. 188: (10 tonnen); 1544, fol. 203 en 216: (50 tonnen); 1545, fol. 237: (21 en 16 1/2 tonnen); 1546-1548: niets; 1549, fol. 288: (30 tonnen). In Bredase ton gaat 161 liter. Kerkrekening 1586/87, fol. 24v: onbekend (?); 1589: 4 sester houtskool. Vgl. Van Keppel, *Eenige wetenswaardigheden*, 78.
50. NKPL. De feestdagen worden in de marge aangegeven. Met *duplex*: 24 febr.★ 12 mrt, 2 apr, 4 apr, 23 apr, 25 apr, 1 mei, 15 mei★, aug 28, sept. 1 (Egidius)★, 17 sept; 29 sept, 30 sept★; 28 okt, 25 nov, 30 nov, 6 dec★; met *triplex*: 1 nov, 4 dec; met 9 *lectiones*: 22 jan, 5 mrt★, 17 mrt, 29 juni, 14 sept. 19 sept, 1 okt, 3 okt, 4 okt, 9 okt, 11 okt, 18 okt, 23 okt, 24 okt. ?; 31 okt, 3 nov., 6 nov., 11 nov., 19 nov., 22 nov., 23 nov., 24 nov. Met ★ afwijkingen ten opzichte van kapittelfeesten!
51. Vgl. aartsbisdom Keulen resp. diocees Utrecht: niet overal heilige Sophia.

52. Zie hiervoor bij kapittel: 13 jan., 30 juni, 10 sept., 25 okt., 29 dec.
53. Namelijk 14 sept., 9 okt., 18 okt., 11 nov.
54. *Trium lectionum*: 6 mei, 7 mei, 17 aug (octaaf Laurens), 20 aug, 17 okt, 27 nov.
55. CKAP II, fol. 78-79 (1463, 23 mrt resp. 8 mei): behalve niet gespecificeerde Mariafeesten, feestdag van Jacob Maior en Gommarus.
56. NKAP, 426, 432, 436 in marge.
57. Cerutti, *Rechtsbronnen*, nr. 267 zegels, o.a. van pastoor verloren. Placidus zag het belang van een zo compleet mogelijk overzicht van overlevering waarvan de tegenhanger van SAB, OA, regest 15 bestemd voor de pastoor verloren ging, zie Collectie Placidus, inv.nr. 16. Afschriften: SAB, OA, inv.nr. 3, Keurboek, fol. 30; inv.nr. 5, fol. 26; H 2009, fol. 91v en 137, alle 16de eeuw; CKAP II, fol. 31-32 (15de eeuw); CKAP, nr. 34 (ca. 1500). Moderne afschriften in SAB, Collectie Placidus (afd.IV-22) en Collectie Van Hal (afd.IV-5), inv.nr. 13, alsmede KDC Nijmegen, Collectie Juten, inv.nr. 40.
58. Vgl. Cerutti, *Rechtsbronnen*, nr. 360 d.d. 1 sept. 1421, m.b.t. kerkdorp Nispen.
59. In algemene termen W. Nolet en P.C. Boeren, *Kerkelijke instellingen in de Middeleeuwen* (Amsterdam, 1951; herdruk 1995), 331-333. Grondiger W. Petke, 'Oblationen, Stolgebühren und Pfarreinkünfte vom Mittelalter bis ins Zeitalter der Reformation', in: H. Boockmann (ed.), *Kirche und Gesellschaft im Heiligen Römischen Reich des 15. und 16. Jahrhunderts* (Göttingen, 1994), 26-e.v..
60. Bezemer, *Oude Rechtsbronnen*, 17 art. 67 en 68 [ca. 1396].
61. Bezemer, *Oude Rechtsbronnen*, 63-64 art. 4 (1454); SAB, OA, inv.nr. 8, stadsresoluties, fol. 17v d.d. 6 aug. 1581: bepalingen t.a.v. feestdagen [door centrale overheid?]; fol. 261v [249] d.d. 13 mrt 1588: verbod op dansen tijdens zondagen.
62. Testament van 5 jan. 1469 op basis van U. Berlière, *Evêques auxiliaires de Liège*, (Brugge, 1919), 65 en notitie afkomstig van C. de Borman (vindplaats onbekend): Bredanaar Leonard Hoels betaalt ter verzoening 26 rgld aan het bisdom Luik in persoon van wijbisschop Johan van Merchteren, bisschop van Libarië o.f.m. (1455-1472). Vgl. voor de contrareformatorische aanpak J. de Brouwer, *De kerkelijke rechtspraak en haar evolutie in de bisdommen Antwerpen, Gent en Mechelen tussen 1570 en 1795* (Tielt, 1971-1972).
63. G.C.A. Juten, *Consilium Beke* (Bergen op Zoom, [1923]), 34; wel onder de parochie Breda de kapel te Schimmer (Terheijden). In het algemeen Bijsterveld, *Pastoors in Noord-Brabant*.
64. Vgl. Bisdom Breda, Fonds Antwerpen, inv.nr. 384: register van huwelijksdispensaties voor landdekenaat Breda 1588-1591. Eerste doopboek, in april 1582 begonnen door pastoor Gobbincx, met persoonlijke aantekeningen; Juten (1928), 20-22 bijlage II en Placidus, 'Cornelius Gobbincx, 1563-1578 pastoor te Standaardbuiten, 1578-1609 pastoor te Breda' in: *Jaarboek de Oranjeboom* 10 (1957), 114-120 bijlage I en afb. bij pag. 81. Grafboeken resp. begrafenisrekeningen, bijgehouden door de kerkmeesters, moeten zeker ouder zijn geweest – vgl. overboekingen in Kerkrekening 1536, blz. 80; 1540, blz. 138 – maar geen ervan bleef bewaard. Deze laatstgenoemde registratie had strikt genomen betrekking op eenmalige inning van grafrechten.
65. Bisdom Breda, Fonds Antwerpen, inv.nr. 431 d.d. 16 okt. 1420: 1/2 gld; S. Muller Hz, *Het Heiliggeestgasthuis te Rotterdam* (z.p., z.j.), nr. 12 d.d. 3 aug. 1422: 4 grt; Sanders, *Kartuizerklooster Geertruidenberg*, regest 775 d.d. 12 aug. 1427: geen bedrag genoemd; KHA, ODL, 24 april 1442: 1 rgld; SAB, Archief Weeskamer, inv.nr. 123 d.d. 25 juli 1530: bij dertigste 25 st; NKAP, febr. 8: 1 stuiver.
66. Eedformulier CKPL, fol. 43; CKAP II, fol. 16v. Cerutti, *Rechtsbronnen*, nr. 358, kapittelstatuten [ca. 1420], cap. 26; G.C.A. Juten, 'De collegiale kerk van O.L.V. te Breda', in: *Analectes pour servir a l'histoire ecclésiastique de la Belgique* IIIe série 5 (1909), 314-315: kapittelstatuten 1465, cap. 45 en 46. Zie voor overzicht van weinig overgeleverde namen Tabel 1 in tekst.
67. SAB, Kapittelarchief (afd.III-273), inv.nr. 2, absentenrekening, fol. 24v (1489/90); SAB, OA, inv.nr. 8, stadsresoluties, fol. 295 d.d. 26 nov. 1589: *bedeclock onder de hoochmisse*.
68. Stadsrekening 1549, fol. 96: *Betaelt heer Henrick Henricxsz ende Adriaen Richaerts, pristeren, costers tot Breda, van dat zij bij den ten willecome van den prince van Spaengien* [kroonprins Filips II op 21 en 22 sept.] *hadden geluyt de groote clocke, waertoe zijluden groet moeysel gehadt hadden om 't volck bijeen te houden etc. (..)* 30 st; Stadsrekening 1555, fol. 135: *Item alzoe bij de coninginne bevelen worden dat men des keyzerlijcke majesteits moeder* [Johanna van Castilië † 12 apr.] *een uytvaert zouden doen, soe heeft men 'tzelve den 18en july anno '55 gedaen. Soe hebben mijn heeren van den capittel met hennen supposten die vigilie ende misse gesongen ende de kerckmeesters hebben dat wass gedaen ende de stadt heeft dat luyden betaelt. Alzoe wordden heir voir uuygeven gestelt alzulcke twee kgld als den cooster betaelt zijn ende noch vier stuyvers de den luyders voer bier gesconcken zijn* 4 rgld 4

st; Stadsrekening 1557, fol. 131: *Item des sondaechs den 27 juny anno voers betaelt Frans Goerts Booch, kerkmeester, van dat hij doer bevele van den borgemeester Corput de groote clocke hadde doen luyden des dynstdaechs in de Sinxeheylige dagen* [8 juni] *doen de tijdinge gecommen was dat de groote vlote uyt Oosten tot Amsterdamme gearrivert was* 7 st; Stadsrekening 1563, fol. 122: (4 febr.) *betaelt Michielen Henricxsz, de costere, tot behoeff van de luyders die ter ordonnatie van den weth de grote clocke geluyt hadden (…) als mijn gen. heere met den hartoghe van Cleve* [Willem V] *innenquamp*; Stadsrekening 1564, fol. 105v: klokkenluiden door Stoffel Lambrechtsz c.s. bij herdenkingsdienst voor keizer Ferdinand [† 25 juli] 24 st; Stadsrekening 1568 (II), fol. 101: (14 juni) *betaelt heer Henricken, de coster van dat deselve hadde doen luyen de groote clocke ten tijde heer Peter van Quarerebbe, gouverneur van de stadt ende lande van Breda, de stadt ende 't landt van Breda hulde in den naeme van coninckklijke majesteit als heer en baron van Breda* 16 st; (1 juli) idem bij komst van hertog van Alva 34 st; fol. 106v: *Item opten lesten novembris '68 heft de excellentie des hertoghen van Alva seker brieven gesonden aen borgemeester ende scepen in Breda belastende mette selve een uytvaerdt te doen over de siele van de conniginne van Spaengien* [Isabella van Valois † 2 okt.] *ende betaelt her Henrick de coster van luyen als men de vigilie ende uytvaerdt dede* 32 st; Stadsrekening 1571, fol. 129, varia: (26 dec.) luiden grote klok i.v.m. geboorte zoon van koning van Spanje 8 st; Stadsrekening 1579, fol. 183v-184: (20 sept.) Steven de koster een uur lang luiden van grote klok 's middags en 's avonds i.v.m. de Unie [van Utrecht] 2.04; Stadsrekening 1583, fol. 78: (28 sept.) Steven de koster e.a. luiden *(…) de groote clocke dry langen poesen (…) om de groote victorie die sijne majesteit gecreghen hadde in het coninckrijck van Portugael* 2.10; Stadsrekening 1585, fol. 124v: (26 mei) *de grote clocke drye lange poesen geluyt tot victorie die zijn altesse* [hertog van Parma] *gehadt heeft opten dijck Stabroeck tegens zijne vijanden voor Antwerpen* 2.10; fol. 125: (28 aug.) idem bij herovering van Antwerpen 2.23; Stadsrekening 1586, fol. 258v: (30 juni) *de groote clocke drye reysen in der nacht geluyt hebben om de victorie van d'innemen der stadt Venlo* 30 st; fol. 261 (30 juli) op bevel van gouverneur *omme de victorie van d'innemen der stadt van Nuys* [Neuss (D)] 2.03; 1587, fol. 178: (13 juli) koster Arnold Janssen zorgde op bevel van militair gouverneur voor luiden van grote klok en ontsteken van vuurwerk *over de victorie van der stadt Gelder* [Geldern (D)] 4 rgld; fol. 179v: (8 aug.) idem i.v.m. *victorie der stadt Sluys* [Sluis] 4 rgld.

69. Vgl. Van Keppel, *Eenige wetenswaardigheden*, 56 en 74-76. Kerkrekening 1552/58, fol. 8: standaardloon 4 1/2 rgld. sedert 1535, waarbij vanaf Kerkrekening 1541, fol. 165 het smeren van de klokken kwam. Kerkrekening 1535, blz. 59: *Lambrecht Jan Lambrechtsz, onsen dienaer*; 1538, blz. 105, 108 ev: *Lambrecht Jansen, onsen cnacht*; 1545, blz. 236: *Lemmen, onsen cnacht*. Vanaf jaren 1540 steeds vaker ingehuurd voor allerlei klussen en tot na 1549 aangesteld. Kerkrekening 1586/87, fol 19: jaarloon 12 rgld 4 st, 21v: *kerkeknecht* (vegen), 22: Bartholomeus Waelschaert, die ook na de Omwenteling in dienst bleef en blijkens Stadsrekening vanaf 1584 werkzaam was. Op zijn beurt kreeg deze ook weer een assistent, zie Kerkrekening 1586/87, fol. 23v: *kerkknaep Wouter Pauels*, die verder inzetbaar was bij orgelblazen en klokkenluiden; Stadsrekening 1580, fol. 183v; 1583, fol. 78; 1586, fol. 258. In de tussentijd had zijn vader Paulus Wouters zich ingezet voor de kerk; Stadsrekening 1566: gedrukt: Beenakker, *Breda in de eerste storm van de Opstand*, 173.

70. Stadsrekening 1539, fol. 14v, laken: *Item sotten Frans heeft gehadt van de kerckmeesters van Breda twee ellen lakens, daer de stadt van Breda hem oick twee ellen lakens tegens heeft gegeven ende gegundt, omdat hij de arme luyden ende de honden uter kercken soude doen gaen ende jaegen (…)*; vgl. fol. 199v, varia: *Item den hondtslager van dat hij de honden opter straten doet sloech* 10 st. Kerkrekening 1540, blz. 138: tabbaard 2 el voor de geestelijk minderbegaafde, *sotten Frans*. Over dezelfde Frans nog Stadsrekening 1547, fol. 90, laken: *Sotten Frans opdat hy de processie gaedeslaen zoude by advise van der wet ende voir eens 4 el.*; Stadsrekening 1552, fol. 33, laken: *Item Berthelken die de kerck bewaert ende sluyt, zijn geaccordeert voir dit jaer twee ellen lakens ende de kerck heeft hem gegondt twee ellen, tsamen voor eenen tabbaert ende oick omdat hij de boefkens keeren soude, als men met processie gaet*; 1553, fol. 44, laken: *Berthelken, den kercksluyter, bij advyse van der weth*. SAB, OA, inv.nr. 8, fol. 263v d.d. 18 mrt 1588, verbod op spelen in de kerk. SAB, OA, inv.nr. 6, stadsresoluties, fol. 265 d.d. 10 mei 1571: aanstelling van schoenlapper Aert Willems Bacxsoon op grond van besluit 26 febr. [1571] ter verhindering van dagelijkse ongeregeldheden door de jeugd in de kerk tegen een salaris van 10 Kgld uit te betalen door buitenburgemeester: de 'suisse' diende aanwezig te zijn *ten tyde men aldaer sal preecken 'tzy voor oft na der noenen; item ten tyde dat men de hochmisse ende de getyden singt oft oick eenige gesongen missen doet; item ten tyde dat men de vesperen, completen, vigilien of het loff singet ende doet ende de kynderen die ten tyde van de voors diensten in de kercken eenige pylicheyt oft ombehoorlicheyt zoude moegen aenrichten als met lopen deur de kercke of ander gerucht maeckende aldaer doen sullen of andersins met een sweepe daeruit slaen, onwederseyt van yemenden. Ende off yemant hem ter causen van den untslaen iet misseyde of misdede met woorden oft wercken die sal staen tot zulck correctie als men sal bevynden behoorende nae gelegentheidt der zaken. Item sal de*

voers et? oick gehouden wesen alle daghen de bedelers uyter kercken te houden ende deselve als oick de honden in der kercken ten tyde als boven eenich gerucht of getyde maeckende daer uyt moegen slaen oick onwederseyt van yemanden; vgl. loonuitbetalingen en taakomschrijvingen vanaf Stadsrekening 1570, fol. 43v-44 tot en met 1578, fol. 139. Vgl. Janssens, 'De hondenslager van de kerk', in: *Volkskunde* 10 (1951), 164-171; Verwijs en Verdam, *MNWB* III, kol. 542; *WNT* VI, kol. 907.

71. IJsseling, *Inventaris Begijnhof*, regest 171a, gedrukt: *Taxandria* 18 (1911), 77-86: statuten [1478], art. 14 en 15; Kerkrekening 1586/87, fol. 21v; Kerkrekening 1586, fol. 23v: Marike Janssen [meesterse van de fransciskaanse derdeordezusters in Valkenberg die geen eigen kapel hadden].

72. Maassen, 'Klokken en klokkenspelers', 82. Kerkrekening 1552/58, fol. 7: jaarloon (per kwartaal uit te betalen) 16 rgld 6 st; vanaf Kerkrekening 1525, fol. 5 verantwoord. Bij naam genoemd worden: *Thomas de beyeraert*. SAB, Kapittelarchief (afd.III-273), inv.nr. 2, absentenrekeningen, fol. 101: (1506/07) assisteert koster. Kerkrekening 1526, fol. 33: *Hendrik [Willemsz] den beyerman*. Kerkrekening 1535, blz. 58: taakomschrijving, loon 17 rgld; 1538, blz. 103 en 110: betalingen; 1539, blz. 116, 119, 128: loon; 1540, blz. 138: loon; 1541, blz. 156: assistentie, 165: loon; 1542, blz. 176: loon; 1543, blz. 192: loon; Stadsrekening 1563, fol. 123: *Peter Henricksz [Willemsz]*. Stadsrekening 1570, fol. 36; 1571, fol. 44; 1578 t/m 1586 betrokken bij onderhoud en herstel van openbare uurwerken; Kerkrekening 1586/87, fol. 19: loon 22 rgld; 1589, fol. 19: herstel beiaard.

73. Stenen doopvonten bleven op het platteland langer in gebruik, zoals te Ginneken: W. van Leeuwen, *Langs oude Brabantse kerken. West-Brabant* (Baarn, 1976), 99; Vgl. voor ruimere context T. Graas, 'Voorwerpen uit natuursteen', in: H. Janssen (ed.), *Van Bos tot Stad* (Den Bosch, 1983), 303-306.

74. Van Keppel, *Eenige wetenswaardigheden*, 23-27 en J. Kalf, *De monumenten in de voormalige Baronie van Breda* (Utrecht, 1912), 96-98, voornamelijk op basis van Kerkrekening 1540. In de volgende jaren vonden nog kleine werkzaamheden plaats: Kerkrekening 1541-1544, passim.

75. Als voorbeeld van recent hernieuwde aandacht A. Guerreau-Jalabert, 'Spiritus et Caritas. Le bâpteme dans l'Occident médiéval', in: F. Héretier-Augé e.a. (ed.), *La parenté spirituelle* (Parijs, 1995), 133-203.

76. Th. van Goor, *Beschrijving der stadt en lande van Breda* ('s-Gravenhage, 1744), 71 d.d. 31 mei 1567; SAB, OA, inv.nr. 6, stadresoluties, fol. 396 d.d. 7 april 1573: aanstelling van vroedvrouw die op zaterdag wekelijks de geboorten moet opgeven aan de pastoor. Schriftelijke documentatie van deze vroege vorm van controle bleef niet bewaard. Vgl. M. Wildeman, 'Aantekeningen van Steelandt', in: *Taxandria* 33 (1926), 33-38 naar fragment uit 'familiebijbel' [1537-1596] als voorbeeld van particuliere optekeningen gangbaar onder de elite in de zestiende eeuw.

77. L. Kruyff, *Beschrijving van de doop-, trouw- en begraafboeken in de provincie Noord-Brabant* ('s-Gravenhage 1965), 37; SAB, Collectie DTB (afd.IV-9), Breda-St.-Barbarakerk/Brugstraat, inv.nr. 2, doopboek 1582-1613, fol. 1-88 in twee kolommen per bladzijde betreffen de periode 1582-1590. Vanaf 1583 dient men rekening te houden met dopelingen van buiten de stad, die wellicht vanwege de toen heersende oorlogsomstandigheden hun toevlucht in Breda hadden gezocht. Een grondige historisch-demografische analyse is nog niet verricht.

78. Bezemer, *Oude Rechtsbronnen*, par. 8. M.b.t. Nederlandse gebruiken P. Bange, 'Frauen und Feste im Mittelalter: Kinderbettfeiern', in: *Feste und Feieren im Mittelalter* (Sigmaringen, 1991), 125-132.

79. J. van Roon, 'De begrafenis van graaf Hendrik III in 1538 te Breda', in: *Engelbrecht van Nassau* (1996), 133-140. M.W. van Boven, *Begraven in en rond de Grote Kerk van Breda* (Aalsmeer, 1987) biedt een algemeen overzicht over funeraire cultuur. Vgl. herdenkingsdiensten voor de hoogste vorsten vermeld in noot 68 en hierna noot 121. SAB, Collectie Havermans, inv.nr. 514, pag. 219, (rekeningen van de heer ca. 1525): jaarlijks wordt voor zes herdenkingen van heren en vrouwen van Breda onkosten geboekt.

80. Vgl. Kerkrekening 1540, blz. 138: betaling uitvaart 5 rgld. SAB, Archief Weeskamer, inv.nr. 123, testament van Geertruit van Rijswijk, d.d. 25 juli 1530: grafrechten binnenin 6 rgld. Bij de dubbele teraardebestelling van Adriana van Nassau-Merwede en haar zoon in 1558 werd 12 rgld aan kerkbestuur betaald, zie F.A. Holleman, *Dirk van Assendelft, schout van Breda en de zijnen* (Zutphen, 1953), 65. Stadsrekening 1545, annex (boedelrekening Jasper Wiltens), fol. 56v : *sepulture in de kerck* 6 rgld.

81. In principe zou uit de opbrengsten rubriek 'sepulture' (begraving) het aantal begravenen kunnen worden gereconstrueerd. Zie Kerkrekening 1586/87, fol. 11: totaal 31 volwassenen en 23 kinderen, dus 54 begravingen in twee jaar. Vgl. conflict over grafrechten Kerkrekening 1589, fol. 19.

82. Kort voor 1590: 5 st per begraving; kinderen halfgeld. Volgens Kerkrekening 1546 heette de grafmaker Jan; Stadsrekening 1588, fol. 225v: *Stoffel Lambrechts den grachtmaecker* begraaft *op 't Grooten Kerckhoff* 9

personen. Voor de grafdelver die niet op de loonlijst van de kerkmeesters stond, werd wel materiaal aangeschaft; Kerkrekening 1535, fol. 57: bijl; 1540, blz. 141: twee schoppen; 1543, blz. 184: schop en bijl, blz. 187: twee schoppen; 1544, blz. 217: drie schoppen; 1546, fol. 241: twee schoppen, fol. 252: twee schoppen, fol. 253: houweel.

83. Kerkrekening 1540, blz. 138: timmerwerk aan *baer*; 1545, blz. 232: *Item betalt uuyt eyn bar doer men de doden myt ter kercken draeght* 8 st; 1587, fol. 34: baarkleed plus vaan; fol. 34v: tweede baarkleed plus vaan.

84. Steenkamp, *De grafzerken*, passim (met zwakke epigrafische transcripties en niet altijd juiste weergave van figuren); aanvullend: Bakker, 'Grafzerken Grote Kerk', afbeeldingen achterin: op basis van d'Yvoi [1784], J.C.P.W.A. Steenkamp, 'Grafzerken in de Groote Kerk te Breda', in: *De Nederlandsche Leeuw* (1937), kol. 195-200. M.b.t. figurale grafzerken H. Tummers, 'Laatmiddeleeuwse figurale grafsculptuur in Nederland', in: R. Falkenburg, e.a. (eds.), *Beelden in de late middeleeuwen en renaissance. Nederlands Kunsthistorisch Jaarboek* 45 (1994), 248-259, die aan Bredase zerken geen bijzondere aandacht schenkt; H. van Dijk, 'Met voeten getreden. Een inventaris van grafzerken met een figurale voorstelling in Brabantse kerken', in: *Brabants Heem* 47 (1995), 66-75. Een uitgebreide studie naar de grafzerken vóór 1590 heb ik in voorbereiding.

85. Naar Vlaams gebruik beschilderde grafkelders, zoals aangetroffen in Antwerpen, Bergen op Zoom en Dordrecht, zijn uit de Bredase kerk niet bekend.

86. F.A. Brekelmans, 'Het keurslijf van de Grote Kerk', 19-33: voornamelijk vanaf eind 16de eeuw. Stadsrekening 1493/94: gedrukt: G.C.A. Juten, 'De kerk van Breda: I De toren, II Het H. Sacramentskoor', in: *Taxandria* 44 (1937), 116: sinds 1485/86 woonde aannemer Adriaan Ghyben op het kerkhof.

87. SAB, Collectie Havermans, inv.nr. 534, na p. 209: (1502) heer laat eikenbomen planten; SAB, OA, inv.nr. 6, stadresoluties, fol. 196 d.d. 10 febr. 1566: bevel om reigers met rust te laten i.v.m. overlast; herhaling van eerder gebod aldaar, fol. 159/67 (ongedateerd; [1543/45]). Reigers ruimden afval van de Vismarkt op, maar werden ook gegeten. Vgl. reisverslag 1517 vermeld in noot 106.

88. Kerkrekening 1537, fol. 93: metselwerk *daer die doothoden liggen*; 1547, blz. 263: *Item betaelt van den slot dat aen dat huysken gemact is da men die benderen van den dode luden in leggen sal achter Emaus* [Torenstraat 22] 5 st.

89. Kerkrekening 1526, blz. 35: leidak; 1537, blz. 83: bij rooster. R 445, fol. 109-109v, d.d. 20 juni 1540; gedrukt: Juten, 'De kerk van Breda', in: *Taxandria* 44 (1937), 118-119: overeenkomst tussen kerkmeesters en Gielis van Colen over bouw op eigen kosten van een winkel tegen de noordzijde van de kerk *tot dair den roester leeght, mer nyet vorder opten muer die aen de figuere van Ons Lieven Heere opten Steen sittende staet*. Algemeen over de Imago Pietatis *Lexikon des Mittelalters* VII, kol. 1503.

90. Kerkrekening 1543, blz. 187: *Item gheven Melis Jansen den scrynwerker van dat hy ghemackt heeft een houten traeley voier Ons Hielich Graft op kerkhof* 7 st.

91. NBG, 9 aug (Adriaan Peters) *bij Emaus*. SAB, R 436, fol. 145 d.d. 18 sept. 1531: nieuwbouw door eigenaar Meeus J. Naes. In 1584 bewoonde kerkmeester Cornelis Mertens het huis. Stadsrekening 1570, fol. 3: *huysse (…) achter de thoren aen 't Kerckhoff gestaen genaempt Emaus* (sinds 7 nov. 1552).

92. Kerkrekening 1537, blz. 93: ruiming door schoorsteenveger; 1586, fol. 21v: (1 febr.) reiniging door kerkknecht; 1587, fol. 29v: reiniging door melaats persoon i.v.m. Maria Lichtmis; fol. 32: afvoer van afval; Stadsrekening 1580, fol. 225-226: afvoer van zerken in najaar 1580.

93. Eerste expliciete vermelding in Bredase context zie Erens, *Oorkonden Catharinadal*, nr. 160 d.d. 31 juli 1395: instelling van twaalftal *tricenaria teutonice* dertichste.

94. Kerkrekening 1504 fol. 6: (Kerstmis) 4000 stuks *scoon broot*; 1526: 4000 stuks *groot broot*; 1525 (Kerstmis): 4000 stuks; 1525: [Pinksteren?] 2000 stuks; 1526: 5000 stuks; blz. 40: 4000 stuks; blz. 40: 2000 stuks; 1534, blz. 56: 8000 stuks, blz. 57: 9000 stuks; 1536, blz. 74: 8000 stuks; 1537, blz. 82: 8000 stuks; 1538, blz. 102: 8000 stuks; 1539, blz. 116: 6000 stuks; 1539, blz. 119: 5000 stuks groot en 6000 klein; 1540, blz. 139: 5000, blz. 144: 3000 groot en 1000 klein; 1541, blz. 154: (Kerstmis) 8000 en 6000 stuks; 1542, blz. 171:10.000 stuks; 1543, blz. 185: 5225, (Pasen) 2000, blz. 186: 7000 stuks, blz. 188: 5500 stuks; 1544, blz. 209: 6000 *ostienbroot*; 1545 blz. 231: 6000 stuks groot, 4000 stuks klein; 1546, blz. 246: 8.000 stuks groot, 2000 stuks klein, blz. 249: 10.000 stuks; 1547 blz. 261: 4000 stuks groot, 4000 stuks klein; 1548, blz. 278: 400 stuks; 1549, blz. 285: 6000 stuks klein, 5000 stuks groot. Kerkrekening 1586/87, fol. 20v: 1718 *cleen ostien* (1586 mrt), 1500 *clein ostien* (s.d.), 4500 broot (1587?, 18 april) en 8525 *clein hostien* (1587?).

95. Kerkrekening met betrekking tot Kerstmis: 1504, fol. 6: 5 kwart; 1525 fol. 3: 5 kwart, 1526 fol. 29: 8

kannen; 1536, blz. 74: 7 kwart; 1537, blz. 82: 10 kwart; 1538, blz. 102: 9 1/2 kwart; 1539, blz. 116: 10? kwart; 1540, blz. 138: 8 kwart; 1541, blz. 154: 11 1/2 kwart; 1542, blz. 170: 12 kwart; 1543, blz. 184: 11 kwart; 1544, blz. 202: 12 pot *roemanien*; 1545, blz. 224: 13 pot; 1546, blz. 240: 13 1/2 pot *roemeyn*; blz. 253: 14 pot *romeinyen*; 1547 niets; 1548, blz. 276: 15 1/2 pot; 1549, blz. 284: 13 pot. Kerkrekening 1586: 6 1/2 pot; 1587: 10 pot. Eén Bredase kwart of pot(kan) [1,6 liter].

96. Kerkrekening met betrekking tot Pasen: 1504, fol. 6: 34 kwart, 1525, fol. 3: 45 kwart; 1526, fol. 30: 44 kwart; 1535, blz. 54: 48 kwart; 1536, blz. 74: 45 kwart; 1537, blz. 83: 26 kwart; 1538, blz. 102: 51 kwart; 1539, blz. 116: 48 kwart; 1540 blz. 139: 51 kwart; 1541, blz. 154: 55 kwart; 1542, blz. 170: 55 kwart; 1543, blz. 185: 55 kwart *romeynyen*; 1544, fol. 204: 56 pot; 1545, blz. 232: 65 pot; 1546, blz. 248: 75 pot; 1547 blz. 261: 1 aam [88 pot]; 1548, blz. 2??: 70 pot; 1549, blz. 286: 70 pot. Kerkrekening 1586, fol. 20v-21: 1 aam; 1587: 1 aam. Een Bredase aam wijn bestond (blijkens Kerkrekening 1547) uit 88 potten ofwel ca. 141 liter.

97. Zie voor maandelijkse specificaties van incidentele offergaven over 1584 okt.-nov. en 1585 jan.-dec. Kerkrekening 1584/85, fol. 1-8 (zwaar beschadigd); voor opbrengsten van wekelijkse collectes tijdens erediensten 1584 jan.-dec. met supplement, 1585 jan.-dec., 1588 jan.-dec. en 1589 dec. Kerkrekeningen 1584-1589. De jaartotalen schommelden boven de honderd gulden.

98. J. van de Ven, *In facie ecclesie. De katholieke huwelijksliturgie in de Nederlanden, van de 13de eeuw tot het einde van het Ancien Régime* (Leuven, 2000).

99. Stadsrekening 1494, fol. 177, gelag: *den wijbisschop als hy tot Breda was ende voermmede aldair* 4 stadskannen = 21 st; Stadsrekening 1522, fol. 32: *Item den XXVen july quam te Breda die wybiscop van Ludick ende vermde oft confirmierde de kynderen ende was te Breda iiii oft v dagen en syn hem gepresenteert van der stadt wegen iiii der stadstoopen wyns gehaelt opten Noort, maken x quarten ende elcke quaert tot 2 1/2 st, facyt* 25 st; Stadsrekening 1530, fol. 286: *Item 4a augusti anno XXIX was tot Breda die suffragaen oft wijbisschop van Ludick ende werden hem gepresenteert 10 quaerten wijns opdat hij de kyndere ende luden confirmeren oft vormen soude (…)*; Stadsrekening 1533, fol. 88: *Item opten 3en augusti anno XXIII den suffragen oft wijbisschop van Ludick omdat hij het vormsel ministreerde vi der stadt stoopen wijns* 37 1/2 st; Stadsrekening 1538, fol. 112v: *Item opten 29 septembris sijn gepresenteerdt mijn heeren den wijbisscop ten huyse van den deken 6 der stadt stoepen wijns maken 15 pot wijns (..) ende overmits dat hij hier en langer niet gevormen hadde ende nu de kyndere vormde sijn hem noch sijn peerde gedevroeyert die in dee Clock stonden ende daervoer betaelt* 4 rgld 9 1/2 st; Stadsrekening 1539, fol. 197v: *Noch sijn den suffragaen oft wijbischop van Ludick gesconcken zess der stadt stoopen wijns* 2 rgld 1 st; Stadsrekening 1541, fol. 105v: *Den 28 jully geschonken den suffragaen van Ludick dei die kynde vormde vier stadtstoppen, beloopende 10 pot* 27 1/2 st; Stadsrekening 1549, fol. 77: *Den laesten dach juny '49 sijn den suffragaen van Ludick geschoncken 15 potten wijns, aldoen hij tot Breda comen was (…)* 2 rgld 8 1/4 st; Stadsrekening 1565, fol. 75, gelag: uitbetaling aan waard in Gulden Valck *van dat de wijbischscop tot sijnent gelogeert was den 4en sept. (…) om te woermen* 5 rgld 10 1/2 st; Stadsrekening 1570, fol. 94: (juni 9) bisschop van Antwerpen persoonlijk *administrerende mede der gemeynten het sacramendt van confirmatien*; Stadsrekening 1571, fol. 91v, gelag: dezelfde bisschop *hebbende binnen de voorscr stadt het sacrament van corfirmatien geadministrert*. Vgl. Stadsrekening 1589, fol. 166, gelag: *vicarius van mijn eer. heere de bisschop van Antwerpen* halve aam wijn = 26.14 zal eveneens op het vormsel betrekking hebben.

100. Asselbergs, *Het spel van den Heilighen Sacramente*, 236 nr. 11 (1500), testamentaire schenking door Adriaan Goessensz: *om te copen toortschen die men draeght voir 't Heilich Sacrament als de prochiaen gaet metten Hielighen Sacramente totten siecken luyden*. Kerkrekening 1539, blz. 120: timmerman vervaardigt *huysken (..) dar men dat H. Sacrament onder dracht* 2.14; 1543, blz. 185: *Item gheven voor een lantternen daer men mede dat Heylich Sakerment mede halt* 28 st; 1545, blz. 234: 10 el rode zijde *aen 't huysken van den Helighen Sacrament* 2 rgld 10 st; 1548, blz. 276: timmerwerk aan *husken Sacrament*. SAB, OA, inv.nr. 6, fol. 269v-270 d.d. 10 aug. 1570: stadsbestuur vereist respect voor het Sacrament voor de zieken na soortgelijk bevel door hertog van Alva; fol. 271-271v d.d. 27 mei 1569; SAB, OA, inv.nr. 8, fol. 293 [= 277] d.d. 26 nov. 1589: verbod op onbehoorlijk gedrag tegen Sacrament (knielen, hoed afnemen).

101. Erens, *Oorkonden Catharinadal*, nr. 125 d.d. 15 mei 1373; nr. 127 d.d. 6 sept. 1373; Sanders, *Kartuizerklooster Geertruidenberg*, nr. 861 d.d. 22 mrt 1435: plebaan en *coadiutor in officiis*; V. Paquay, 'De stichting van de Wendelinuskapel te Breda' in: *Jaarboek de Oranjeboom* 36 (1983), bijlage 2b d.d. 9 sept. 1446: vicecureit bij de inwijding van de Wendelinuskapel. SAB, Archief Weeskamer, inv.nr. 123, testament Geertruit van Rijswijk d.d. 25 juli 1530: *noch daerna confessione facta et in absentia vicecurati infrascripti euntis pro venerabili sacramento cum extrema unctione ad ecclesiam machtich sijnde van den bedde op te staen ende haer te cleden, heeft al knielende ter eerden opten selven avont voirschreven haer alderheylichtste sacrament des altaers*

devotelick ontfanghen (…). Juten, *Cartularium Begijnhof*, nr. 189 d.d. 12 sept. 1518: vicecureit Dirk Jansz bij testament van begijn. Waarnemer Van Son stond mei 1559 aan het sterfbed van Adriana van Assendelft zie Holleman, *Dirk van Assendelft*, 66. RANB, Collectie Cuypers van Velthoven, inv.nr. 149, rekening Elderen 1560/61, ongefol.: (7 juni) laatste sacrament en zielmis door pastoor.

[102.] RANB, Collectie Cuypers van Velthoven, inv.nr. 186: (1570) m.b.t. Cornelis van [Neer-]Oeteren, die later notaris te Berchem werd. SAB, OA, inv.nr. 215, correspondentie 1552-1585, nr. 80 d.d. 31 juli 1581: m.b.t. schoenmaker Anthonis Adriaens; Placidus, 'Cornelius Gobbincx', bijlage IV d.d. 29 dec. 1583: t.g.v. Cornelis Martens.

[103.] In het algemeen J. van Herwaarden, *Opgelegde bedevaarten. Een studie over de praktijk van het opleggen van bedevaarten (met name in de stedelijke rechtspraak) in de Nederlanden gedurende de late middeleeuwen (ca. 1300 – ca. 1550)* (Assen, 1978), die ook Bredase voorschriften behandelt.

[104.] Vgl. testamentaire schenkingen in Erens, *Oorkonden Catharinadal*, nr. 134 d.d. 4 sept.1377 (12 plakken); nr. 160 d.d. 31 juli 1395 (1 oude schild); Muller Hz, *Het Heiliggeestgasthuis te Rotterdam*, nr. 12 d.d. 3 aug. 1422: 4 lichte groten; Sanders, *Kartuizerklooster Geertruidenberg*, regest 775 d.d. 12 aug. 1427; Erens, *Oorkonden Catharinadal*, nr. 294 d.d. 29 dec. 1428 (1 Beierse gld.); ARA, ND, regest 1375 d.d. 26 juni 1438 (1 nobel). Nog in 1530, zie SAB, Archief Weeskamer, inv.nr. 123: zes st. i.v.m. toegeëigend bezit, terwijl graaf Hendrik III zelfs 50 gld daarvoor bestemd; Th. Roest van Limburg, *Een Spaanse gravin van Nassau. Mencia de Mendoza, markiezin van Zenete, gravin van Nassau (1508-1554)* (Leiden, 1908), 79 bijlage 3 d.d. 23 juli 1529. Van zijn kant was het kerkbestuur zeker tot na 1558 verplicht jaarlijks drie goudgulden ofwel ruim 4 rgld te betalen aan de Luikse kerkfabriek; zie Kerkrekening 1504-1549 en 1552/58.

[105.] Stadsrekening 1495, fol. 233: wijbisschop 4 stadskannen [20 st]; Stadsrekening 1497, fol. 347: gedrukt: Hermans, 'Geschiedenis der rederijkers in Noordbrabant. Tweede stuk', 198: (4 sept.) *als die wijbisschop van Ludick Onser Vrouwenkercke tot Breda wyede 3 stadskannen* 15 st; Stadsrekening 1518, fol. 140: (5-6 aug.) inwijding van doopvont en kerkhof van St. Joostkapel; Kerkrekening 1540, blz. 145: (5 sept.) bij inwijding van doopvont schenking van wijn 3 rgld. Voor inwijding van Prinsenkapel op 13 april 1526; Kerkrekening 1926, blz. 30 en SAB, Collectie Havermans (afd.IV-1), inv.nr. 514, blz. 204, en van Burchtkapel 1559 okt. 13; ARA, ND, regest 3352. Voorts Juten, 'De collegiale kerk', 139-140 d.d. 7 juni 1401: Hendrik, bisschop van Sidon, wijdt parochiekerk van Terheijden in. Stadsrekening 1508, fol. 26: 28 febr.; Stadsrekening 1514, fol. 294v: *Item opten vierden dach van augusto anno XIIII die stadt geschenkt den wijbiscop van Luydich, die de stadt unboden hadden om zekere excessen die in de kercken gebuert ende geschiet was van eenen blijnden man geheyten den blinden Thys, 50 potten* 6 rgld 12 1/2 st – *Denselven wibiscop 6 der stadtkannen roots wijns in de Wynthont gelaten* 30 st. In verband met de ernst van de zaak waren wellicht ook de bisschoppelijke zegelaar en een proost uit Luik aanwezig; fol. 295v: *Item opten 13sten dach van octobris anno XIIII als men gecomposeert hadde met Johannis de Paludo* [Jan van de Broek], *notaris van den zegel mijns tsheren van Luydich, bij hulpen meester Claeuss van Nispen ende andere aengaende de kerken van Breda opte pollutie (van den blynden Thijs) etc., soe sijn des avonts in den Wynthont vergadert geweest die drossaerd, rentmeester, bourgemeisters ende scepenen, dair verdroncken wairt in spijse ende in wijn vertert* 3 rgld 4 st; fol. 303 de blinde die *dede al quaet in der kercken*, werd afgevoerd richting Mechelen. SAB, Kapittelarchief (afd.III-273), inv.nr. 3, absentenrekening 1500/01, fol. 69v: bezoek suffragaan op 1 dec. 1500; Stadsrekening 1544, fol. 115v, gelag: 20 aug. *den suffragaen van Ludick die te Breda comen was op d'uytwaert van onsen gen. here den prinche*. De eerste bisschop van Antwerpen wijdde persoonlijk de herstelde altaren en kapellen in 1571; Stadsrekening 1571, fol. 91v, gelag: febr. *(..) om in der kercken van Breda ende de in de andere godshuyssen binnen derselver stadt gelegen de gedemolierde ende gebrocken altaren te wijen (…)*. Van zijn opvolger Torrentius bespeuren we in Breda weinig; M. Marinus, *Laevinus Torrentius als tweede bisschop van Antwerpen (1587-1595)* (Brussel 1989); vgl. tentoonstellingscat. (Antwerpen, 1995). Stadsrekening 1589, fol. 166: (26 okt.) *vicarius van mijn eer. heere de bisschop van Antwerpen* 1/2 *aam wijn* 26 rgld.14 st

[106.] Prins-bisschop van Luik zelf kwam zelden in deze streken. In april 1517 reisde in het gevolg van keizer Maximiliaan een kardinaal mee. Zie reisverslag door Antonio de Beatis: 25 juli; Brekelmans, 'Het keurslijf van de Grote Kerk', 31 noot 22 (citaat), 21-22 (vertaling). Een pauselijk gezant reisde hem achterna: V. van de Aura, *Geschiedkundige bijdragen betreffende het norbertinessenklooster van St. Catharinadal* (Oosterhout, 1894), 103. In diezelfde kwaliteit deed de Bredase pastoor-bisschop in juli 1537 zijn 'standplaats' aan. Zie reisverslag gedrukt: P. De Ram, 78; Stadsrekening 1537, fol. 48, gelag: *Item gesconken den xxxe july den legaet van Roemen, onsen pastoer, tot Michiel Put 20 pot wijns* 2 rgld 10 st. Welk opzien dergelijke gezelschappen in Breda baarden, geeft een eerder bezoek van de keizer begin aug. 1508; Van de Aura, *St. Catharinadal*, 103 noot 3 (naar Kerkrekening?; vgl. Stadsrekening 1508, fol. 31 en Miraeus-

Foppens IV, 87: 1508 okt.): kardinaal uit Rome met een gouden kruis en zilveren staf. Vanuit Luikse zijde nog Stadsrekening 1545, fol. 187, gelag: 18 juli aartsdiaken *Hinckvoert* [Michiel van Enckevoirt]; Stadsrekening 1558, fol. 262, gelag: aartsdiaken van Kempenland; Stadsrekening 1564, fol. 85v, gelag: *arrediacken Pictama* [Poitiers].

107. Aflaten komen o.a. ter sprake in Stadsrekening 1515, fol. 368: bij het sluiten van een bordeel door het stadsbestuur kregen de vrouwen het advies *hayr meysens rade tot bekeeringe ten tijde als die aflaet tot Breda was*; Stadsrekening 1569, fol. 128: (1 febr.) bode van Leuvense universiteit bezorgt aflaatbrieven 16 st. Voorts in Kerkrekening 1552; Kerkrekening 1588, fol. 26v: ontvangsten aan aflaat i.v.m. jubeljaar (!) tijdens Pinksterweek. Tussen 1470 en 1472 kwam een kanunnik uit Kamerijk langs om namens de paus te collecteren voor een kruistocht tegen Boheemse ketters: *Repertorium Germaniam* IX, 38-41, nr. 251.

108. Zie noot 4 en 5. Op incidentele basis kwamen Bossche dominicanen preken; Kerkrekening 1544, fol. 218: handgeld voor *predikant* 32 st. Kerkrekening 1546, fol. 254: Dordtse augustijn *bruer Marcus*. Stadsrekening 1572, fol. 136v, varia: i.p.v. Dordtse augustijn kwam carmeliet uit Mechelen (7 mrt) 20 st. Franciscaanse minderbroeders-observanten Stadsrekening 1558, fol. 286, varia: op verzoek van stadsbestuur broeder Adriaan Strijen uit Dordrecht 6 rgld; sinds 1564 kregen jaarlijks de Grauwe Zusters in Valkenberg in verband met vier staties door minderbroeders vergoeding van 30 st per keer en telkens half vat witbier vergoed; Stadsrekening 1564, fol. 107, varia: (...) *van drye half vaten byers die de Graususters daer gehaelt hebben van de minnebruers* blijkens besluit van 4 mrt 3.02; Stadsrekening 1565, fol. 94 statiedata: 25 juni, 17 dec. uitbetaling aan *susterkens in Valkenberch* 3.10 resp. 5.08; Stadsrekening 1566, fol. 156: *Item betaelt (…) in handen van suster Marie Jansz, woonende in Valckenberch, voor de minnenbruers die in de vasten quaemen predicken* 30 st; *Desselve noch den 9e aprilis anno '66 gegeven van in de voorgaende weecke* [week voor Palmpasen] *te predicken (…)* 30 st; *Noch deselve betaelt den 17e juni 1566 in handen van Mariken Janss, grauwsustere in Valckenberch, van dat de minrebroers gepredickt hadden in 't Octave van 't Sacrament* [16 juni] *(…)* 30 st; *Deselve noch betaelt (…) van dat de voors minrebruers in den advent gepredickt hebben insgelijcx* 30 st; *(…) Adriaen Peeters den brouwer (…) voor vier half vaten blancx bier, die de grauwe susters voorgen. t'sijnent gehaelt hebben voor den minrebruers van Dordrecht op zijn 4 statien (…)* 4 rgld 11 st; Stadsrekening 1567, fol. 170: (21 mrt, 1 juni, 15 dec.) 4.10 resp. 3.08; 1568 (I), fol. 44: (6 mrt) 3.00; 1568 (II), fol. 106v: (data?) 4.11; 1569, fol. 128: (21 febr. 20 mrt, 12 juni, 10 dec.) 6.00 resp. 4.11; 1570, fol. 115: (21 febr, 20 mrt, 12 juni, 10 dec.); 1571, fol. 120v: (27 febr, 13 apr, 16 juni, 19 dec.) *als sij tot Breda het wordt Gods coemen vercondingen* 6.00 resp. 4.13; 1572, fol.??: (18 febr, 25 mrt, 6 juni, s.d.), aldaar (19 febr.) vervoer van *minister* naar Heusden i.v.m. sneeuwval; (28 okt.) broeder Willem, gevlucht uit Dordrecht, preekt 3.04; 1573, fol. 146: *brueder Willem vande Gouwe* (7 febr., 19 mrt, 21 mei, Octaaf Sacrament); 1574, fol. 108: *tot onderhout van de minnebroederen van Dordrecht die van Bergen opten Soem heft coemen predicken in den advendt het wordt Gods* bedrag? resp. 2 rgld; 1575, fol. 155v: broeder Hendrik Wishagen, onderweg vanuit Bergen op Zoom voor adventpreek van paard gevallen en geblesseerd geraakt, ontvangt tegemoetkoming in onkosten 12 rgld en voor twee staties 5.00, fol. 161v andermaal tegemoetkoming vanwege ziekte 3.04 en adventpreek *ende voor de statie die hij gepreckt ende bewaert heeft voor de predicaren van tsHertogenbosch* 6.08; 1576, fol. 144: frater Hendrik Wishagen voor zeven preekbeurten 21 rgld. Vergelijkbare uitbetalingen niet meer aangetroffen in de jaren vanaf 1577. In 1586 en 1587 verschenen zeker geen terminarissen tijdens de vastentijd; Kerkrekening 1586/87, fol. 30v.

109. Kerkmeestersinstructie 1582, 104-105; vgl. Kerkrekening 1586/87, fol. 24: (23 april 1586) aanschaf vlas en zout. Op derde Paasdag begon de landdeken van Breda de ceremonie; Juten (1928), 17: op basis van visitatieverslagen 1588 en 1589.

110. Jaarlijkse vergoeding voor kaarsen die namens het stadsbestuur tijdens de vier processies werden meegedragen, in 1505 teruggebracht tot drie. Stadsrekening 1492, fol. 51, varia: gedrukt: Hermans, 'Geschiedenis der rederijkers in Noordbrabant. Tweede stuk', 194: *Item betaelt van den vyer omgangen der stadtkerssen te draghen* 8 st; 1493, fol. 118: *Item betaelt twee dragers die de kerssen gedragen hebben in de vyer omgangen* 8 st; 1494, fol. 184: *Item gegeven van den vyer omgangen die kerssen te dragen 8 st ende van de kerssen 4 st, maict* 12 st; 1495, fol. 238: *Item betaelt van der stadtkerssen om te dragen 8 st ende van te vermaken 4 st*, totaal 12 st; 1504, fol. 255: *Item betaelt Janne Aertssz ende sinen gesellen van dat zij opte vijr ommegangen die stadtkerssen hadden omgedragen 8 st ende voor de kerssen die men dairop set 4 st*, totaal 12 st; 1505, fol. 311: *Item betaelt Janne Aertsz van dat hij ende sijn geselle opte iii ommegange der kerssen hadde omgedragen 7 st ende van den kerssen die dairop staen 4 st*, totaal 11 st. Vanaf Stadsrekening 1508 niet meer aangetroffen. SAB, Archief Oude Schutten (afd.II-87), inv.nr. 1, reglement [ca. 1550]), art. 10: (naast de Kruisprocessie) *de andere drie omgangen (…). Ende dit sijn de drie omgangen, te weten den eersten als men het Heylich Sacrament van*

der heelder werelt omdraecht, den tweeden als men het Heylich Sacrament van der Nyeuwervaert omdraecht, ende den derden omganc is als men Onse Liever Vrouwen omdraecht (…).

111. Cerutti, *Rechtsbronnen*, nr. 358, statuten kapittel [ca. 1420], 59-60 cap. 33: *pro fructibus terre, statu patrie et ceteris necessitatibus*; vgl. Juten, 'De collegiale kerk' (1909), 312: statuten 1465, cap. 35; Bezemer, *Oude Rechtsbronnen*, 50 (1478): *de generael processien te intimeren ende te volghen*.

112. Kerkrekening 1547, blz. 261: dankprocessie op 13 mei n.a.v. overwinning door Karel V op de hertog van Saksen [slag van Mühlberg (D) op 24 april], gedrukt: Van Keppel, *Eenige wetenswaardigheden*, 69; 1549, blz. 291: (28 dec.) ronddragen van Sacrament i.v.m. vrede. Stadsrekening 1533, fol. 93v, varia: dankprocessie i.v.m. aankomst Karel V in Barcelona (april); Stadsrekening 1566, fol. 139v: (21 april) *eenen man comende van Antwerpen die eenen brieff bracht van cancelier om met processie te ghaen om die religie wille* 1 st; 1571, fol. 131v: (15 nov.) plechtige dankprocessie n.a.v. overwinning tegen Turken (Lepanto 3 sept.) 9.14; 1577, fol. ??: (1 jan.) processie voor de vrede; 1581, fol. 72: (26 aug.) flambouwen i.v.m. generale processie. Kerkrekening 1586, fol. 26v: (16 sept.) *Noch den xvi septembris betaelt de luyers voor de generael processie te luyen die ter selver tyt was gehouden* 3 st; 1587, fol. 33v: (13 sept.) luigeld 3 st. Zij werden vaak vanuit Brussel verordend. SAB, OA, inv.nr. 6, fol. 269 d.d. 30 juli 1570: bisschop van Antwerpen kondigt n.a.v. pauselijk generaal pardon [Beeldenstorm?] op drie zondagen (30 juli, 6 aug. resp. 15 aug.) een Sacramentsprocessie af.

113. Vgl. Van Keppel, *Eenige wetenswaardigheden*, 4-6 en Juten, 'De kerk van Breda', in: *Taxandria* 44 (1937), 112-117. Kerkrekening 1525, blz. 7: deuren en portalen; Kerkrekening 1589, fol. 19-24v: omvangrijke werkzaamheden aan *groot bellefroy*. Ook de kerk kwam in aanmerking voor stedelijke daksubsidie Stadsrekening 1492, fol. 31: *Item de kerck van Breda hevet verdect anno XC een eynd van der kercke dairover haer betaelt by den droset, schoutet ende gerichte* 40 rgld; fol. 95: (1493) 100 leien. Van stadswege werd (mee-))betaald voor de toren resp. het uurwerk; vgl. Stadsrekening 1499, fol. 141; 1566, fol. 158; 1577, fol. 220v; 1578, fol. 208-209. Stads- en kerkbestuur evenals 'Domeinen' verschaften elkaar regelmatig bouwmateriaal.

114. Van de Aura, *St. Catharinadal*, 102 ad 1509; G. de Moor, 'Het gezin van Adam van Nispen uit Breda: eerste-steenlegger van de Onze-Lieve-Vrouwekerk aldaar in 1468', in: *Jaarboek De Oranjeboom* 45 (1992), 59-77. Zie voor 17de-eeuwse afbeelding van toren met oorspronkelijke bekroning Brussel, Collectie P. Saintenoy [huidige verblijfplaats onbekend] *Bulletin KNOB* (1952), afb. xxvii; vgl. Juten, 'De kerk van Breda', in: *Taxandria* 44 (1937), 113-117. Voorts modelbouw uit 1669 in Breda's Museum. Schilderij van Sacrament van Niervaert [ca. 1535] paneel; tekening van Grote Kerk [ca. 1630]; Kalf, *De monumenten in de voormalige Baronie van Breda*, pl. VIII. Uit betreffend jaar is geen stadsrekening overgeleverd. Vgl. Cerutti, *Rechtsbronnen,* nr. 740 [ca. 1470], regeling m.b.t. klokkenluiden i.v.m. nieuwbouw van de toren.

115. Hoe weinig 'Brabants' Breda in dat opzicht was, blijkt uit een vergelijking met een overzicht voor 's-Hertogenbosch als kwartierhoofdstad van het hertogdom Brabant; G.C.M. Dijck, *De Bossche optimaten. Geschiedenis van de Illustere Lieve Vrouwebroederschap te 's-Hertogenbosch, 1318-1973* (Tilburg, 1973), 426-429 bijl. VIb. Zie noot 68 en 112.

116. NBG gedrukt: Gooskens, inleiding. Vgl. kaarsenlijst Begijnhof 1427. Juten, *Cartularium Begijnhof*, nr. 162 d.d. 3 aug. 1496: testament van begijn *ruete* [vet] *kersen*. Kerkrekening 1586/87, fol. 24v: *ruete kersen* op hoogkoor. Kerkmeestersinstructie 1582 betreft hoofdzakelijk kaarsen.

117. Erens, *Oorkonden Catharinadal*, nrs. 55-58, alle d.d. 21 juni 1349. Aanzienlijke hoeveelheden verbruikte het stadsbestuur o.a. voor het Mariabeeld in het stadhuis.

118. Van Keppel, *Eenige wetenswaardigheden*, 77-78. Kerkrekening 1504, fol.6: 26 pond (£) bijenwas; 1526, blz. 29: 800 £ over 5 jaren, blz. 30: paaskaars 5 st; 1535, blz. 56 en 58: paaskaars; 1538, blz 102: 19, 5, 17 en 31 £, blz. 113: paaskaars 36 st; 1539, blz. 116: 56 1/2 £ paaskaars; 1540, blz. 139: 24 £; 1541, blz. 157: 17 1/4 £; 1542 (niets); 1543, blz. 186: 12 rgld (incl. paaskaars), blz. 188: 14 rgld over drie jaren; 1544, blz. 202 en 203: 14 £; 1546, blz. 244 en 246: 29 1/2 resp. 4 £; 1547, blz. 261: 13 £; 1549, blz. 285 en 289: 9 1/2 £, 16 £ en paaskaars. Kerkrekening 1586/87, fol. 25: 8 1/2 £. Vgl. Kerkrekening 1552/58 jaarlijkse verkoop wasoverschot; 1586/87 verkoop overschot van 35 pond was.

119. Kerkrekening 1525, fol. 3: 3 pond (£) wierook, 9 £ en 12 £; 1535, blz. 54: 26 £, blz. 65: 22 £; 1536, blz. 74: 12 £; 1537, blz. 83: 6 st; 1538, blz. 102: 6 £, blz. 106 11 £; 1539, blz. 116: 28 £ = 31 st, blz. 117: 17 £ = 17 st; 1540 (niets); 1541, blz. 154: 21 £; 1542 (niets); 1543, blz. 184 23 £ = 20 1/2 st; 1544, blz. 203: 25 £, blz. 204: 32 1/2 £; 1545 blz. 237: 45 £; 1546, blz. 252: 4 en 18 £ = 26 st 2 1/2 ort. Daarna niet meer aangetroffen.

120. SAB, R 425, fol. 58v-59, d.d. 17 aug. 1518: *Quam Robbrecht Ysack, Willem Wiltens ende Hubrecht Montens als kerckmeesters der kercken van Breda (..) kenden ende lyden dat zij alnoch ontfanghen hebben in getelde penningen van heer Janen van Luesdonc, priester ende capellaen tot Breda, de somme van twintich rgld current, voir welcke 20 rgld de kerckmeesters voirs (..) gehouden sullen sijn t'eeuwigen dagen ende jairlicx op twee feestdagen, te weeten opte Kermisse oft kerckwyngedach der kercken van Breda ende op Onser Vrouwen Geboertendach septembri ende opte avonden derselvet feesten in primis vesperis opten derthien candelairs voir den hoeghen altair in der kercken voirs staende bernende te houden derthien redelicke wasse kerssen, elc tenminsten een half pondt wegende sonder faut ende gebrec t'eeuwigen dagen duerende. Ende in gevalle de kerckmeesters in der tijt wesende gebreckelic vyelen 'tghene des voirs is in manieren vors te doen, soe sullen zij gehouden zijn den capittel van Breda tot behoef der fabrycken desselfs capittels te betalen voir de voirs 20 rgld eenen rgld current erffelic ende euwelic, te lossen den penninc 20 ende met verschenen chynse, opten last van de vors derthien keerssen bernende te houden als vors. Ende in gevalle de voirs kerckmeesters de voirs 20 rgld gaven in handen der voirs capittels ende 'tselve capittel namails gebreckelic vyel de voirs kerssen bernenede te houden gelyc voirs is, soe sal den voirs een rgld jaerlicx ende erffelic by den capittel voirs uytgereyct moeten worden om dairmett wittebroot te doen backen ende deylen? tot behoef en voert in alre manieren, gelyc desen dorsteken brief luydende van veertich rgld dien de kerckmeesters der kercken voirs ontfangen hebben ten laste dairinnen geruert breeder uytwyst ende verclaert.* onder verwijzing naar transfix R 424, fol. 66, d.d. 12 september 1517: kerkmeesters verklaren ontvangst van 40 rgld door dezelfde kapelaan Jan van Ludsdonck alias Jan Cruysken op dezelfde condities als hiervoor.

121. SAB, R 442, fol. 73, d.d. 17 mei 1537; gedrukt: *Taxandria* 44 (1937), 121-122: *Quamen Adriaen Meus, Robbrecht Ysack ende Roelof Piggen als kerkmeesters van Breda kenden ende lyden dat om eene somme van gelde die hen toe proffijt van der voirs kercken tot vollen betaelt is, zij angenomen ende gelooft hebben ende gelooven te leeveren, te besorghen ende te doen stellen tot eeuwige dagen op twee kandelers die mr Jan van der Strepen, secretaris mijns gen. heeren des graven van Nassou, voire het huys ende repositore van den heyligen Sacramente in der kercken van Breda heeft doen maken; op elcken van dien een keerse van anderhalven ponde wasch oft dairomtrent om dese twee keersen ontstekenen te worden ende bernende te houden alle dagen van den jaare hetzij werckenendach, sondach oft heylichdach ende vyerdach duerende ten tijde dat men 't lof van Onze Vrouwen 's avonts in der vors kercken doen sal; noch alle sondaghen ende heyligen vyerdacghen oic 't ontstecken te worden ende bernende te houden duerende dat men de hoochmisse doen sal ende in alle groote heyligen dagen geheeten ˇTriplicia festa ˇals in de vyer hoochtyden Onser Vrouwedage ende Sacramentsdach, Ascentiedach; ende diergelycke oick ontstecken te worden ende bernede te houden de metten, hoochmisse ende vesperen ende desgelycx oic te berenen in alle de gesongen missen dair men opten heyligen Sacramentsaltair doen sal. Ende als dese kersen bycans oft bijna verbrandt sullen wesen, altijt goetlijts wederom andere keerssen in de stede te besorgen ende te doen stellen van de grootte ende gewicht als voirs om altijts ontsteken ende gebarnt te worden als voirs is. Ende 'tselve eenpaerlic sonder eenich gebreck onderhouden te worden tot eeuwigen dage geduerende, wairvoir de voirs kercmeesteren in den name als sy verbonden, geypoteceert ende veronderpandt te hebben, veronderpanden ende verbynden met desen alle der voirs kerckengoederen ende incomingen tegenwooirde ende toecomende, geloovende de voorts op de voors obligatie ende ypotheke de voirs candelaers tweemaal 'siaers ofte minstens eens tusschen Pasche ende Pinsteren te doen schueren, scon maecken ende wel suveren van alle vuylicheit, soedt die wel schoon zijn sullen.* SAB, Fonds Van Galen (afd.II-16), inv.nr. 5, cartularium (aangelegd ca. 1545), fol. 3, testament van kapitteldeken Willem van Galen d.d. 3 april 1537: *lego venerabili Sacramento* 4 rgld.

122. Kerkrekening 1586/87, fol. 12v (buitengewone giften): toortsen bij dopen, waarvan ieder twee aan het Sacrament en de bedienaren geschonken. Stadsrekening 1539, fol. 200: de stad organiseert op 28 mei een herdenkingsdienst voor keizerin Isabella van Portugal († 1539 mei 1) waarvoor onder meer 24 toortsen nodig waren die daarna werden verdeeld over dertien instanties, waarvan de O.L.V.-kerk er zes ontving, het Sacrament en O.L.V.-altaar ieder twee kregen.

123. Kerkrekening 1504, fol. 7v: betaling aan koster 8 st per lamp = 24 st; 1525, blz. 5: 8 st; 1535, blz. 59: lamp voor Sacrament 8 st; 1536 en 1537 ontbreekt; 1538, blz. 105; 1539, blz. 119; 1540, blz. 141. Het standaardloon gold tot na Kerkrekening 1552/58.

124. G.C.A. Juten, 'Het klooster Vredenberg onder Boeimeer. Cartularium', in: *Taxandria* 16 (1909), nr. 91 d.d. 13 aug. 1510*: pro conservatione unius lampadis cum oleo diu noctuque ante ymaginem crucifixi Domini nostri Ihesu Christi super doxale ecclesie Bredensis*. Vgl. R 449, fol. 210v-211v, Boedelscheiding binnen familie Adriaen Meusz d.d. 26 sept. 1544: erfcijns van 3 rgld uit Heystraat t.b.v. *eene lampen bernende te onderhouden in der kercken van Breda*.

125. Juten, *Cartularium Begijnhof*, nr. 180, d.d. 26 juli 1513, p. 149: *om olye daermede te coopen ende die te bernen in den lampen voir dat Heylich Sacrament ende Onser Liever Vrouwenbeelde in der collegikercken tot Breda 15 st eens*.

126. Kerkrekening 1552/53, fol. 7 lampolie 18 rgld; SAB, OA, inv.nr. 2177 (voorheen H 345 a 14) m.b.t. het jaar 1584; Kerkrekening 1586/87, fol. 21v: lamp voor H.Sacrament 55 resp. 42 potten; Kerkrekening 1590. Loonuitbetalingen aan koster en non Kerkrekening 1586/87, fol. 21v: 15 resp. 20 st.

127. Term valt in Kerkrekening 1534, blz. 58.

128. SAB, R 421, fol. 34v, d.d. 17 april/5 aug. 1513: *Quam Cornelis Janssz kende ende lyde dat hy om Gods dienst te vermeerderen in gestedigen ende onwederroeplicker giften overgegeven ende opgedragen heeft ende gaf over ende droech op voir ons scepenen voirs met behoirlike vertyen Jan de Hoghe Geldolfssone als kerckmeestere der kercken van Breda ende tot behoef van derselver kercken seven gulden (neghen jongelers voir den gulden) tsiaers erfchyns ende twaalf lopen ende een half loipen rogs tsiaers erfpacht goet ende custbaer, die deselve Cornelis heffende was op sekere onderpande gelegen in der vierscharen van Der Heyden na uitwysen van drie scepenenbrieven dairinne gestoken. Die welcke de voirs Cornelis Jansz den voirg Jan de Hoghe tot behoef van de kerck voirs voir ons overgaf, van welke drie brieven die outste brief besegelt by scepenen in Hertele gemaict was van der date in' t jair ons Heren dusent vyerhondert ende neghen, vifthien daghe in aprille* [15 april 1409], *met vorwaerden ende op alsulken last dat de kerckmeesters der kercken van Breda in der tyt alle weken des saterdaighs euwelijc ende erfelijck gedurende sullen doen lesen een misse opten altair in des Heylichs Cruyschoir in der voirs kercken, dwelck de voirs Jan de Hoghe aennam ende van den ende als kerckmeester van den voirs kercken weghen geloofde te doen. – Quamen Adriaen Adriaens Jacops Meeuss sone, Jan de Hoghe Geldorfs sone ende Robbrecht Ysacx als kerckmeesters van der kercken van Breda kenden ende lyden dat hen Cornelis Janss om Gods dienst te vermerderen in gestadighen ghiften tot behoef van den vors kercken van Breda overgegeven heeft seven gulden (negen jongelyc voir den gulden) tsiaers erfchyns ende twelf lopeen ende een half lopeen rogs erfpachts die geheven worden op sekere onderpande in der vierschaeren van Der Heyden gelegen na uytwissen van sekere scepenbrieven die hen de voirs Cornelis overgelevert heeft. Ende dat op alsulke conditie ende last dat de kerckmeesters van der voirs kercken van Breda in der tyt wesende alle weken des saterdaighs ewelyc gedurende sullen doen lesen een misse opten altair in des Heyl[ich] Cruyschoir in der voirs kercken staende aen de zuytsyde van derselver kercken; ende die voirs kerckmeesters bekenden voir henselven successores dat sy den voirs last van den missen te doen lesen gelyc sy aengenomen hebben om metten voirs erfchyns ende erfpacht voldaen ende uytgericht te worden tot ewigen dagen verbyndende daervoir denselven erfpacht en erfchyns vors.*

129. Zie voor haar testament Juten, *Cartularium Begijnhof*, nr. 183 d.d. 30 juli 1515. Kerkrekening 1534, blz. 59.

130. Kerkrekening 1526, blz. 40: m.b.t. Wiltens en maandagmis. Kerkrekening 1586/87, fol. 24: rente van 6 rgld gesticht door wed. Montens.

131. Kerkrekening 1525, blz. 3; 1526, blz. 31: officiaal van Kamerijk te Brussel. Vgl. C. Vleeshouwer en M. van Melkebeek, *Liber sententiarum van de officialiteit van Brussel 1448-1459* (Brussel, 1982), vooral inleiding m.b.t. het beschikbaar bronnenmateriaal tot 1560.

132. Kerkrekeningen passim: rubriek uitbetalingen voor het lezen van missen in het Kruiskoor.

133. Stadsrekening 1492, lonen: *Item gegeven van der ierster missen te doen van LII weken, van elcke weekmisse IX lelycromstert* 17 rgld 11 st (aldus tot in 1505); teruggaand op het verzoek van de O.L.V.-broederschap in 1475? Te beginnen met Stadsrekening 1508: *Item betaelt heeren Dyrcke Jansen ende heeren Jannen* [van Thurnhout*], priesteren ende capelanen der kercke van Breda, van dat sij dit jaer LII weken langh alle daghe die vroeghmise in de kercken van Breda gelesen hebben, van elcke weke IX leliecromsterts*, zijn priesters bij naam bekend. Dit duo bleef dat doen tot en met 1518, waarna Dirk Jansz [vicecureit † 1523] doorging met [Jan] van de Berg († 1519). Jan Conincx (1522-† 1534) en Jan Ansems (1522-1523) volgden hen op. Jan Bruynincx van Achelen (1527-† 1557) deed dit tussen 1535 en 1556 alleen en ontving sedert 1546 hiervoor 20 rgld na uitingen van protest; Stadsrekening 1544, blz. 94 slechts driekwart jaar en 1545, fol. 168v: *Ende want hy daechde dat loen te cleyn was, soe es hem geaccordeert dat hy se alle dagen doen soude, men soude hem des jaers betaelen 20 rgld, want daer veelle borgers opspraken ende gebrecht by hadde*. Na zijn opvolgers Willem van Weert (1557-†1558) en Joost Erenbout (1558-1562) wederom duo's aangesteld. Jan Zebrechtsz [Savel] (1563-1566) had aanvankelijk Anton van Gorcum (1563) naast zich. Zangmeester Willem Creyt (1566-1570) deelde de taak de eerste twee jaren met Peter Hagens; sinds 1570 met Jan Clercken die alleen doorging (-1578), in 1573 met assistentie van zekere Christiaen en in 1578 met Matheus van Hulsel. Onder de Religievrede moest halverwege 1579 Van Hulsel zijn taak stopzetten. Hervat vanaf eind 1581 met wisselende priesters: 1581-1582 Jan van Mechelen, 1582 Peter van Coelput, 1583-1589 Henrick Backx; 1589 laatste half jaar Johan Molitor.

134. Stadsrekening 1530, erfrenten: *Item betaelt in handen van der Heylighegeestmeesters van Breda die tot behoef van drie missen met den slach van elve uren alle weken te celebreren, bij mr Lanceloot van Wijfliet beset, gecocht tegen den penninck xx,*18 rgld; Stadsrekening 1531: *Item betaelt oick den voirs Heyligengeestmeesters die Cornelie*

Pardaens gecocht ende gelaten heeft tot ersterdaeghs misse alle veertien dagen eens tot elf uren te celebreren, oick ter quitinge den penninc xx verschenen Johanni XXXI 2 rgld 10 st; Stadsrekening 1539: *Item betaelt den rentmeester des Tafelen Heylige Geest van Breda die Cornelie Paradaens gecoft ende gelaten heeft tot een sondaechs misse van elf uren alle veerthiendaghen een gelesen te worden, oick ter quitinge staende den penninck twintich ende verschenen st. Johanni XXXIX* 2 rgld 10 st (uit erf in *Corte Nieustraet* bij de Veemarkt). Zie nog SAB, OA, inv.nr. 5, fol. 89 (zonder jaar): uitgifte van lijfrente door stad aan executeurs-testamentair van Lanceloot van Wijtfliet [1546 leengriffier en 1557/58 schout van Breda] en Corneliken Paridaens onder verwijzing naar elf uurmis ten bedrage van 21 rgld resp. 2 rgld 10 st: *drie missen tot xi uren alle weken te celebreren ende voer sijn jaergetyde oft anniversarium, celebracie ende een huysarmen?; een misse van xi uren* via H.Geest. R 427, fol. 73-73v, d.d. 13 aug.1520: 2 1/2 st erfcijns uit huis op Grote Markt voor priemmis; R 479, fol. 129v, d.d. 16 sept. 1575: 3 Kgld uit testament van kapelaan Adriaan Snavels t.b.v twee rectoren van priemverlaatmis, ieder 13 st.

135. G.C.A. Juten, 'Meester Jan van Aeth', in: *Taxandria* 35 (1928), 304-305. Vgl. Stadsrekening 1535, fol. 139 en 1544, fol. 76v, erfrenten: Jan van Achel houdt kapittelbeneficie van late mis. SAB, Archief Begijnhof, inv.nr. 400, manuaal (ca. 1635): ad Beneficia capituli incorporata: *beneficium dictum Ultimam missam erant due* 28 st.

136. Van Keppel, *Eenige wetenswaardigheden*, 42-43; Kalf, *De monumenten in de voormalige Baronie van Breda*, 123; *Lexikon des Mittelalters* IX (1998), kol. 382: *Wurzel Jesse*; *Lexikon der christliche Ikonographie* IV (Rome, 1972), kol. 549-558 *Virga Jesse*; R. Ligtenberg, 'De genealogie van Christus in de beeldende kunst der middeleeuwen', in: *Oudheidkundig Jaarboek* 9 (1929), 3-54; A. van Schendel, 'De boom van Jesse en het probleem van Geertgen van St.Jans', in: *Bulletin van het Rijksmuseum* 5 (1957), 75-83; J. Snyder, 'Geertgen schildert de voorouders van Christus' aldaar 85-92. Werkzaamheden aan Breda's exemplaar: Kerkrekening 1504, fol. 6v: 60 dubbel blik om loveren, 120 loveren, Jesse stoel, zon, scepter; fol. 10r: 2 platen, ranken; 1535, blz. 55: leer; 1536, blz. 80: wolk; 1545, blz. 234: 13 riemen. Stadsrekening 1550, fol. 94v: 1 ton bier voor dragers (*gesellen*) van Roede van Yesse, Volenbayert en de kemel 19 st.

137. Kerkrekening 1552/53: standaardloon 26 rgld. Echter Kerkrekening 1535, blz. 58: *Adriaen* [Meuss] *Vermolen* 10 rgld; 1537, blz. 85: 18 rgld; 1538, blz. 113: 18 rgld; 1539, blz. 121: *Adriaan* [Jansz] *de Laat* en *Frans* [Otten] *van Galen* ieder 10 rgld; 1541, blz. 150: *Frans Otten* [van Galen] 10 rgld; 1542 blz. 177: 20 rgld; 1543, blz. 188: 20 rgld; 1544, blz. 215: 10 rgld; 1545, fol. 234: bonnet = 2 rgld; 1547, blz. 261; 1549, blz. 287: 10 rgld, toen zijn inzet voor 'duivelskolven' (zie noot 143) nog apart werd verantwoord. Vergelijkbare posten reeds Kerkrekening 1504, fol. 9: *her Hendrik Vogelaer* [kannunik-thesaurier in 1503]; 1526, fol. 30: Otto van Galen. Stadsrekening 1492 e.v., laken: noemen als regisseurs: Cornelis de Cock 1494, Cornelis Joesz 1496, Otto van Galen 1498-[1508], Lambrecht Cuyps 1498-[1508].

138. Werkzaamheden aan de paasboom Kerkrekening 1535, blz. 55: rad; 1538, blz. 112: witte was; 1543 blz. 187: schilderen, witte was, terpetijn, bergroen, blz. 192: witte en rode was; 1547, blz. 261: witte was, terpetijn, spaans groen, papier. Kerkrekening 1586/87, fol. 27: draaien van hout. Vgl. voor anachronistische interpretatie *Taxandria* 41 (1937), 272-273 naar de *Nieuwe Rotterdamsche Courant* (NRC). Een dergelijke messing kaarsenstandaard uit 1483 staat in de kerk van Zoutleeuw (B), 568 cm hoog, 950 kilo zwaar en voor 285 rgld besteld in Brussel, vervaardigd naar verdwenen voorbeeld uit Leuven. Vgl. *Lexikon des Mittelalters* V, kol. 1917: *Osterleuchter*; G. Malherbe, 'Le chandelier pascal', in: *Bulletin paroissal et liturgique* 12 (1930), 108-116, 134-140, 155-162, 169-177; D. Alexandre-Bidon, 'Arbre de vie et Pâques fleuries. Note sur la symbolique végétale dans la célébration pascale', in: *Histoire naturelle et symbolique de l'arbre, du bois et du fruit au Moyen Age* (Les Cahier du Léopold d'Or 2) (Parijs, 1993), 83-92.

139. Kerkmeestersinstructie 1582, 168 onder verwijzing naar kunstenaar/washandelaar Frans Otto van Galen († 1567/1570); NKAP, 430-431. Oudere kerkrekeningen geven geen expliciete verwijzingen naar dit feest, wellicht omdat het kapittel dit geheel voor eigen rekening nam. Stadsrekening 1516, fol. 41v, varia: *Item betaelt Otten van Galen omdat hij 't spel van O.L.V. Boodschap in den advent (…) onder de Gulden mysse (…)* 10 st.

140. Kerkmeestersinstructie [ca. 1550], 88 krans door Vreugdendael; Kerkrekening 1586, fol. 24: *Noch gegeven den iien dach meye twee jongers die opten Heylich Cruysavondt meyen gehaelt hebben om die choor mede te verchieren* 4 st; fol. 19v, klokkenluiden. In Kerkrekening 1587, fol. 32 echter bij geheel andere gelegenheid: *Noch betaelt den 16en mey, (…) Sinxenavondt aen meijen dye (…) ciraet van der kercken* 10 st 2 ort. Zie C. Hollestelle, 'Het groenen der kerken', in: *SGB* 2 (1925), 5-6 [Tholen Sacramentsbroederschap 1569-1578]; C. van de Graft, 'Nog eens het groen maken van de kerken', in: *SGB* 3 (1926), 18-19 [Utrecht].

141. Kerkrekening 1539, blz. 120: *(…) daer Onser Heer mede opwoeren*; 1542, blz. 171: *syden roeckken dat men op den Ascenscyendach* [18 mei] *op den bercht mede spelt*; 1546, fol. 249: *Item betalt vor enen lijn doer Ons Leve Heer te hemel vart* 3 st; Kerkrekening 1587, fol. 31v: *Noch betaelt opten Ascensienavondt* [6 mei] *aen vijfff telioorkens voor d'appostelen, 't stuck 2 ort, facit* 2 1/2 st. *Noch betaelt voor eenen pot biers gehaelt voor den schrijnwercker die den voet aen 't beelt gemaeckt heeft dat ten hemel gevaren is* 1 st 2 1/2 ort. *Noch betaelt Sander Aertsz cleermaker die de mutssen van de apostelen gemaect heeft ende 't hair dairop genaeyt heeft* 25 st. *Noch betaelt Maximiliaen Gielis, zeeldraeyer, voor lyndecoorde dair het beelt* [?] *op Assensiedach* [7 mei] *mede opgetrocken is ende van hair dat hy totte appostelsmutsen gelevert heeft de somme van* 21 st 2 ort. *Ende betaelt Bartelmeeus Welschaert, kerckenknecht, 'tgene hy verschoten heeft opten Ascensiendach soo aen lijm, pampier, twijn ende 't hangen van de laken om den berch ende van van den ombyt voor de personen die hem geholpen hebbe nae specie*[ficatie] 5 rgld 2 1/2 ort. In Kerkrekening 1586: (rond 15 mei) ontbreken dergelijke posten, maar onder inkomsten, legaten: *tot oprichtinge van den berch Ons Liefs Heeren hemelvaerts*; Kerkrekening 1589, fol. 19: (11 mei) kerkknecht *de wolck geschildert heeft die uyten hemel compt* 5 st.

142. Kerkrekening 1546, blz. 253: *Item bataelt aen en seyll opten Pynsdach, doen den hyligen Gest neder quam* 5 st; Kerkrekening 1548, fol. 277: *Item Steven den scylder gegeven van den croen daer men den Heylighe Gest mede nederlaet* 12 st.; Kerkrekening 1587, fol. 32: *Item betaelt Bartelmeeus Walschaerts kerckknecht van dat hij verschoten heeft opten Pinxtendach* [17 mei] *aen den Heylichen Gheest soo van garen, azijn, salpeter, papier, sackbant ende van den imbyt voor den persoonen die mede holpen, volgende de specie dairaf zijnde* 14 rgld 3 ort. *Noch denselven Bartelmeeus betaelt voor dat hij het wolk van den Heyligen Gheest gewerwt heeft* 19 st; fol. 32v: *Noch betaelt den 31en july Bouwen Jaspers voor dat hij gewrocht heeft aen den berch ende aen 't beelt van Ons L. Heer tsamen* 2 rgld.

143. Betreffende duivels Kerkrekening 1540, blz. 143: *Adriaen de Laet* en *Frans Otten* 6 rgld; 1542, blz. 172: *Frans Otten* idem; en volgende jaren, steeds zonder datum. Echter Kerkrekening 1549, blz. 287: materiaal 2 rgld 7 st; blz. 290: loon naar oude gewoonte (!) 6 rgld. 16 st. Zie voor apostelen met Hemelvaart 1587 noot 141. Betreffende engelen Kerkrekening 1586, fol. 23v: (7 april [paasmaandag]) 6 engelen geschilderd 2 rgld 2 st; fol. 24v (begin mei): soortgelijke post 2 rgld. 5 st.

144. Kerkrekening 1586, fol. 23: ophangen van kleed voor crucifix; schilderen van *halle voor eenen Ecce Home* in spel voor altaar; Van Keppel, *Eenige wetenswaardigheden*, 49.

145. Kerkrekening 1504, fol. 7. In het algemeen M. Vente, 'Aspecten van de Delftse muziekgeschiedenis', in: *De stad Delft. Cultuur en maatschappij tot 1572* (Delft, 1979), 157-162; *Algemene Geschiedenis der Nederlanden* 4 (Haarlem, 1980), 335-338.

146. Van de Aura, *St. Catharinadal*, 103: *h. Dirick* [vicecureit Dirk Jansz]; vgl voor muziekleven aan Habsburgse hof J. Boer, 'Muziek aan het hof van Maria van Hongarije', in: *Maria van Hongarije. Koningin tussen keizers en kunstenaars 1505-1558* (Zwolle, 1993), 175-178. Vgl. Kerkrekening 1537, fol. 83: Jan van Velthoven zingt het *Te Deum*.

147. CKAP, fol. 100-103v, nrs. 36-38 (30 nov. 1480, 28 jan. 1482, 19 juni 1482); Cerutti, *Rechtsbronnen,* nr. 865 d.d. 10 nov. 1480.

148. Koraalmeester was een roulerende functie onder de kanunniken: Van Ath 1495/96; Raes Cornelis 1501/02; Servaas van Meer 1506/07; vgl. SAB, Kapittelarchief (afd.III-273), inv.nr. 2, absentenrekeningen en inv.nr. 3, rekeningen geïncorporeerde beneficiën 1485-1506.

149. Men krijgt de indruk dat er aanvankelijk nogal wat roulatie onder de zangmeesters bestond, want verschillenden worden slechts kortstondig vermeld en menig keer werd er in Zeeland (Maartensdijk) of richting Brussel/Nijvel gezocht naar een nieuwe kandidaat, bijv. her Rener (1486/87), Thomas Sammen (1487/88), Johan van Leeuwen (1489, 1489/90), Jan van Tongeren (aanstelling 1489, 1492), Trudo van Diest (1492), mr Jasper (aanstelling 1492, 1493) Hendrik van Bimmenbeek (1504, 1506), Hendrik van Diest (1504).

150. Kerkrekening 1526, blz. 31: mr Jasper 7 st, koralen 7 st; 1537, blz. 83: Oktaaf Sacrament plus zangers en koralen 42 st. Vanaf Kerkrekening 1538, blz. 105: Sacramentsmis plus koralen en zangers steeds 2 rgld; 1539, blz. 118; 1540, blz. 141; 1541, blz. 156: plus kapelaan *Aert Ysaecksz*; 1542, blz. 173. SAB, R 420, fol. 22v, d.d. 18 mei 1512, aankoop en R 430, fol. 18-19, d.d. 3 febr. 1531, verkoop. Vgl. R 427, f. 68v, d.d. [24 juli] 1520: *heer Jasper van Lijer, priester ende capellaen ende sangmeester tot Breda (…) heeft vercoft Wouteren Henric Uctensszone vijer rgld. tsiaers erfchijns (…) uit ende op zijne huysinge, hovinge ende erfenisse (…) in de Schoolstraet neven der stadtschole ende tans opte een zijde ende Jacops van Brecht erfghenamen huysinge ende erfenisse* [huize Brecht] *opte andere zijde, streckende achterwaert aen den Borchgraft*. NKAP en NBG, 7 dec. (1520); NKPL, [3 dec. 1542].

151. Kerkrekening 1543 blz. 186: mr Willem, plus koralen en zanger 2 rgld; 1544, blz. 213: 2 rgld. Stadsrekening 1543, fol. 21v, lonen: *mr Willem Creyts de sangmester.* Vgl. noot 133 tussen 1566 en 1570 las Willem Creyt eerste mis. Latere zangmeesters, zoals Jan van de Broeck; Stadsrekening 1583, fol. 128v: *mr Jan den sanckmeister* bij herstel van uurwerk en intonering van voorslag; Kerkrekening 1586/87, fol. 24v: *Noch den 22en juny op Cleynen Sinxendach voor dat men extraordinaire de hochmisse in musyck gesongen heeft den sangmeester betaelt* 10 st; fol. 32: begeleiding van Kruislof; fol. 33v: uitzoeken van hymnes bij voorslag op feestdagen; fol. 19v: zangers en fol. 20: missen Octaaf Sacrament plus miswijn 2 rgld resp. 30 st. Zie nog noot 227: Sacramentsmis 1586.

152. Provinciale Bibliotheek Leeuwarden, Handschriften nr. II a 9, Recueil Van Goor, nr. 38; Cerutti, *Rechtsbronnen,* nr. 895, d.d. 17 jan. 1486.

153. SAB, R 439, fol. 2v, d.d. 30 dec. 1533: mr Bartholomeus van Amerongen verkoopt aan kanunnik Engelbrecht Montens een jaarcijns van 7 rgld uit huis op Markt voor jonge koralen; R 446, fol. 129, d.d. 8 juli 1541: executeurs-testamentair van deken Willem van Galen beleggen 10 rgld ten gunste van de cantorij.

154. SAB, R 1606, fol. 49; R 1609, fol. 47v.

155. ARA, NDR, inv.nr. 8569 e.v. (1684-), rubriek 10 (totaal 27 renten); vgl. SAB, Archief Kapittel (afd.III-273), inv.nr. 26, Inventarislijst van overgebrachte archieven van de Grote Kerk, 27 oktober 1637: verloren manualen, alsmede een rekening over 1637 met signatuur OOO.

156. J. van Biezen, *Het Nederlandse orgel in de Renaissance en de Barok, in het bijzonder de school van Jan van Covelens* (Utrecht, 1995), 120-122. Voorheen toegeschreven aan Bosschenaar Hendrik Niehoff.

157. Kerkrekening 1535, fol. 64; M. Vente, *Bouwstoffen tot de geschiedenis van het Nederlandse orgel in de 16de eeuw* (Amsterdam, 1942), 72; D. Oosterbaan, 'Kroniek van de Nieuwe Kerk te Delft', in: *Haarlemse Bijdragen* 65 (1958), 202 noot 75.

158. Kerkrekening 1538, blz. 110: tweemaal 8 rgld; 1539 blz. 121: 16 rgld en 129: 10 rgld extra; 1540 blz. 141: 2 x 8 rgld; 1541, blz. 141: (20 mrt) op bevel van Nassause Domeinraad; gedrukt: Van Keppel, *Eenige wetenswaardigheden*, 72. Kerkrekening 1552/58, fol. 8: 28 rgld. Zie in het algemeen L. van den Ende, *Geschiedenis van het orgel in de Grote of Onze Lieve Vrouwe Kerk te Breda* ([Breda], 1989), vooral 6-9 (middeleeuwen), 42 (namen van organisten 1492-heden) en 32 (dispositie). Voor bronvermeldingen idem, 'Het orgel in de Grote Kerk te Breda', in: *De Mixture. Tijdschrift over het orgel*, 2-12 (1971-1973), 18-221 passim. In het algemeen H. Klotz, *Uber die Orgelkunst der Gotik, der Renaissance und des Barocks* (Kassel, 1975), vooral 75; G. Persoons, *De orgels en de organisten van de Onze-Lieve-Vrouwekerk te Antwerpen van 1500 tot 1650* (Turnhout, 1981). Bekend uit Stadsrekeningen en Kerkrekeningen zijn de volgende namen: mr Lambrecht van Sint Truiden (1492-99; vicaris), Jacop resp. zoon Cornelis Platijnmaker (1504), Johan NN (1505), Cornelis Jacopsz van Ceters (1508-20); tevens rentmeester van Catharinadal), Balthasar [...] (1523), Aert Diericksz van Udendorp (1527-60), Hendrik Aertsz (1561), mr Willem Aertsz van Den Bosch (1562-64), mr Michiel Jansz (1565/66), 25 sept. ontslag i.v.m. Beeldenstorm), Quintin Dirksz (1567-72), Jan Jansz van Baerle (1572-73), Laurens van Mochenborch (1573-80) en Anton van Alveren / Antony d'Alvayr (1581-93).

159. Van Keppel, *Eenige wetenswaardigheden*, 73-74: orgelblazer. Blazer Jan Ariaensz Kerkrekening 1535, blz. 58: 7 rgld 3 st; Kerkrekening 1538, blz. 103: 4 rgld Kerkrekening 1552/58: standaardloon 7 1/2 rgld traceerbaar vanaf Kerkrekening 1538. Stadsrekening 1580, fol. 183: Wouter Pauwelsz 6 rgld 2 st.

160. Zie noot 165 (20 juli 1468), ad 3: onder verwijzing naar Mechelen, Leuven, Brussel en Antwerpen. Vgl. met aandacht voor de kerkelijke context zonder al te technisch-musicologisch informatie diverse studies door de Belgische muziekhistoricus E. Schreurs; J. van den Nieuwenhuizen, 'De koralen, de zangers en de zangmeesters van de Antwerpse O.-L.-Vrouwekerk tijdens de 15de eeuw', in: *Gouden Jubileum (..) Antwerps Kathedraalkoor. Zes eeuwen koormuziek in de kathedraal te Antwerpen* (Antwerpen, 1963), 63 ev. Vgl. SAB, Collectie Placidus, inv.nr. 5, ongepubliceerd artikel over het Bredase Marialof.

161. Cerutti, *Rechtsbronnen,* nr. 740.

162. Ten gunste van organist Stadsrekening 1492-1499, lonen: 8 rgld; 1500 16 rgld (half Jansmis, half Kerstavond), welk bedrag uitbetaald wordt tot na 1550. Vanaf Stadsrekening 1522, fol. 17 heette de uitbetaling *O.L.V.- lof metten organen alle daghen te spelen boven 'tghene dat zy van den kercken oft gulden hebben*, op grond waarvan broederschappen eveneens met vaste loonuitkeringen moeten zijn begonnen. Later kwam van stadswege hier nogmaals 10 rgld bovenop; Stadsrekening 1537, fol. 81v. De zangmeester ontving 8 rgld extra voor O.L.V.-lof n.a.v. verzoekschrift d.d. 1537 mrt 20; Stadsrekening 1536, fol. 222, lonen.

163. Fundamenteel C. Vincent, *Les confréries médiévales dans le royaume de France XIIIe-XVe siècle* (Parijs, 1994). Voor de Nederlanden P. Trio, *Volksreligie als spiegel van een stedelijke samenleving. De broederschappen te Gent in de late middeleeuwen* (Leuven, 1993); idem, 'Middeleeuwse broederschappen in de Nederlanden. Een balans en perspectieven voor verder onderzoek', in: *Trajecta* 3 (1994), 97-109.

164. R. van Uytven, 'Volksvermaak en feestvieren in de steden', in: *Spieghel Historiael* 18 (1983), 551-561; B. Ramakers, *Spelen en figuren. Toneelkunst en processiecultuur in Oudenaarde tussen Middeleeuwen en Nieuwe Tijd* (Amsterdam, 1996). Beiden over Breda ten onrechte met nadruk op de Sacramentsprocessie.

165. Cerutti, *Rechtsbronnen*, nr. 718 d.d. 20 juli 1468. Vgl. Bezemer, *Oude Rechtsbronnen*, 56, ordonnantie d.d. 23 aug. 1454: art. 1 (overspel)verbod op toelating tot *broederscap, gulde oft ambachten* voor ongehuwd samenwonenden.

166. SAB, R 430, fol. 55v-56v, testament Barbara van Oosterzeel d.d. 2 april 1524: *Item den gulden van Sint Anna, van Sinte Barbaren ende van Sinte Katherynen in der kercken van Breda beset zy elcker van dien drien gulden een van heure silveren croesens ende der gulden van Sinte Hubrecht aldair eenen silveren lepel.*

167. Stadsrekening 1519, fol. 186v: *Opten Palmsondach den 17en aprilis waeren de drossaet ende Halmale ende teringe pelgrims van Jherusalem ingeseten van Breda op ten Noort ende verteerden aldair die opten stadt geset werden* 20 st 2[1]/2 ort; Stadsrekening 1523, fol.78: *Item op den Palmsondach* [29 mrt] *hadden her Gielis van Buyten, her Jan van Dyemen ende d'andere pelgrims van Jherusalem te gaste gebeden die van der wet op ten Noort te comen teren ende sijn hen van der stadt weghen geschenct 3 der stadtstoopen wijns* (à 107 [1]/2 kwart) 22 st. Ridder Van Diemen († 1524) zat in schepenbank vanaf 1516. Van Buyten was wellicht kapelaan.

168. SAB, R 426, fol. 76, d.d. 18 nov. 1519: *Jan de Bont, Anthonis Michiels van de Brande, Dirck Cornelis Molenersone, Dirck Goderts van de Zande, Willem Cornelissen en Goossen van Goirle de brouwer, regeerders ende guldebrueders der gulden van Sinte Hubrecht in den kercken van Breda* verklaren aan Wouter van Heusden de beeldsnijder voor het maken en snijden van een der tafelen op het altaar van H. Hubertus in de kerk van Breda 32 rgld op 1 nov. te betalen.

169. Aandeel van stadswege in 'jaardiner' van het *geselscap van Sent Hubrechts* verantwoord vanaf Stadsrekening 1492, fol. 43, gelag; vgl. 1499, fol. 120: *Item betaelt opten Oort voer iere helft van den gelage verdroncken aldair op Sente Hubrechtsdach bij den geselscap* 17 st; 1500, fol. 68v: *Item betaelt den wert opten Oort die aldair verdroncken sijn op sente Hubrechtsdach na de ouden gewoenten, dair de drossaerd ende de scoutz d'ander helft tegen betalden, facit hier voir die stadthelft* 2.15; 1502, fol. 135: *Op sente Hubrechtsdach (…) sijn op 't Terhuys vertert bij den heren ende ander guede mannen ende jagers van Sente Hubrechtsgeselscap na der ouder coustum ende hercomen* 6 rgld 8 st; *dairaf die stadt betailt heeft* 3.8; 1503, fol. 187: *heeren ende andere guede mannen ende jagers van Sente Hubrechtsgeselscap* 4 rgld 16 st, daarom 2.8; 1504, fol. 244: *Op sente Hubrechtsdach (…) sijn op 't Terhuys vertert bij de ghildebrueders van Sinte Hubrecht als die heeren ende jagers na den ouden hercomen, dairaf der stad portie gedroech* 2.4; 1505, fol. 306: *Op sente Hubrechtdach (…) sijn opten Oort vergadert geweest 't geselscap van Sente Hubrecht dair vertert wart 3 Phgld, daeraf de drossaert ende scoutz betaelt hebben de twee ende de stadt 1 Phgld* 25 st; 1514, fol. 295v: eenderde deel van maaltijd, 33 st; 1515, fol. 362: zondag daags na Hubrecht, 33 st; 1518 fol. 140: *(…) ende andere wyluyde*; 1546, fol. 44v (4 nov.): *(…) zijn mijn heere de drossaet, schoutet, scepenen ende andere van den hootbancken versaemt geweest an honnen feeste van Sinte Hubrecht te houden na der ouder gewoonten ende is bij de stadt voir 't derdendeel van de maeltijt* 2.14. Stadsrekening 1550, fol. 71: *noen* 2.14; 1551, fol. 58: *bij den heeren verteert* 2.14; 1552, fol. 58: *(…) ende goede heeren ende joncheren geteert* 2.03; 1553, fol. 53: Willem van Oranje en vele edelen te gast; vgl. K. Vetter, *Aan het hof van Willem van Oranje* (Haarlem, 1992), 76. Daarna sporadisch Stadsrekening 1554, fol. 52: *s middachs geteert*. De heer van Elderen stuurde zijn rentmeester; RANB, Collectie Cuypers van Velthoven, inv.nr. 149, rekening 1560/61, ongefol.: (3 nov.) *heeft mijn lieve heere mij gesonden in den Gulden Hellum daer de gilden van Sinte Hubrecht teerden* schenking van 0.30. Stadsrekening 1567, fol. 139, gelag: niet doorgegaan *overmits de droefheyt van den loopende tijde*; evenmin in 1568. Incidenteel hervat in 1569, fol. 103: 6.10 en in 1576, fol. 114: met raden, deken, drossaard, burgemeesters en schepenen 24 rgld 11st.

170. SAB, R 429, fol. 309v, d.d. 29 juli 1516: *Op Peter en Pauwelsdach in junio 2 rgld jaarlijks te betalen de renten op goederen onder Hosenhout aan der gulden oft bruederschap van H.Peter in der kercke van Breda*, gepasseerd voor schepenen Ginneken; R 425, fol. 4, d.d. 2 jan. 1518; vermeld in *Taxandria* 34 (1927), 57-58: schilder Augustijn Jordaens heeft vordering i.v.m. loonkosten om de *tafele van Sinte Petersaltair in der kercken van Breda te schilderen*, waarvoor hij jaarcijns van 3 rgld op Petrus en Paulus uit perceel Gasthuiseinde van Gielis Heymericx zal ontvangen. De gildemeesters: Meerten Cornelissen, Lambrecht Mathijssen, Joseph de Wilde, Willem Boyden Haghaertsz, Jorijs Wijnantsz van Bernagien alsmede gildebroeders: Peter van Ghent, Gielis van Alffen, Wouter Looven, Jan van den Zande, Wijnand Lodewijcxsz van Braickel,

Henrick Rijnsaertsz, Peter Jan Petersz, Ghijsbrecht Godertsz de cledermaker, Jan Aert Screijnsz, *der gulden van Sinte Peter in der kercken van Breda*, verklaren dat Gielis Heymericcx na zijn dood aan de broederschap zal schenken jaarcijns van deze drie rgld, waarvoor hij wenst *een jairgetyde met eenre missen van requiem ende by de gemeyn guldebruders in der tyt wesende alsoe van gelucken gewoenlic is*.

171. SAB, R 428, fol. 43v, d.d. 6 april 1521; gedrukt: *Taxandria* 34 (1927), 57: *Quamen meester Aelbrecht van der Mert, surgijn, ende Peter Cornelisz als regeerders ende in den naeme van der gulden van Sint Annen in der kircken van Breda voir henzelven end oic in den name van heure mederegeerders ende van de gemeijn guldebrueders der gulden voirs kenden ende lijden dat de gulde van Sint Annen voirs Augustijnen Joerdaens den schilder sculdich is uut saicken van der scilderijen die hij gedaen heeft aen de taefele van Sint Annenaltair, jaerlix te gelden ende uut te reijcken den voirs Augustijnen Joirdaens drie rgld (…) tsiaers erfchijns alle jair te betalen op sint Annendach, dairaf den yersten dach van betalinge sal zijn tsint Annendage naestcomende na den date van desen, uut ende op alle der voirs gilden goelen jairlixe incomen ende vervallen*. Zij stellen als onderpand huis Windhond op de Grote Markt, eigendom van Albrecht, en Peter diens huis op Vismarkt(straat). Kerkmeestersinstructie [ca. 1550], 85 geeft geen nadere specificatie: *met sommige andere gilden*.

172. SAB, Archief Weeskamer, inv.nr. 123, testament Geertruit van Rijswijk (wed. van Jan van Gellikom) d.d. 25 juli 1530: *Item maickt noch eenen yegelycken broederschap tot vijf ghulden broederscappen toe daer sij inne es, soe zij sede, tot Breda vijf stuvers eens*. Aldaar, inv.nr. 144, rekening 1552: kamerheer Pergamont betrok drie broederschappen voor het dragen van vaandels bij zijn uitvaart.

173. Recent hernieuwde aandacht maar met nadruk op latere tijden geven congresbundels: C. Soly e.a. (ed.), *Werken volgens de regels. Ambachten in Brabant en Vlaanderen 1500-1800* (Brussel, 1994); C. Lis, *Werelden van verschil. Ambachtsgilden in de Lage Landen* (Brussel, 1997). Wat hun religieuze attitudes betreft F. Verleyen, 'Pretense confrerieen? Devotie als communicatie in de Antwerpse corporative wereld na 1585', in: *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis* 27 (2001), 153-174.

174. In het algemeen Cerutti, *Geschiedenis van Breda*, 107-122, 222-229. Betreffende slagers Bezemer, *Oude Rechtsbronnen*, 11-12 (1396), 112-123, 177-180 (1433-1589). Op basis van Stadsrekening 1492-1590 schommelde het aantal slagers in Breda rond 25 personen, afgezien van een dieptepunt met 15 man rond 1540-1565.

175. Bezemer, *Oude Rechtsbronnen*, 101-102 (1432); aldaar 112: (1571/72) oude tarief van 1 *blank* gedevalueerd tot 3 *blanken*. Vgl. Stadsrekening 1503, fol. 192: *Item noch gegeven denselven Symon de clockgieter die van Brugge naar Breda comen was voir eenen goidspenning voir Sente Looij een philipusgulden* 25 st, n.a.v. contract voor vier klokken op de Grote Toren.

176. Bezemer, *Oude Rechtsbronnen*, 125-133, vooral art.19 en 22.

177. Bezemer, *Oude Rechtsbronnen*, 133-137 art. 9.

178. Bezemer, *Oude Rechtsbronnen*, 137-139 art. 2-4, 8 en 10.

179. Bezemer, *Oude Rechtsbronnen*, 176 art. 7 d.d. 25 jan. 1561. Bij gelegenheid van de inhuldiging van Willem van Oranje en zijn tweede vrouw ontvingen brouwers als enig ambacht een geldbedrag van het stadsbestuur; Stadsrekening 1561, fol. 144.

180. *De geschiedenis van het brood en het broodgebruik in Nederland* (Rotterdam, 1983); P. Gerlach, 'Sint Aubertus, patroon van de bakkers. Rond een begrafenisschildje van het Bossche bakkersgilde' in: *Brabants Heem* 17 (1965), 106-119, vooral 114. SAB, Archief ambacht Bakkers (afd.II-88), inv.nr. 1, ambachtsregister 1576-1622, ongefol.: [ca. 1584] Jan Franssen verklaart ontvangen te hebben van oud-deken en deken van het bakkersambacht *waeraf henne patroon es Sinte Aubert*, een bedrag van ruim 33 rgld Vgl. SAB, OA, inv.nr. 215, correspondentie, nr. 91: (5 okt. 1581) bakkersambacht aan militair gouverneur; nr. 93 (1581) idem aan Rekenkamer Breda, wijzen op een aantal van 30 tot 40 bakkers.

181. SAB, R 430, fol. 92v gedrukt: *Taxandria* 33 (1926), 312-313; vgl. F. Cerutti, 'Gegevens over Bredase kunst en kunstenaars in de zestiende eeuw', in: *Jaarboek De Oranjeboom* 13 (1960), 8-48 en 14 (1961), 17-45. SAB, Archief metselaarsambacht (afd.II-108), inv.nr. 1, ambachtsbrief 16de eeuws [ca. 1600] (bevat geen aanwijzingen) en inv.nr. 3, gildeboek o.a. ledenlijst 1548 [niet te raadplegen]. Edelsmeden: Bezemer, *Oude Rechtsbronnen*, 148-159 (1552), vooral 150 art. 10 verplichte bijdrage op *sinte Loysdaghe*.

182. Ook in de welvarende handelsstad Antwerpen verschenen pas rond 1443/44 de eerste altaren van plaatselijke ambachten zie J. van den Nieuwenhuizen, 'Het kapelaniewezen te Antwerpen tot 1477', in: *Sources de l'histoire religieuse de la Belgique. Moyen Age et Temps modernes* (Leuven, 1968), 222.

183. Stadsrekening 1514, fol. 305, varia: bakkers en timmerlieden; 1515, fol. 371: recrutering i.v.m. oorlog van droogscheerders, kleermakers, timmerlieden, smeden, schoenmakers en kremers.

184. Placidus, 'De Doelen en de Kamer der Oude Schutten van St.Joris te Breda', in: *Taxandria* 50 (1943), 4-

26. SAB, Archief Oude Schutten (afd.II-87) bevat slechts twee stukken vóór 1590. Ongepubliceerd bleef inv.nr. 1, Reglement [ca. 1550]; wel gepubliceerd werd inv.nr. 10 d.d. 30 april 1554: *Taxandria* 3 (1926), 131-133: maatregelen t.g.v. massale uittredingen. Terwijl Oude Schutters vanaf de jaren veertig vaker bij politieke besluitvorming en festiviteiten van het stadsbestuur werden betrokken, droeg ieder van hen bij de doopplechtigheid van het vroeggestorven prinsesje van René van Chalon een toorts; Stadsrekening 1543, fol. 44v.

185. Jaarlijkse tractaties van 10 kwart = 4 kan = 6 stadsstopen = 15 pot wijn op Jorisdag en 5 el laken de man per jaar door stadsbestuur; Stadsrekening 1492 e.v., rubrieken gelag en laken. In de statuten [ca. 1550] wordt de patroonheilige slechts eenmaal genoemd, namelijk in het eedformulier voor de knecht (art. 59). Zie voor hun *badge*, bewaard in het Rijksmuseum te Amsterdam, dat op basis van Nassau-Viandenwapen gedateerd is vóór 1538: *Taxandria* 8 (1901), afb. t.o.v. p. 200; Kalf, *De monumenten in de voormalige Baronie van Breda*, 198 (eind-15de eeuw); J.P. van Reijen, *Breda's Zilver*, nr.30. Bij gelegenheid van de entree van Oranje en Anna van Saksen kregen zij een nieuw vaandel.

186. Later zou de heropgerichte schutterij beweren dat hun voorgangers de stichters ervan waren; ARA, NDR, inv.nr. 7976, 56: [1623] *mits dat het beneficie op St.Jorisaltaer by der supplianten voorsaten eertyden gefondeert*. Sinds 22 maart 1659 was J 7 bis definitief toegekend aan het Jorisgilde.

187. Stadsrekening 1513, fol. 193v, laken: Otto van Bruheze als deken van kloveniers; vgl. Hermans, 'Geschiedenis der rederijkers in Noordbrabant. Tweede stuk', 201; Stadsrekening 1514, fol. 289, gelag: maaltijd op Antoniusdag (17 jan.) 10 potten = 4 stadsstopen wijn; 1515, fol. 337v, laken: 5 el voor alle 24 genoemde personen, plus 1/2 el voor *hen capellaen*; fol. 359, gelag: bijdrage in de jaarmaaltijd van *gesellen van den cloevenyers* 21 st; fol. 367v, varia: stadssubsidie mede voor aanschaf van buskruit 1 Philipsgulden per man 30 rgld. Om onduidelijke reden verdwenen zij tussen 1523/1527 uit beeld.

188. Handboogschutters bestonden tenminste sinds 1547 zie Stadsrekening 1547, fol. 116, gelag: *Desgelyck zijn den gesellen van den hantboghe gesconken op sinte Sebastiaensdach 10 potten wijns (à 2 1/2 st)* 35 st. Zij genoten kamersubsidie van 12 rgld (tot 1561) resp. 18 rgld. Hun archief (afd.II-3) bevat geen stukken vóór 1590. Vgl. Hermans, 'Geschiedenis der rederijkers in Noordbrabant. Tweede stuk', 226-227 d.d. 18/19 april 1559; SAB, OA, inv.nr. 6, stadsresoluties, fol. 193v d.d. 15 jan. 1566; Stadsrekening 1563, fol. 122v: *nieuwe silveren vogel oft span* als cadeau van stadswege 14 rgld en Kalf, *De monumenten in de voormalige Baronie van Breda*, 198: houten wapenbord 16de eeuw [1561/1566]. Een Sebastiaanaltaar zou op zijn vroegst sinds 1481 kunnen hebben bestaan; NBG, d.d.17 juni (1481), 7 dec. (1520), maar lijkt toch zeer onwaarschijnlijk vóór eerste helft van zestiende eeuw.

189. Kerkmeestersinstructie [ca. 1550], 84; Cerutti, *Rechtsbronnen*, nr. 1001 [ca. 1500; lees 1525].

190. Stadsrekening 1523, fol. 87, varia: 12 *scutten* van het Ginnekeneinde *in den Sinxenprocessie in 't harnas, dewelcke die van den anderen eynden oic beloift hadden mair ongesat werden* 2 rgld 8 st; Stadsrekening 1555, fol. 138, varia: 6 tonnen bier = 4 rgld. Nog in 1561 hield de heer de mogelijkheid open dat Haagdijk en Ginnekeneinde tot zelfstandige schutterijen werden verheven (zie noot 120). De Kruisboogschutters van de Haagdijk, voor het eerst optredend in sept. 1549, (Stadsrekening 1551, fol. 93: onthaal kroonprins Filips II) geformeerd, genoten sinds 1561 op 1 mei 15 gld. resp. een jaar later 18 gld. subsidie voor hun 'kamer'. Stadsrekening 1561, fol. 139: (vaste bedragen) *doerdyen zijluyden te Pinxteren lestleden ende oyck te Pinxteren anno 1560 in 't harnaschs ommegegaen hadden*. Schutters van Ginnekeneinde, heropgericht in 1559 (Stadsrekening 1559, fol. 98: koningsfeest), ontvingen met Pinksteren 15 gld kamerhuur en 15 potten wijn *dat zijluyden metten anderen schutters 't verleden jaer in 't harnas hadden ommegegaen opten grooten omganck gelijck de Oude Schutten van den Voetboghe in 't harnas gaen* 4 gld; Stadsrekening 1561, fol. 135, varia. Voor beide afgeschaft in 1569. Omvang van schutterijen niet bekend behalve dat Haagdijk groter was *midtsdien dat de scutterije van de Hadijck meirder is*; Stadsrekening 1565, fol. 93, varia. Het Gasthuiseinde ontbreekt; echter wel samen met Ginnenkeneinde in Cerutti, *Rechtsbronnen,* nr. 1001 [ca. 1500; lees 1525].

191. SAB, Archief Oude Schutten (afd.II-87), inv.nr. 1, Reglement [ca. 1550]: art. 11 *Item soo wannneer den omganck gepasseert sal wesen ende elck geselle thuys geweest sal hebben om sijn harnasch uut te doene ende naedien hij sekeren tijt thuys geweest sal hebben, te weten een ure oft twee ombegrepen ten lancxsten, soo sal elc geselle ghehouden wesen te comen opte camere tot alsulcke spijse als men gewonlijc es totten hooftman te halen (…)*; Stadsrekening 1566, fol. 67v, lonen: *Item den hootman oft deecken van den Ouden Schutters in Breda worden jaerlijcx nae der ouden gewoontten gegundt ende gegeven tot helpe van sijnder maeltijt die hij den heere wethouwderen ende schutters op Sincxendach des avonts gheeft 10 kgld (..). Maer alsoo dese maeltijt bij advijs van schouteth voors* [deken]*, den rentmeester mr Steven vanden Berghe ende van de oude ende nyeuwe gezwoerenen* afgeschaft per be-

sluit van 7 mei 1566, liever te besteden aan armenzorg. Geen uitbetaling voor ton bier; Stadsrekening 1559, fol. 47: *alsoe deselve Oude Schutten dit jaer nyet en hebben ommegegaen*; idem bij Sacramentsfeest.

192. SAB, Archief Oude Schutten (afd.II-87), inv.nr. 1, Reglement [ca. 1550]: art.18 Jorisaltaar; art. 23 en 34 *gesellen oft gildebroeders* resp. *schutters oft ghildebrueders*. Doorgaans komen de Schutten – afgezien van de erefunctie van deken – collectief en anoniem in de bronnen voor. Namen van individuele schutters in o.a. *Taxandria* 36 (1929), 226-232. Blijkens Hermans, 'Geschiedenis der rederijkers in Noordbrabant. Tweede stuk', 227 d.d. 18 mei 1559 sloten lidmaatschap van schutterij en rederijkerkamer elkaar uit.

193. Stadsrekening 1552, fol. 69, varia: *Item alsoo de borgemeesters eertijts opten Cleynen Omganck de spijse zelve plagen te coopen ende aldaer den Ouden Schutters te schencken een schone schotel spijsen, dwelck afgebroken is in den jaere 15*[niet ingevuld]. *Alsoo dat men hon daervoir betaelt opten Omganck voirs 25 stuvers ende hebben den geswores van den jaeren '46, 47 ende '48 des jaers betailt de voors 25 st, dewelcke ick nyet gerekent en hebbe in 't uutgeven van de voirs jaeren, (..)* 3 rgld 15 st. Vanaf Stadsrekening 1553 jaarlijks 28 st, behalve in 1559, 1560 en 1568.

194. SAB, Archief voetboogschutters (afd.II-4), inv.nr. 1, akte van heroprichting d.d. 1 april 1561 [n.a.v. het landjuweel in 1560 te Bergen op Zoom?]; gedrukt *Navorscher* 53 (1903), 707-720: *(…) ende daertoe in alle onse stad processien ende omgangen naest die van den Ouden Voetbooge voors te gaen*. Stadsrekening 1561, fol. 105: gedrukt: Hermans, 'Geschiedenis der rederijkers in Noordbrabant. Tweede stuk', 334: tot uitdrukking komend in 15 pot wijn en ontbijt bij Sacramentsprocessie ad 25 st. Tevens per 1 mei subsidie voor kruit en lood 24 rgld; Stadsrekening 1562, fol. 50. Voorts kamerhuur sinds 1563, maar dit alles niet meer sinds 1566. Wederom hadden ze hun eigen kapelaan (geen naam vermeld) in 1562; GA Den Bosch, Oud Stadsarchief II, inv.nr. 3030, loterijboek, Summa 44 (Breda).

195. Stadsrekening 1577, fol. 58: Het 'gulde van Sint Joris' kwam met ca. 8 mark zilver bestaande uit *3 zilveren coppen, daeraff den een buyten vergult was*. SAB, OA, inv.nr. 216, correspondentie, nr. 270: (1590) deken van voetbogen verzoekt namens Lucas Stas, Bartholomeus Smolders, Johan Paes, Filips van Sonst, Paul Pigghen tot heroprichting; *Taxandria* 43 (1938), 2, nr. 240; Placidus, 'De Doelen en de Kamer der Oude Schutten', bijl. I d.d. 9 juni 1592.

196. Kerkrekening 1591/92, fol. 1 (21 posten, vaak dubbel); vgl. ook Kerkrekening 1593/94, fol. 18 (tiental posten). Echter in Kerkrekening 1592/93 samengenomen met het Sacramentsgilde, terwijl voor de volgende jaren hoogstens fragmenten bewaard bleven.

197. SAB, R 419, fol. 147-147v, d.d. 27 april 1510: jaarcijns van 5 st uit huis op Grote Markt t.b.v. *Onser Lieven Vrouwengulde tot Breda*. Ten laste van de stad Stadsrekening 1516, fol. 6v, erfcijnsen: *Item betaelt den regeerders van Onze Vrouwenghulde in der kercken van Breda die men heft op een erve wijlen Jan van Nedervenne was in de Nieuwstraet bovengeschr*. 2 rgld 14 st. *Item betaelt den regierders van Onse Lieve Vrouwegulde in der kercke van Breda die geheven worden uuten erve dair een huys dat gemaickt was 'Paradijs' op pleech te staen, nu de Vismerckt is* 6 st 3 ort. Stadsrekening 1560 e.v. voeren een verzamelpost van vijf renten t.g.v. O.L.V.-gilde op uit doorgegraven erven met een totaalbedrag van 3 rgld 16 st, uitbetaald tot Stadsrekening 1579.

198. SAB, R 430, fol. 55v-56v, testament van Barbara van Oosterzeel d.d. 29 april 1524: *Item zy beset heure silveren scale der gulden van Onser Vrouwen in der kercken van Breda.*

199. Cerutti, *Rechtsbronnen*, nr. 817, d.d. 16 dec.1475. Modern afschrift in SAB, Collectie Placidus (afd.IV-22). Beide naar Archivio Segreto Vaticano, Roma, Reg. lat. 760, fol. 92v-93v; regest in G. Brom, *Archivalia in Italië belangrijk voor de geschiedenis van Nederland* I ('s Gravenhage, 1908), nr. 1718.

200. Kerkmeestersinstructie [ca. 1550], 86.

201. Uitbetaling van zangmeester (zie noot 151) gebeurde eventueel via de broederschap; Stadsrekening 1570, fol. 38v, lonen: *soe hier betaelt in handen van Onser Vrouwengulde*; 1574, fol. 59v; 1582, fol. 98; 1583, fol. 35. De nauwelijks overgeleverde bijlagen bij de Stadsrekening vóór 1637 leveren geen aanvullende gegevens op; SAB, OA inv.nrs. 760-790.

202. Stadsrekening 1496, fol. 283: *in der processie van Onser Lieven Vrouwen de costen bij meester Willem Strado* 17 st.; Kerkrekening 1504, fol. 7: deken; 1535, blz. 56: vervaardigen en rood verven van draagbaar; 1543, blz. 184: *Item gheven Melis den screynverker van dat hy aen eenen omganck ghemackt heeft daerinne Ons Vrouwen belt ingracht* 10 st; 1549, blz. 288: *Item betaelt die luyers die gheluyt hebben opt' ommeganck doen men Ons Lyeff Vrow omdroich halffost* 2 st 1 ort. SAB, Archief Oude Schutten (afd.II-87), inv.nr. 1, reglement [ca. 1550], art. 10; zie noot 110.

203. Jaarlijkse betaling van verschillende renten door stadsbestuur gebeurde altijd op naam van het collectief. Vgl. Stadsrekening 1589, fol. 56: uitbetaling aan kerkbestuur *alsoo die beyde regeerders van O.L.V.ghilde nyet untfanghen noch gemaant en weerden*.

[204] SAB, R 438, fol. 67, d.d. 2 mei 1533: *Roelof Heijmanssone ende Henrick Claessz van der Mijl als regerders van Onser Lieve Vrouwengulde in der kercken van Breda* verklaren uit een schenking van 54 Kgld afkomstig van *joncker Wijnandt Masschereel, heere tot Heer Wijnantsroode*, 3 Kgld erfcijns te betalen op Gertrudisdag (17 mrt) uit ruim 5 bunder hooiland te Teteringen / Heystraat te hebben gekocht conform koopcontract in SAB, R 438, fol. 46v-47, d.d. 17 maart 1533.

[205] Fundamenteel Asselbergs, *Het spel van den Heilighen Sacramente*; aanvullend betreffende jongere receptiegeschiedenis J.M.F. IJsseling, T van Miert, F. Wetzels (red.), *Rondom het Sacrament van Niervaert. Een Breda's mirakelspel kritisch bekeken* (Breda, 1994). Originele manuscript in SAB, archief Barbaraparochie (afd.III-103), inv. 133; nu permanent tentoongesteld in Breda's Museum. Microfilm beschikbaar SAB, afd. IV-26, inv.nr. 140.

[206] Asselbergs, *Het spel van den Heilighen Sacramente*, 96-98; Cerutti, *Rechtsbronnen,* nr. 886 [ca. 1483]. Goedkeuring van de oorspronkelijke redactie (er is geen exacte datum opgegeven) valt hoogstwaarschijnlijk binnen de sedis vacatio van de kapitteldeken, waarin pas per 11 december 1463 werd voorzien.

[207] Zie voor namen voornamelijk noot 223.

[208] Kerkmeestersinstructie 1582, 166-167 waarin Sacrament van Niervaert slechts zijdelings ter sprake komt. M.b.t. gasten en maaltijd met het kapittel bestaande uit een hamel, half vat bier en witbrood aangeboden door kerkbestuur Kerkrekening 1504, fol. 7v: deken; 1535 blz. 56: hamel = 27 st; 1536 [ontbreekt]; 1537, blz. 82: 29 st; 1538, blz. 104: 32 st; 1539 blz. 118: 26 st; 1540, blz. 141: 29 st; 1541, blz. 155-156: 31 st; 1542, blz. 173: 29 st; 1543, blz. 186: 36 1/2 st; 1544, blz. 214: 37 st; 1545, blz. 234: 32 st; 1546, blz. 245: 41 st; 1547, blz. 265: 34 st; 1549, blz. 291: 32 st. Klokkenluiders ontvingen 24 st (in principe blijkens terzelver plaatse, tenzij aangegeven); Kerkrekening 1537: dinsdag 7 1/2 st; 1539, blz. 117: zondag en maandag 24 st, 118; 1540; 1541: 's nachts; 1542: plus dinsdag 4 1/2 st: 175 blz. 25 dagen! = 42 st; 1543: 's nachts 32 st; 1544: 29 st; 1545: 24 st; 1546-1547: 18 st; 1548: 's nachts plus dinsdag 9 st; 1549. De stad bood de Oude Schutten op zondagochtend een ontbijt aan sinds 1546, de Kloveniers sinds 1561, ter waarde van 28 st. resp. 25 st. Vgl. Cerutti, *Rechtsbronnen,* nr. 1007, d.d. 19 juni 1501: *opten heyligen Sacramensomganckavont van der Nyeuwervaert* is een buitenechtelijk kind aangenomen als stadspupil.

[209] M. Rubin, *Corpus Christi. The Eucharist in Late Medieval Culture* (Cambridge, 1991). Groeiende aandacht blijkt uit buitengewone Sacramentsfundatie door de uit Brussel afkomstige deken Oudaert 1499, ondersteund door noot 110: Statuten Oude Schutten [ca. 1550] art. 3 Corpus Christi-processie, en noot 108: Octaaf van Sacrament 16 juni 1566. Vgl. Cerutti, *Rechtsbronnen,* nr. 789 [1473/75] Sacrament [van Niervaert?].

[210] SAB, R 455, fol. 162-163, d.d. 17 nov. 1550: *atijt ende ten eeuwigen daghen alle jaer op Alregodsheyligendach 's avonts te doen doen ende singhen in musycke het heylich sacramentslof in der kercken van Breda voirs. ter eeren van denzelve weerdigen heyligen Sacramente, in der manieren zooals 'tselve sacramentslof zekeren tijt voirleden herwaerts alle donderdaghe in der kercken voirs gedaen ende gesongen is geweest ende gesonghen wordt. Wel verstaende zoo wanneer den dach van Alderheyligen* [1 nov.] *coompt op eenen donderdach, alsoo dat dan na der gewoonten nutertijt wesende opten selven donderdach 's avonts een sacramentslof gedaen ende gesongen wordt dat het daermede dan doer zal gaen alsoo dat de regeerders voirs gestaen zullen opten zelven dach maer een Sacramentslof doende doen ende singhen. (…) Ende oft geboirde dat naemaels de gulde van den heyligen Sacramente in der kercken van Breda voirs. verginck zoodat aldaer egeenen dienst meer gedaen en wert, dat alsdan ende in zulke gevallen* [het bedrag] *comen zullen tot behoef van der kercken van Breda.*

[211] P. Scherft, 'Het Heilig Sacrament van mirakel van de Niervaert en de bouw van de Bredase toren', in: *Jaarboek De Oranjeboom* 9 (1956), 59-64.

[212] Asselbergs, *Het spel van den Heilighen Sacramente*, 82-95. Menige analyse van dergelijke wonderverhalen, vaak door modern geschoolde medici, gaat mank door anachronismen en vooronderstellingen.

[213] Kerkrekening 1586/87, fol. 15v, giften 1584: rogge i.v.m. wegen van kind. Zie W. Moll, 'Het wegen van kinderen en volwassenen in de kerken', in: *Studien en bijdragen op 't gebied der historische theologie* 3 (1876), 190-191; A. Wijbrands, 'idem' aldaar, 341-344, gebaseerd op Bredase Kruiswonderen; H. Levelt, 'Een echt Roomsche devotie in de Groote Kerk te Bergen op Zoom in de zestiende eeuw. Het wegen van kinderen', in: *Taxandria* 27 (1920), 249-253. H. Hens e.a., *Mirakelen van Onze Lieve Vrouw te 's-Hertogenbosch 1381-1603* (Tilburg, 1978), 70-71.

[214] Asselbergs, *Het spel van den Heilighen Sacramente*, 85 regel 459: *ende daerna wert sy opghegeven uter scalen.*

[215] Asselbergs, *Het spel van den Heilighen Sacramente*, 86 regel 476: *dat kint te weghen met coren, was, silver ende vlas* (17 maart 1450). Zie voorts tabel 7.

216. Asselbergs, *Het spel van den Heilighen Sacramente*, 91 en 93.

217. Asselbergs, *Het spel van den Heilighen Sacramente*, 90 (1452), 91 (1452). Zie hierna noot 237.

218. Asselbergs, *Het spel van den Heilighen Sacramente*, inleiding: stellen de auteurskwestie voorop, maar laten de problematiek van datering te zeer op de achtergrond. J. Heijbroek, 'De auteur van het Bredase Sacramentspel', in: *Jaarboek De Oranjeboom* 5 (1953), 97-103. Voor opvoeringen zie Stadsrekening 1500: gedrukt: Hermans, 'Geschiedenis der rederijkers in Noordbrabant. Tweede stuk', 199-200 en Kerkrekening 1526, fol. 31: 25 st, wat een standaardbedrag voor een toneelgezelschap voorstelde (zie noot 244). Vgl. W. Hummelen, *Repertorium van het rederijkersdrama 1500-ca. 1620* (Assen, 1968), 158-159 nr. 228; M. de Koning, 'Het spel vanden heilighensacramente vander Nyeuwervaert', in: *Jaarboek De Gulden Roos* 28 (1968), 97-118; H. Pleij, ' 24 juni 1500. Spectaculaire duivelscènes domineren de opvoering van het mirakelspel *Vanden helighen sacramente vander Nyeuwervaert*. De duivel in het middeleeuwse drama en op het toneel', in: R. Erenstein (ed.), *Een theatergeschiedenis der Nederlanden. Tien eeuwen drama en theater in Nederland en Vlaanderen* (Amsterdam, 1996), 64-69.

219. Kalf, *De monumenten in de voormalige Baronie van Breda*, 141-143 afb. 116-118; *Jaarboek De Oranjeboom* 5 (1952), bij pag. 100; Cerutti, *Geschiedenis van Breda*, afb. 36-39; *Jaarboek De Oranjeboom* 13 (1960), 8-48, afb. 30; *Jaarboek De Oranjeboom* 39 (1986), afb.7; *Ach Lieve Tijd Breda*, passim. Op het kerkportaaltafereel (paneel 8) herkent men in de knielende hoofdpersonen op de voorgrond graaf Hendrik III († 1538 sept.) en zijn zoon Rene van Chalon († 1544 juli). De houding van eerste lijkt op die van het epitaaf Froenhuysen [ca. 1545?]. Verder meent men in de zwart gesluierde vrouw achter Rene te herkennen Barbara bastaard van Nassau, priorin van Vredenberg (1526-† >1558) en de man achter Hendrik drossaard Frederik van Renesse van Mal. De geestelijke zou dan deken Willem van Galen († 1539 aug. 29) zijn; *Oud Holland* 50 (1939), 139-144 = Placidus, 'Katholieke Kerk Breda', 156 noot 3. Jongste onderzoekingen in het kader van de restauratie bewijzen uitvoering door twee schilders; L. Helmus, 'Het Sacramentsretabel van Breda', in: IJsseling, *Rondom het Sacrament van Niervaert*, 63-70.

220. Asselbergs, *Het spel van den Heilighen Sacramente*, 49-54: niet geheel correcte samenvattingen, 223-243: editie, bijgewekt tot 8 juni 1545; aldaar, 51. In Bredase schepenprotocollen, alwaar eventueel in marge gedateerde akte van afkoop, eveneens: nr. 3 = SAB, R 417, fol. 289-289v, d.d. 20 mei 1506; nr. 4 = R 424, fol. 342; nr. 11 = Cerutti, *Rechtsbronnen*, nr. 990. Als retroacta te kwalificeren: nrs 4b, 5 t/m 10.

221. Asselbergs, *Het spel van den Heilighen Sacramente*, nr. 1 (1505): *te houden bornende een wassen kerssen voit 't Heilich Sacrament voirs* [Niervaert]; nr. 3 (1506): *tot hulpen van eender wassen kerssen te houden bornende*; nr. 4 (1516): *tot onderhoudinge van een wassen kersen aldaer te bornen*.

222. Asselbergs, *Het spel van den Heilighen Sacramente*, nr. 15 [ongedateerd]: *tot torssen die siecken mede te visenteeren*; nr.11 (1500): *te hulpen om te copen toertsen van wasse die men draeght voir 't Heilich Sacrament als de parochiaen of sijn vicarius dat draeght achten straten in der voirs stat tot Breda om te visiteren de siecken ende crancken menschen*; nr.12 (1502): *om daermede te coepen wassen toerschen die men daghelicx draeght voir 't Heilich Sacrament als de prochiaen gaet metten heilighen Sacrament totten siecken luyden*.

223. Onder andere: SAB, Archief Kerkvoogdij (afd.III-8), inv.nr. 701, regest 15, d.d. 30 sept. 1536: Schepenen van Breda oorkonden dat Jan Matheus Coggensone en Peter Vogel als executeurs-testamentair van Adriana dr. van Jacob Lam overgedragen aan Jasper Willem Wiltens, *regeerder van des Heylich Sacramentsgilde in de kercke van Breda*, een jaarrente van 3 rgld op Johan Baptist uit huis in Tolbrugstraat; SAB, R 445, fol. 147, d.d. 10 sept.1540: Gielis van Colen draagt bij wijze van huur voor de kelder onder het Sacramentskoor 2 rgld aan *gulde des heylichs Sacraments van der Nyeuwervaert*; R 455, fol. 162-163, d.d. 17 nov.1550: Antonia d.v. Gerit Hubrechtsz schenkt ten behoeve van *de gulde van de Heyligen Sacramente in de kercke van Breda* [geen namen] *ende van den dienste van deznselven Heyligen Sacrament* 25 st erfcijns met ingang van 1551 op Maria Boodschap conform transfixen voor schepenbank Hage, te bestemmen voor een lof op Sacramentsdag; R 461, fol. 162, d.d. 27 juli 1556: Lijsbet d.v. Cornelis Andries Goris en weduwe van Thomas van Breempt draagt over aan het bestuur van het *Sacramentsgulde*, Jacop Willem Stevens en Henrick Anthonis Wiltenssz, rente van 3 rgld voor een mis door schenkster verworven i.v.m. aankoop van het huis in de Lange Brugstraat, afgelost in juli 1635; R 463, fol. 157v, d.d. 14 juli 1558: Adriaen G.J. Cheeuws draagt over aan bestuurders van *Heylichs Sacramentsgulde* een erfrente van 3 Kgld op Johan Baptist uit huis in Schoolstraat; R 471, fol. 214, d.d. 12 dec.1566: Helyas Marcus zoon van wijlen Henrick Marcus goudsmid verkoopt aan Henrick Wiltens en Jacop Willem Stevens, *regeerders (…) van des Heylich Sacramentsgulde in de kercke van Breda*, een rente van 4 Kgld volgens transfix d.d. 1562 dec. 17, waarvan de in 1565 vervallen gelden reeds daarnaar toevloeien; R 473, fol. 189v-190v, d.d. 21 dec. 1568: Matheus Dirck Aertsz, schout te Hage, bevestigt de erfrente van 6 Kgld 5 st uit

huis De Spiegel in Eindpoortstraat, reeds door zijn vader gevestigd in 1556 juli 6; R 480, fol. 146, d.d. 22 okt. 1571: Hendrik Wiltens, gildemeester van *Heylich Sacrament*, koopt uit executieverkoop huis Vlaenderen; R 477, fol. 191v-192, d.d. 22 mei 1573: Hendrik Wilters en Jan M. Ruysener, *regeerders (…) van den heylichen Sacramentsgulde in de kerke van Breda*, verklaren dat Jan R. van Heusden een rente van 2 rgld 10 st uit huis 'onder de Reigersbomen' heeft afgekocht. Notarisprotocollen bleven pas vanaf 1543 bewaard.

224. N.a.v. het 'opsetten' mede in aanwezigheid van het stadsbestuur werd een maaltijd genoten; vgl. Stadsrekening 1534, fol. 122v, gelag: woensdag 24 juni 11 st; 1536, fol. 243v: *met sommyge van der wet* 23 st. Bij die gelegenheid werden apart gefêteerd koordeken, diaken en subdiaken alsmede kerkmeesters, zie Stadsrekening 1536, fol. 245v, gelag: 2 rgld 2 st; 1537, fol. 48: 17 1/2 st resp. 2 rgld 15 st; 1538, fol. 111: 3 rgld 17 1/2 st resp. 2 rgld 5 st; 1539, fol. 194: 22 st; daarna niet meer apart verantwoord.

225. Cerutti, *Rechtsbronnen,* nr. 740 [ca. 1470], art. 5; Asselbergs, *Het spel van den Heilighen Sacramente*, nr.13 [1476] *houden een wassen keersse borende donderdachs ende alle hoechtijden*; nr.14 (1514) *voer houden sal een wassen kersse al brennende dochderdaechs ende hoechtijden te ontsteken*. SAB, H 1016, fol. 12 (1548) testament van kamerheer Jean Pergamont: dotatie t.b.v. sacramentsmis; SAB, Archief Weeskamer, inv.nr. 144, rekening 1552: *Item betaelt den regeerders van des Heylichs Sacramentsgulde tot Breda tot behoef ende augmentatie van den dienst die men alle weken des donredaechs doende is van den Heylich Sacrament in der kercken van Breda*. Pas Kerkrekening 1586/87, fol. 19v bewijst betalingen door kerkbestuur: *Noch betaelt mr Cornelis Gobbincx, pastoir, voor Sacramentsmisse all donderdage twee jaren gesongen verschenen Kersmisse '86 en '87, tsiaers 5 rgld, 10 rgld*.

226. M.b.t. de Oktaaf: Kerkrekening 1526, fol. 31; 1535, blz. 58. Zie voor zangers en organist hiervoor noten 120-121 resp. 127-131. Kerkrekening 1552/58 wijst op andere activiteiten (opkopen van kaarsen door kerkbestuur, fondsenwerving voor hekwerk rond het Sacrament).

227. SAB, OA, inv.nr. 8, fol. 219v, d.d. 21 sept. 1586: *Alsoo (…) de wedue wijlen Cornelis Jacop Janssen comparerende in collegio van schepenen, presenterende voor borgemeesteren ende schepenen in Breda te doen rekeninge, reliqua ende bewijs van alsulcke ontfanck ende administratie als de voors. Cornelis Jacops, haren man zaliger, gehadt heeft in zijnen leven van de gelden van de gilde van de Eerwerde Sacramente bynnen der kercke van Breda, leggende to dien eynde over de voors rekeninge met een billet van memorie van rechtscosten ende noch een specie van sangersloon onderteekend Joannis de Bruecq; zoo werdt by borgemeesters ende schepenen in Breda geadverteert dat der regerders van de voors gilde der Eerw. Sacraments voors zoude worden gecommuniceert dat voors rekeninge mette voors 2 specien om dieselve by honluden daerop gesuyckt te worden, zulcx als zij te rade bevijnde zouden*. Aldaar, fol. 235v, d.d. 12 mrt 1587: *Borgemeesters ende schepenen in Breda ordoneeren mids desen de Heylighe Sacramentsmeesters van deser kercke die sullen voertaen betalen ses sangers die tegenwordich het Heylich Sacramentmesse ende loff alle weken sijn singende, ende dat van den jaere van zesentachtig ende soe voertaen van jaer tot jaere, ende dat op conditien bij soeverre dair ses sangers telcker reyse comen singen, ende altgene des voirs is hen in sijne rekeninge gepasseert worden sonder swaericheyt*.

228. ARA, ND, inv.nr. 441; gedrukt: Asselbergs, *Het spel van den Heilighen Sacramente*, 55-58: met aantekeningen van betaling uit 1579/80. Datering [1535] van S.W.A. Drossaers, *Het archief van den Nassauschen Domeinraad , Deel I: Het archief van den Raad en Rekenkamer te Breda tot 1581* ('s-Gravenhage, 1948) overgenomen door Asselbergs, baseert zich op een vermelding van rentmeester Dirk Zeesijn, die in 1552 overleed. Verwijzingen naar 'doorgraven erve' ten gevolge van de nieuw stadsomwalling begonnen in 1531 en voortdurend tot ver in de jaren veertig, dateren het overzicht duidelijk later. Een in juni 1545 afgekochte rente evenals een per 17 nov. 1550 (SAB, R 455, fol. 162) treffen we hierin niet aan. Een in 1558 gevestigde rente (zie noot 223) is wel opgenomen, maar een uit 1550 niet. De zonder meer conservatieve lijst, die nog in 1579/80 bruikbaar was en waarin de vroegste schenkingen ternauwernood zijn terug te vinden, dateert daarom rond 1560. Afkoop van erfrente van 2 rgld 10 st uit huis onder de Reygersbomen naast huize Elderen [Reigerstraat]; SAB, R 477, fol. 191v-192, d.d. 22 mei 1573.

229. Slechts acht renten, met een totale waarde van 41 rgld., berusten op landbouwgronden

230. SAB, R 494, fol. 71v, d.d. 20 apr. 1593: *Alsoo die gecomitteerde tot 't hooren van rekeninge eertijts bij Dijrcxken Pietersdochter gepresenteert de guldenmesters van den Heijligen Sacrament binnen Breda van de administratie die wijlen Cornelis Jacops haren mans was, vanwegen de guldenmeesters voors heeft gehadt, hebben gevonden deselve rekeninge zonder groote swaricheijt nijet te sijn om die te sluijten ende passeren bij faultie van de gerequireerde verifacatien ende meer andere redenen bij de guldenmeesters in schrift overgegeven, zoo hebben de schepenen naegenoempt in plaetse van de voors guldenmeester die sij hijerinnen vervangen bij consent van 't collegie van schepenen alhijer geaccordeert dat men Peter Cornelisen zone van de voors Dijrcxken, zoo voor hemselven als tot behoeff van*

Anneken Bernaerts, zijns bruders dochter, voor dewelcke hij hem sterck maect? ende deselve hijerin verving, tsamen erfgen. wesende van de voors Dyrcxken, zoo deselve Peter verclaerde ter zaecken van de voors rekeninge als mer uuytgegeven dan ontfangen betalen zal vijff rijnsgld. ende negen st. eens zoo die eertijts bij de voors gecommitteerde is overslagen geweest, waermede de voors twee erfgen. hen sullen hebben te continueren gelijck de voorgen Peter Cornelissen mede compareren bekende de voors vijff rgld. ende negen st. van Cornelis van Baerle Gerijts zone ende Martijn Frans Beens als fabricqmeesters deser stadt alnu ontfangen te hebben ende geloofde oversulcx in den name ende qualiteit als voor dat ter zaecke van de voors rekeninghe met des daeraen cleeft ende daeraff dexedeert nijemanden 'tzij de voors gulde oft anderijet meer geheijscht noch meloesteert en zal worden in eniger manieren onder de verbijntenise van sijnen persone ende alle sijn goeden zonder argelist. Aldus gedaen in 't collegio van schepenen deser stadt van Breda desen twintichsten aprilis anno XVc drijentnegentich ter presentie van Joris van Sey [?] *ende mr Hugo van Barle den voors guederen in 'tgene voorscreven is van aengaende ende van mij.*

231. Uit die jaren bleef een financiële verantwoording bewaard zie SAB, Archief Kerkvoogdij (afd.III-8), inv.nr. 35, rekening 1630/37. Zie voor tweede, ditmaal ondergrondse heroprichting in 1697 en haar latere geschiedenis Asselbergs, *Het spel van den Heilighen Sacramente*, 18; IJsseling, *Rondom het Sacrament van Niervaert*, 19-29.

232. SAB, Archief Barbaraparochie (afd.III-103), inv.nr. 144 (perkament, 18/16 x 25,5/24 cm, 3 katernen). Edities: Hermans, 'Geschiedenis der rederijkers in Noordbraband. Eerste stuk', in: *Bijdragen tot de Geschiedenis, Oudheden, Letteren, Statistiek en Beeldende Kunsten der Provincie Noord-Braband* ('s-Hertogenbosch, 1845), 1-107, vs 1-509; L. Wirth, *Het Heilige Kruis en de Denensage te Breda* (Groningen, 1893), 23-42, vrs 1-758 [nb lacunes fol. 20 vrs 437/438; fol. 24 vrs 532/533]; zie voor bibliografie M. Carasso-Kok, *Repertorium van verhalende historische bronnen uit de miiddeleeuwen. Heiligenlevens, annalen, kronieken en andere in Nederland geschreven verhalende bronnen* ('s Gravenhage, 1981), 51-52 nr. 47. L. Merkelbach van Enkhuizen, 'Het Heilig Kruis te Breda en de Kruislegende', in: *De Schakel* (1960), 20-28, vooral 28 suggereert weinig overtuigend Michiel Hey († 1506 jan 21), kapelaan en notaris (1478-1494) als schrijver. Betreffende het literair genre en een incunabel uit 1483 met verwante thematiek B. Baert, *Het 'Boec van den Houte'* (Brussel, 1995).

233. W. van Dijk, '*Wij vaten genuecht uyt rechter liefde*; overzicht van het ontstaan en de geschiedenis van de Bredase rederijkers', in: *Jaarboek de Oranjeboom* 39 (1986), 55-99, vooral 55-80.

234. Reeds Juten, 'De kerk van Breda', in: *Taxandria* 44 (1937), 114 maar met onbeargumenteerde afwijzing. Overigens zou een tolvrijstelling (vrs 460-461) verwijzen naar een oorkonde uit 1462, die in werkelijkheid dateert uit 1463 en betrekking heeft op een bouwcampagne van het kasteel.

235. Wirth, *Het Heilige Kruis en de Denensage*, vrs 510-560.

236. Hermans, 'Geschiedenis der rederijkers in Noordbraband. Eerste stuk', 315-317 (vrs 564-602); wonder 2 t/m 4 (s.d.); lacune van 8 blz. [voor 1430]. Wirth, *Het Heilige Kruis en de Denensage*, 43-46.

237. Zie in dit verband noot 217.

238. Het vergulde zilveren met email versierde,15de-eeuwse reliekkruis maakt deel uit van de kerkschat van de Barbaraparochie. Nu tentoongesteld in Breda's Museum, inv.nr. B 1409: het houtreliek, dat er nog in 1960 inzat, is in strijd met de historische essentie apart opgeborgen; Kalf, *De monumenten in de voormalige Baronie van Breda*, 146, afb.120; Merkelbach, 'Het Heilig Kruis', 20-21: (inclusief reliek) met akte van authenticiteit uit 1646; *Turfschip* (1990), afb. 66. Inmiddels J.P. van Reijen, *Breda's zilver* (Breda, 2000), nr. 2. In het algemeen over het *lignum crucis* A. Legner, *Reliquien in Kunst und Kult. Zwischen Antike und Aufklärung* (Darmstadt, 1995), 55-77.

239. Hermans, 'Geschiedenis der rederijkers in Noordbraband. Eerste stuk', 324 (blz. 35) = Wirth, *Het Heilige Kruis*, 44: *Datselve cruys es beslaghen in silvere ende in cristalle. Ende dat cruys mach men sien hudendaeghs.*

240. Zie Tabel 5: Stoolgelden 1381 m.b.t. luigeld voor de koster.

241. Cerutti, 'Gegevens over Bredase kunst', in: *Jaarboek De Oranjeboom* 14 (1961), 17-21. Vgl. Kerkrekening 1526, blz. 31: (Pinksteren) *onse gesellen* loon plus bier. Onder muzikale begeleiding kwamen buurtverenigingen naar de kerk; Kerkrekening 1535, fol. 56: [trompetter]; 1537, blz. 82: trompetters; 1538, fol. 104: trompetter 13 st; 1542, blz. 173: muzikant. Betreffende rubriek ontbreekt in Kerkrekening 1543 en 1544. Hermans, 'Geschiedenis der rederijkers in Noordbrabant. Tweede stuk', passim voor uit omliggende steden, vaak uit Den Bosch, aangetrokken artisten. De vier Bossche stadsmuzikanten weigerden rond 1565 te komen. In hun plaats traden drie Bredase musici op; Stadsrekening 1566, fol. 69: 9 rgld. Stadsrekening 1568 (II), fol. 47: *Item betaelt de twee soenen van Frans Gortssz, die gespelt hebben met snaerspel opten Pincxterenomganck in de processie van het heylighe Sacrament ende des achternoens, doen den ambachten gingen offeren, ende des dystdaechsavonts doen de grave van Nuwenare met mijnen here de gouvereur (..) ende meer an-*

dere heeren opter heeren teerhuys des avondts waren genoodt 30 st; Stadsrekening 1569, fol. 54v: (3 juni) *den drie soenen van Frans Gortssz, speelieden, van dat deselve met snaerspell hebben gespet op den Sincxenomganckdach voer het eerweerdighe heylige Sacrament ende insgelijcx des achternoens doen de ambachten gingen offeren voer hen arbeytslooen* 35 st. *Ende alsoe enighe van mijnen heren verstonden dat de persoenen voirs sij nyet soe wel in henne practique en waren geversert, soe heft desen rendant noch daerbij genegen Franss van der Lijnden, denselven betaelt van sijn vacatie ende erbeytsloen* 17 1/2 st. In principe kregen zij sindsdien steeds 2.12 resp. 2.05, uitbetaald tot 1578.

242. De door Hermans, 'Geschiedenis der rederijkers in Noordbrabant. Tweede stuk' uit de Stadsrekeningen gelichte gegevens zijn te inconsequent verzameld om daar conclusies uit te trekken. Zo verstrekte het stadsbestuur in principe jaarlijks een sinds ca. 1515 vaststaande tegemoetkoming van 25 st aan de opvoerders (*gesellen*) van verschillende spelen. Het standaardrepertoire bestond uit: sint Hubertus, sint Joris (tenminste vanaf 1505) en koning van Frankrijk (1505); beesten zoals draak (1530) en kameel (1530); dansgroepen, zoals kalfdansers (1560) en zwaarddansers. In de loop van de jaren vijftig kwam hierbij nog: het spel van Herodes, Johan de Doper, Barbara, Salomon, de Herderkens en de Wildeman; vgl. overzicht van niet opgevoerde spelen (1568).

243. Vroegste beschrijving Kerkrekening 1525, blz. 3 en volgende jaren: kameel en dansers tenminste vanaf 1504; Heemskinderen en Beyaert vanaf 1526; 'Passiespel' rond Kruisiging vanaf 1526; reuzen vanaf 1539. Betreffende rubriek ontbreekt evenwel in Kerkrekening 1543 en 1544. De oudst overgeleverde min of meer complete Kerkrekening 1504 behandelt de Kruisprocessie wel maar vermeldt geen spelers of spelattributen. Een akte uit Den Bosch voert de ouderdom terug tot voor de eeuwwisseling; H. van Rooij, *Het oud-archief van het Groot Ziekengasthuis II* (Den Bosch 1963), inv.nr. 3387 en regest 1761 d.d. 5 sept. 1499: notaris Simon van Couderberg instrumenteert dat Walter van Middelgael en zijn vrouw Elisabeth van Nieuwaal hun testament opmaken; o.a. stellen zij 30 rgld ter beschikking: *tot behoeff der stichtingen van den personagen ther gedenckenissen der passien Onss Heren Jhesu Christi te maken alhier bij der stat van 's Hertogenbossche, in sulker manieren ende concepte gelijck bij der stat van Breda begrepen ende gemaict is*. Vgl. voor uitbeeldingen Dijck, *De Bossche optimaten*, 425 bijl. VIa. In 1502 betaalde de heer de kosten voor de aanschaf van harnassen voor de Vier Heemskinderen ad 28 rgld; SAB, Collectie Havermans, inv.nr. 514, p. [na 209]; bijdragen van stadswege Kerkrekening 1548, fol. 280: reparatie hals van *folen Beyert* 6 st; Stadsrekening 1549, fol. 94, varia. Zie voor literaire receptie *Vier Haimonskinder* in *Lexikon des Mittelalters* VIII (1997), kol. 1653-1654 en W.P. Gerritsen en A.G. van Melle, *Van Aiol tot de Zwaanridder. Personages uit de middeleeuwse verhaalkunst en hun voortleven in literatuur, theater en beeldende kunst* (Nijmegen, 1998), 259-268; voor theatrale vormgeving en voor processiecultuur in het algemeen Ramakers (1996) en het Ros Beyaert in Brabantse context *Brabants Heem* 19 (1967), 18-19 en 39-40.

244. Cerutti, *Rechtsbronnen,* nr. 1001 [ca. 1500; lees 1525], Instructie voor deurwaarder van Breda ten aanzien van organisatie van Kruisprocessie (naar begin-17de eeuws afschrift). Klopt de datering door Cerutti-Brekelmans wel? Blijkens de stadsrekeningen zou het Ginnekeneindse vendel pas bestaan vanaf 1523. Opmerkelijker is het onvermeld blijven van de klovenierisschutterij, bestaand tussen 1513-1523, wat een datering in de eerste decennia van de zestiende eeuw uitsluit. Dateert de lijst daarom uit ca. 1525 op zijn vroegst? De verwijzing naar de met naam genoemde en in het NKAP, ad 5 juni, gememoreerde deurwaarder laat een datering tot 1525/31 toe. Vgl. nog SAB, Archief Oude Schutten (afd.II-87), inv.nr. 1, reglement [ca. 1550]: art. 8 *Item sal elck geselle ghehouden wesen des maendaighs te gaene met sijnder pelveren oft tabbaert ende een lanc mess ofte ruppier bij hem hebbende ende voort alle de heylige dagen daer met sijnen tabbaert sonder eenich geweer offt mess (…)*, art. 9 *Item alsoo men nae den ouden hercomen gewoonlick es des maendaichs in de Pinxterendagen opter cameren te comen ontbijten, soo mach elck geselle daer comen die 't believen sal te ontbijten sonder dat hij daerinne gehouden is*, art. 10 *Item sall elck geselle gehouden wesen te comen des maendaechs goetstijts omtrent elff uren opte camer oft corts nae elff uren ombegrepen in sijn vol harnasch met eenen gereecten boge ende pijle ende met eenen gewere soe dat behoort om alsdan in den omganck te gane nae den ouden hercomen (…)*.

245. Ter vergelijking zij gewezen op voorgeschreven processie-opstellingen elders: 's-Hertogenbosch [eind 14de eeuw?], zie N.H.J. van den Heuvel, *De ambachtsgilden van 's-Hertogenbosch voor 1629* (Den Bosch, [1946]), 44-45 [totaal 27 formaties]; Leuven 1433, zie J. Verhavert, *Het ambachtswezen in Leuven* (Leuven, 1940), 52 [totaal minstens 30 formaties] en 1490, zie W. Boonen, *Geschiedenis van Leuven geschreven in de jaren 1593 en 1594* (z.j., z.p.), 245 en 252-256 [totaal minstens 33 formaties]; Gouda 1404, zie E. van Even, *Gilden in Gouda* (Zwolle, 1996), 20 en afb. [totaal oorspronkelijk 14 formaties, met latere wijzigingen]. Overigens is in geen van deze scenario's sprake van broederschappen of rederijkers.

246. Op basis van Stadsrekening 1492 e.v. rubriek 'laken' à een el, welke in 1493 en 1495 een afwijkende summiere variant kent en in 1497, 1512, 1523 (deels) onleesbaar is. Stadsrekening 1494, fol. 147: *ghilde-*

bruederen (42 namen gedrukt: Hermans, 'Geschiedenis der rederijkers in Noordbrabant. Tweede stuk', 196-197 (fragm.); 1496: *Item de ghildebrueders* (41 namen gedrukt: aldaar, 198); 1498, fol. 233: geen opschrift (44 namen in bijlage); 1499, fol. 35: *Dese als gildebrueders* (32 plus 2); 1500, fol. 16: *gildebrueders* (30); 1502, fol. 114v: *gildebrueders van de scuteren* (33); 1503, fol. 170: *gildebrueders van de scueterie* (34); 1504, fol. 221: *als gildebrueders van de scutterie* (30); 1505, fol. 281: *voir de scuttenen, gildebrueders ende dienars* [geen namen]; 1508, fol. 13: *als gildebruedern van den scutters* (34); 1511, fol. 67v: *als gildebrueders, ende want men egheen gildebruerslaken gegeven en heeft*; 1513, fol. 194: *als ghildebrueders* (12); 1514, fol. 263v: *als gildebrueders van den scutten* (26); 1515, fol. 336v [geen specifieke aanduiding, wel 11 namen]; 1516, fol. 14: *Item dese personen hebben scutskovels gehadt* (22); 1517, fol. 61: *voir de ghildebueders* (20); 1518, fol. 118v: *om covelen voir de guldebrueders af te maken* (27); 1519, fol. 170: *guldebrueders zijn* [geen namen]; 1522, fol. 16v: *Item tot schutten oft gildebrueder covelen 3 lappen, tsamen makende 4 ellen 3* 1/2 *vierendeel* [geen namen]. Ten onrechte vaak aangezien als de rederijkers van Vreughdendael.

247. Vgl. A. Löther, *Prozessionen in spätmittelterlichen Städten. Politische Partizipation, obrigkeitliche Inszenierung, städtische Einheit* (Norm und Struktur. Studien zum sozialen Wandel im Mittelalter ud frühen Neuzeit 10) (Köln, 1997). Alleen rond 1470 traden in Breda *meesters* van het Heilig Kruis bij het lof met toortsen op; Cerutti, *Rechtsbronnen,* nr. 740, art. 5.

248. Stadsrekening 1492-1511; gedrukt: Hermans, 'Geschiedenis der rederijkers in Noordbrabant. Tweede stuk', 194-201 gefixeerd op half *£ ouden lichts* [9 rgld 15 st] maar op verschillende data uitbetaald: *die hen by den heer gegondt zyn tot wederseggens toe*. In 1493 en 1508 niet uitgekeerd.

249. Stadsrekening 1498, fol. 310: deken, priester Alsten [Johan Petersz † 1511 mei 13 NKPL en NKAP: kapelaan]; 1504 Peter van Gent: Hermans, 'Geschiedenis der rederijkers in Noordbrabant. Tweede stuk', 200; 1515 en 1517 mr Adriaan [Clinckert] die in de jaren 1513-1537 zitting had in de schepenbank. Zie voor jaarlijkse aanstelling door stadsbestuur over periode 1513-1599: SAB, OA inv.nr. 374, Officiaelboek; Cerutti, *Geschiedenis van Breda*, 303 noot 1 [1554-1566] = Hermans, 'Geschiedenis der rederijkers in Noordbraband. Tweede stuk', passim.

250. Op Kruisvindingsdag ontving Vreughdendael traditioneel van stadswege, tenminste sinds Stadsrekening 1511, gelag: 10 potkan = 4 stadstopen wijn ter waarde van een tot twee rgld. Laken, 5 el de man sinds 1511, dat zeker vanaf 1527 omgezet was in een vast jaarbedrag van 48 rgld. Soms werd het jaarfeest verplaatst: Stadsrekening 1516 (4 mei), 1518 (2 mei), 1523 (4 mei), 1541 (2 mei).

251. Zie voor namen van alle 24 leden Stadsrekening 1511, fol. 67v en 1515, fol. 337v; gedrukt: Hermans, 'Geschiedenis der rederijkers in Noordbraband. Tweede stuk', 203: o.a. schrijnwerkers, schilders. Eveneens R 429, fol. 20 d.d. 3 febr. 1522 en fol. 233 d.d. 2 nov. 1523. Vanaf 1521 hadden zij een eigen huis op de Markt en genoten vanaf 1564 een stedelijke subsidie van 40 rgld.

252. Klokkenluiders Kerkrekening 1526, blz. 31: zondag en 's nachts 18 st; 1535, blz. 55: 8 man 's nachts 24 st; 1536, blz. 74: 8 man 's nachts; 1537 blz. 82: zondag en maandag; 1538, blz. 104: 8 man; 1539, blz. 118: zondag en [maandag]; 1540, bl. 140; 1541, blz. 155: 's nachts; 1542, blz. 172: 's nachts. In Kerkrekening 1543 en 1544 ontbreken deze passages. Kerkrekening 1545, blz. 233: 24 st; 1548, blz. 280: 18 st; 1549, blz. 290: 18 st. Het beheer van de attributen, opgeslagen in de Nieuwstraat, viel volledig onder de kerk. In 1547 verrees ter vervanging van het oude depot een nieuwe 'spilschuur'; Kerkrekening 1547, blz. 268-275: met totaal aan bouwkosten van 137 rgld en Stadsrekening 1546, fol. 54: voor stadssubsidie ten bedrage van 60 rgld.

253. SAB, Archief Oude Schutten (afd.II-87), inv.nr. 1, reglement [ca. 1550]: art. 3 *Item soo wie der heeren ende der stadtschutter ghemaect wordt, sal ghehouden wesen zijnen tabbaert oft pelvere hem van der stadt wegen gesonden gereet te hebben ende aen te doene opten Pinxterendach ende op alle vier hoochtijden. Ende voort opten Pinxterendach ende vier hoochtijden hem te vinden onder die hoochmisse voor de koor in der kercken van Breda om aldaer te gaen offeren na den ouden hercomen(…)*, art. 6 *Item elck geselle sal hem gehouden wesen te vynden opter cameren opten Pinxdach nae der noenen, als men de eerst colve geschoten sal hebben, om te gaen offeren ende het Heylich Hout oft Heylich Cruys aff te setten (…)*. Kerkmeestersinstructie [ca. 1550], 83-85 uitvoerig maar hoogst fragmentarisch. Kerkrekening 1584/85, fol. 8v-10v, collectenlijsten en 1588, met Pinksteren.

254. Altijd trok het stadsbestuur meer geld uit voor maaltijden op het Bredase Kruisfeest dan voor het Sacramentsfeest. Op basis van Stadsrekening en, rubriek gelag, die vanaf 1492 globaal op dit punt gecontroleerd werden, vermeldt Hermans, 'Geschiedenis der rederijkers in Noordbrabant. Tweede stuk', 194-249 voor het jaar 1492 30 rgld 18 st tegenover 25.06; 1493 26.19 tegenover 21.18; enz.. In 1515 resp. 1536-1538 liet men de Sacramentsmaaltijd vallen, terwijl het samenzijn in 1531 werd verplaatst, wat bij de Grote Ommegang nooit gebeurde. Vanaf Stadsrekening 1512 specificatie van ingrediënten voor de maaltijden naast hoeveelheden wijn.

255. SAB, OA, inv.nr. 6, fol. 255v-256, d.d. 30 mei 1568: Militair gouverneur Quaderebbe beveelt *dat opten Sinxendach naestcomende* [6 juni] *des achternoens alle ambachten deser stad voors met heuren ambachtsgesellen zullen schuldich ende gehouden wesen bynnen der kercken alhier ten offre te gane ende volgen den officiers oft heuren stedehouders nae der ouder gewoenten, zonder des te moegen laten, alle excusatien gepostponeert. Ende zoo wie hem persoonelijcken aldaer nijet en vint bij zijn geselschap ende ter gewoenlycken uren ende tyde, die zal daerane verbeuren tot behoeff van zijne voers majesteit eenen goudengulden. Item des anderen daechs zal elck ambachtsmans ofte geselle schuldich ende gehouden wesen te gane persoonelijcken in de processie elck onder sijn keersse den geheelen omganck overe van beghinne totten eijnde toe zonder aff oft aen te mogen gane of gelijcke pene, executie ende behoeve als voor (…)*, tenzij hij daarvoor *ennige merckelicke oorzaecke overquame* die alleen de drossaard te beoordelen heeft en die tevoren moet aangegeven. Bij acceptabele reden krijgt hij van den drossaard een schriftelijk bewijs te tonen aan ambachtsbestuur ruimschoots voor *den offre ende des anderen daechs in den ommegang. De dekens en gesworens van elcken ambachte zullen sculdich ende gehouden wesen op den eedt tot huerder officie gedaen rechtveerdelicken op te scrijvene dieghene die op den Sinxendach als vore ten offre met hueren anderen medegesellen nijet gegaan en zullen hebben ende desgelijcx des anderen daechs in de processie elck onder zijn keersse met allen den geselschape van denselven ambacht ende scherpe toesichte daerop te nemene*. Zijn er burgers die in meer dan een ambacht thuishoren, dan moeten de dekens laten weten in welk ambacht zij zullen optreden.

256. Uitvoerige standaardposten in Stadsrekening 1568 i.v.m. gemaakte onkosten bij de voorbereidingen; Hermans, 'Geschiedenis der rederijkers in Noordbrabant. Tweede stuk', 219-220. Na het midden van de jaren vijftig trad de neergang in snel tempo in: afgezien van Vier Heemskinderen en Koning van Frankrijk bleven de andere bijna allemaal achterwege; helemaal geen opvoeringen in 1557, 1567 en 1568 en sinds 1572 definitief stopgezet *om der benaerden tijts wille*. Na de stopzetting van de processies werd de Spelschuur door het kerkbestuur verhuurd aan de stad.

257. Sterk burgerlijk-conservatief, folkloristisch dan wel rooms-katholiek bepaald is de oudere literatuur: Samenvattend E. van Autenboer, 'Ommegangen in het Noorden van het oude hertogdom Brabant (voor 1600)', in: *Taxandria* nr. 35 (1963), 109-128; informatief L. de Burbure, *De Antwerpsche Ommegangen in de XIV en XVe eeuw* (Antwerpen, 1878); G. van Caster, *Eenige aantekeningen over de oorsprong en de geschiedenis der Ommegangen te Mechelen* (Mechelen, 1889); A. Wauters, *L'ancien Ommeganck de Bruxelles* (Brussel, 1848); A. Marinus, 'De ommegang van den Zavel in de 16de eeuw', in: *De Brabantse Folklore* 8 (1928), 1-32; C. Slootmans, *De Heilige Kruis Ommegang van Bergen op Zoom* (Bergen op Zoom, 1946); A. Delahaye, 'Een kerkelijk jaar in middeleeuws Steenbergen', in: *Uit Stad en Land van Steenbergen* (1958), 97-103.

258. Th. van der Heijden e.a., 'Van Minnen versaemt', in: *De Hollandse rederijkers vanaf de middeleeuwen tot het begin van de 18de eeuw. Bronnen en bronnenstudies* (Delft, 1999), vooral 29 [periode voor 1572], 67-68 [1572-1648]. Geertruidenberg op basis van de drie middeleeuwse stadsrekeningen 1436/37-1462/63, gedrukt: C. Mollenberg, *Onuitgegeven bronnen voor de geschiedenis van Geertruidenberg* ('s-Hertogenbosch, 1899), 441-460; Heusden blijkens oudste stadsrekening 1457; gedrukt: *Handelingen Provinciaal Genootschap Noord Brabant* 13 (1884/5), 97-129, vooral 114 (Sacr.) en 126 (drie gilden bij O.L.V.). Zie voor andere Hollandse steden noot 245.